

ԼԵՎՈՆ ԽԱԶԻԿՅԱՆ

ԱՐՏԱԶԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԾՈՐԾՈՐԻ ԴՊՐՈՑԸ

Պատմական Հայաստանի վաստակալի նահանգի Արտազ գավառը, որ հնում կոչվել է Շախարշափան գավառ, իսկ միջնադարում՝ Մակու, կամ Առաքելոց երկիր, կարևոր դեր է կատարել հայոց անտեսական, քաղաքական և եկեղեցական պատմության մեջ: Հնագույն ժամանակներից ի վեր այդ շրջանով է անցել Փոքր Ասիան Հայաստանի, Ասորպատականի և Իրանի հետ շաղկապող մայրուղին. Արշակ Բ արքան այստեղ է կառուցել Արշակափան քաղաքը, փորձելով այն դարձնել թագավորական իշխանության հենարանը՝ կենտրոնախույս ուժերի գեմ մզած իր պայքարում. այստեղ է գտնվում Ավարայրի դաշտն ու Տզմուտ գետը, տեղանուններ, որ հավիտ կենդանի են հայ ժողովրդի հիշողության մեջ՝ շաղկապված լինելով 451 թվականին Պարսից զորավանդ ուժերի գեմ հայրենիքի ազատության համար մարտում հերոսների փառքին: Նույն այս բնաշխարհի հետ են աղերսվում նաև հայ եկեղեցու առաքելական սկզբնավորության մասին հյուսված հնարույր ավանդությունները և այլն:

Չնայած վերահիշյալ հանգամանքներին, Արտազի պատմությունը հատուկ ուսումնասիրության նշույթ չի դարձել, առաջին հերթին պատմական սկզբնաղբյուրների աղքատիկ լինելու հետևանքով:

XIII դարի կեսերին հսկայական ու գունդարդված վկայաբանական երկերի մեջ Արտազի մասին առկա տվյալներից կարելի է հետևյալն, որ այդ գավառը մեր թվարկության առաջին դարերին պատկանել է Արշակունիներին, մաս կազմելով արքունի տան՝ Ոստանի: Մի այլ վարկածով այն եղել է Ամատունյաց նախարարների բնօրրանը¹: Թերևս ի նպաստ այս կարծիքի Թովմա Արծրունի պատմիչը վկայում է, որ IX դարի վերջերին Ամատունյաց տան եպիսկոպոս Գրիգորը իր աթոռը փոխադրել է Արտազ գավառի այն վայրը, ուր Թագեոս առաքյալի գերեզմանն է նշվել. «նուաէր ի հանդստի սրբոյն Թագեոսի առաքելոյ յԱրդուդական գաւառի»²:

Այլ տեղեկություններ չկան, առաի սկզբնաղբյուրները հնաբանություն չեն բնօրրան հետևելու Հայոց հնամենի այս բնաշխարհի կապակցված պատմությունը. ի՞նչ անցուդարձեր են տեղի ունեցել այստեղ, ո՞վ է իշխել, ո՞ւմ ենթարկվել և այլն:

¹ Н. Адомян, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 304, 321.

² Թովմայի վաղապետի Արծրունյաց Պատմության տան Արծրունեաց, Կ. Պետերբուրգ, 1887, էջ 259.

Այսպես՝ մինչև 1247 թվականը, Նոր Կասաանդին Բարձրբերդցի Կաթողիկոսի (1221—1267) հատուկ կանգակալ Քաղեսոս առաքյալի անվամբ սրբազորոված այս վայրը դառնում է Հայոց եկեղեցու նորաստեղծ մի թեմի կենտրոն, Առաքելոց աթոռի առաջնորդությունը ժառանգած գերդաստանի հոգևոր և աշխարհիկ գործիչներին հաջողվում է Արտազի շրջանը դարձնել իրենց տիրույթը, այսպիսով, դարավոր քնդմիջումից հետո, այստեղ վերահաստատվում է հայկական իշխանությունը, որ գոյատևում է շուրջ մեկուկես հարյուրամյակ (մինչև 1426 թվականը), զգալի գեր կատարելով օտար լծի տակ եկեղեցվոց ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային կյանքում:

Մեր այս հոգվածով փորձելու ենք համախմբել մեզ մատչելի ցաքույցքիվ տվյալները, որոնք նպաստում են մանդուկական տիրապետության ծանր տարիներին ստեղծված հայկական այս իշխանության պատմությունն ուսումնասիրելու գործին: Մեր նպատակի իրադրածման հանապարհին հաղթաՊարվելու են դժվարություններ, կասկած ինչպես անհրաժեշտ նյութի պակասի, այնպես էլ ժամանակաշրջանի քաղաքական պայմաններին առնչվող մի շարք հարցերի ոչ բավարար մշակված լինելու հետ: Ըստ այդմ հարկադրված ենք եղել երբեմն բուն նյութից զգալի շեղումներ կատարել՝ քննարկվող ժամանակաշրջանի պատմության կենսոտ հարցերը լուսարանելու նպատակով:

Շարադրանքը բաժանել ենք երկու մասի՝ առաջինը նվիրելով Արտազի հայկական իշխանության պատմությանը, երկրորդը՝ նրա մշակութային կենտրոն Մործարի վանքին:

I

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՏԱՋԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

(XIII—XV դարեր)

1. Հայ-մոնղոլական հաւաքեություններ XIII դարի կեսերին.—Երբ մանդուկներն սկսեցին իրենց աշխարհավեր արշավանքները և քաջ առ քաջ առաջ շարժվելով նվաճեցին Միջին Ասիայի, Ռուսաստանի ու Մերձավոր Արևելքի բարերեւ երկրամասերը, նրանց գավանանքի և տաշխաղացման քաղաքական զբոսադաստանների մասին ծայր առան ու սփռվեցին անըստույգ, մաադածին լուրեր: Ասում էին, որ իբր այս նոր աշխարհակալները ռմագր են և քրիստոնեայր հաւատով, և նշանագործք. և եկեալ են ի վրէժխորհրդաթիւն քրիստոնէից, որ ի բռնաթենէն տաճկաց: Եւ տաէին, թէ ունին եկեղեցի վրանեալ և խաշ սքանչելագործ» և այլն³:

Մահմեդական իշխողների բռնություններին ենթակա քրիստոնեյա ժողովուրդների լայն շրջաններում, ինչպես նաև արևմտաեվրոպական մի շարք երկրներում, ուր խաշակրաց նոր արշավանքների ծրագրեր էին մշակվում, մանդուկների մասին այս «սուտ համբավը» (Կ. Գանձակեցի) պարարտ հող պանելով տարածվում էր անարգել: Մանդուկներին համարում էին այն ժողովուրդը, որոնց թաղավոր-մոգերը երկնառաք պառպամով Արեւելքից Բեթղե-

³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմության Հայոց, աշխատասիրություն Կ. Ա. Մելիք-Յանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 202:

հեմ էին եկել նորածին ատվածորդուն՝ Հիսուս Քրիստոսին երկրպագելու¹։ Կրկին շրջանառության մեջ էր գրվել մեկգարշա հնախյուն ունեցող լեզենդը Հեռավոր արեւելքում Հովհաննես երեցի կողմից հիմնադրված քրիստոնյա հզոր պետության մասին։ Ինչպես իրավացիորեն նշել են ուսումնասիրողները, այս լեզենդի հիմքում ընկած էր այն իրողությունը, որ ասորի նեոսորականների ծավալուն միսիոներական գործունեությունը շոշափելի արդյունք էր տվել կենտրոնական Ասիայում ստեղծված Կարակիտայների պետության (Իսլամատուն մայրաքաղաքով) սահմաններում։ Այս նորելուկ պետության հիմնադիր Նույ Պաշին (մ.հ. 1143 թ.) հենվում էր նեոսորականների վրա, իսկ նրա որդին, որ քրիստոնեական Բլյա անունն էր ստացել, թագավորելով 1151—1161 թթ., կարողացավ պահպանել իր հոր ստեղծած ընդարձակածավալ պետության քաղաքական կշիռն ու հեղինակությունը. հայր և որդի այս դարխանների գործունեության շուրջ արեւմտյան երկրներում տարածված լուրերի հիման վրա հյուսվեցին հեռավոր արեւելքում գոյություն ունեցող քրիստոնեական մեծ մի պետության մասին շրջանառության մեջ գրված առասպելները²։

Անհրաժեշտ է այստեղ ավելացնել, որ հեռավոր արեւելյան այդ երկրամասերում սիրիացի նեոսորականների հետ միասին, մանավանդ XIII դարի կեսերին, եռանդուն գործունեություն էին ծավալել նաև հայոց եկեղեցու պաշտոնյաները, որոնց դերը սովորի տակ է մնացել։ Մոնղոլ տիրակալների արքունիքներում հայ միսիոներների և քաղաքական գործիչների կատարած դերը քաջահայտելու համար հատուկ ու մանրակրկիտ ուսումնասիրություն պետք է կատարել, որ դուրս է մեր նայատակներից։ Հարկ է նշել, սակայն, որ XIII դարի 40—50-ական թվականներին, երբ մոնղոլական հորդաների հետագա արշավանքների ուղիներն էին կանխորոշվում, հատկապես աշխույժ գործունեություն ծավալեցին հայ գիվանապետներն ու քարոզիչները, անպարտելի համարվող նոր աշխարհակալների դրությունը հայ ժողովրդի, մասնավորապես Կիլիկյան հայկական թագավորության առջև ծառացած քաղաքական խնդիրներին ի նպաստ օգտագործելու հույսով։

Գույուկ խանի (1240—1248) մահվանից հետո քովանդակ կայսրության փառատական տիրակալ դարձած Բաթու խանի մերձավոր խորհրդականների շարքում կային փորձառու հայ գործիչներ. թարգմանի պաշտոն վարող և այլ ծառայություններ կատարող այդ հայերը տալիս էին կորցնում սրելու մոն-

¹ Մեծահամբավ հայ մանրանկարիչ Թորոս Ռաւթինը, Կոստանդին կաթողիկոսի պատվերով 1260 թ. Հոսմկլայում նկարազարդած իր սովետարանի «Ճնառեզ տեառն» տերունական նկարում, Քրիստոսին երկրպագող և նվերներ մատուցող երեք մարդիկ կազմին նկարել է հինգ այլ կուրմրազգեստ ու մանդուխտիս գեմբեր, «ժառելով նրանց «թաթարն երեկ ուշատր» (այսօր եկա՞մ թաթարը) քաջատրականով (Երուսաղեմի Ա. Հակոբյանց վանքի մասնենագրության, ձեռ. № 251, էջ 14ր)։ Մրանով մեր մանրանկարիչը, խախտելով սուրբ գրքի պատկերազրույթյան ավանդուկուն ձևերը, քաղաքական երանգ է տվել կաթողիկոսի պատվերով նկարազարդվող փառաշուք այդ սովետարանին։ Մոնղոլներին դատելով Քրիստոսի սովետարանով սրբադարձված ժողովուրդների շարքը, նա ընդատառել է նոր այդ աշխարհակալների հետ համագործակցության և բարեկամության գաղիք կերած Կիլիկյան հայկական թագավորության իշխող շերտերի նկրտումներին։

² Ս. Н. Гумилев, Понски възмышленности царства (легенда о государстве пресвитера Иоанна"), М., 1970, էջ 128 և հետո։

դպրանքի և մահճակալական աշխարհի հակամարտությունները: Բաթուի ժառանգ Մարթախին նույնպես շրջադարձում էին «հայ հաղթողականներ, որոնք դիտեին թյուրքերեն և արաբերեն»⁷: Մյանց մասին տեղեկություններ կան նաև հաջևական տգրչությունում. Կ. Գանձակեցին, օրինակ, հայանում է, որ Բաթու խանի մոտ գտնվում էին քաղմաթիվ հայ «վարդապետք և եպիսկոպոսներ և երիցուներ», որոնցից Մարկոս վարդապետը, Գրիգոր եպիսկոպոսը, Մխիթարը և Բարսեղ քահանան (հատկապես վերջինս)⁸ քաղաքական կարևոր դեր էին կատարում⁹:

Հեթում Թադավորի՝ Մանգու խանի մոտ աչցելիւոյց մի քանի ամիս տառչ Ղարադորում էր եկել և մեծ խանի հարգալոյսով բարձր դիրք գրավել: Երուսաղեմի սուրբ Հակոբյանց վանքի կամ Պաղեստինի մի ալլ վանական հաստատութեան միտքան Սարգիս Տգնավորը: Այս խորապետ ու ճարպիկ գործիչը տասնվաթսանական դիտելիքներ շունեցող ու հազիվ գրապետ մեկը լինելով, խոսում էր արեւելյան ու եվրոպական մի շարք լեզուներով: Մեծ խանի վրանից ոչ հեռու նա կանդնկերել էր խաչակիր դադաթում մի վրան-մատուռ, զարդարել ալն դեզեցիկ սպասներով և խանի ու նրա մերձավորների շրջանում անարգել քարոզում էր քրիստոնեութեան: Եթե մեծ խանը քրիստոնեութեան ընդունի, համոզում էր նա, ոգչ աշխարհը, նաև ֆրանկները՝ պապի գլխավորութեամբ, կենթարկվեն նրան, ընդունելով մանդալների գերիշխանութեանը¹⁰:

Սարգիս Տգնավորը պարտաւ հոգ նախադարձութեանց Կիլիկիան Հալաոսանի գահակալ Հեթում Թադավորի համար, որը հրավիրվում էր Ղարադորում, քանակցելու մեծ խանի հետ:

Հեթումը քարեկամական կապերի մեջ էր Զրանսիայի Թադավոր էյուզուզիկոս Թ-ի հետ, որն ալլ ժամանակ գտնվում էր Սիրիայում, պատերազմելով էյուբյանների դեմ: Քրիստոնեյա ալլ գահակալները, անտարակույս, միասնական ծրագիր էին մշակել մանդալների հետ բանակցություններ վարելու նախարերին: 1254 թ. դարեանը դուրս գալով Սիս մայրաքաղաքից ու ծալալ սնցնելով Բկոնիայի սուլթանութեանը պատկանող շրջաններով, Հեթումը հասավ Հալաոսան և կանգ առավ Արադածսանի տեր Քուրդ Վաշուայանի իշխանանիստ վարդենիս գլուխում: Այստեղ նա տեսակցութեան ունեցավ մի շարք հայ իշխանների ու եկեղեցական բարձրաստիճան գործիչների հետ: Վարդենիս եկավ նաև Հակոբ վարդապետը, որ ուղարկվել էր Տրապիզոնի կալսեր մոտ,

⁶ „Путешествия в восточные страны Падно Кармани и Рубрыка“, редакция, истинительная статья и примечания Н. П. Шастиной, М., 1957, էջ 136:

⁷ Նույն տեղում, էջ 113:

⁸ Կ. Գանձակեցի, էջ 366:

⁹ „Путешествия в восточные страны“, էջ 138: Այս գործիչի մասին մանրամասն տեղեկություններ գրանցում Ռուբրակը աճենուրեր նրան կաշում է ռհայ կրթնավորը, մի քանի տեղում հայանում, որ նա եկել է Երուսաղեմի սուրբ երկրից և վերադառնալու է իր եկած վայրը՝ «Մուրք Հակոբ», ալլինքն Երուսաղեմի Հալաոց գլխավոր վանքը (և ոչ Բազմեթայի Հրախոս-արեւմտյան ծալալստում գտնվող Ս. Հակոբ կոմպոստելա վանքի շրջանը, ինչպես եկեղեցիք է անդրադարձնում Ռուբրակի տառերեն Թարգմանչուհի-ժանոթագրողը): Չնայած ալլ բոլորին, որոշ ստումնաիրույններ, համաա ընծայելով Ռուբրակի «Ուղեգրութեան» հրապարակողներից մեկի մաղրած գլխակարգութեանը և ինքնուհար խորագրերին (32-րդ դրւթն, օրինակ, խորագրվում է ալլալեա, «Քրիստոնեական մատուռի և Սարգիս անուհով նեոտորական կեղծ վանականի հետ հանդիպելու մասին»), ալլ նշանավոր հայ գործիչն անտարական առարի են համարել, արհամարհելով Ռուբրակի տառելալ պարզ ու մեկին պընգումները Սարգիս հայ լինելու մասին:

դավանաբանական և քաղաքական հարցերի շուրջ բանակցելու համանորարություններ: Անհրաժեշտ նախադասարանություններն ավարտելով, թագավորն անցավ Բաթուի և Մարթաի մաս, որտեղ հաստատվել էին հասցից ծավից հյուսիս՝ Վալդա գետի ափերին: Այստեղից մեկնեց Ղարադարում՝ Մանգու մեծ խանի արքունիքը, որ մնաց 50 օր և, հաջողությամբ ավարտելով իր առաքելությունը, վերադարձի ուղին բռնեց: Հեթումին առաջնորդեցին ալնայիսի հանապարհով, որ նա տեսակցություն ունենա Մանգու խանի եղբայր Հուլադուի հետ: Իշխանության ապագա հիմնադիրը իր հորդալով շարժվում էր արևմուտք՝ ստանձնելու նվաճված Իրանի և Անդրկովկասի կառավարչությունը, նոր նվաճումներ կատարելու Մերձավոր արևելքում և Փոքր Ասիայում:

Հեթումի բանակցությունները պատկվեցին հաջողությամբ. այդ մասին մանրամասն տեղեկություններ է գրանցել նրա եղբորորդի Հեթում պատմիչը՝ 1307 թ. ֆրանսերեն լեզվով լեկադրած իր «Պատմության» էջերում (պահպանվել է ֆրանսերեն ու լատիներեն խմբագրություններով ու բազմիցս հրատարակվել է եվրոպայում): Ռատմնասիրողները իրավամբ նշել են, որ Հեթում պատմիչը իր երկր ստեղծելով 1254 թ. բանակցություններից կես դար հետո, ժամանակի պահանջներից ելնելով, կարող է շափաղանցրած լինել հայ-մոնղոլական բանակցությունների արդյունքը, իր թագավոր հերեդորը քրիստոնյա աշխարհին ներկայացնելով որպես մոնղոլների ահելի սաղմուկան ուժը ի նպաստ խաշակիր պետությունների օգտագործելու վաղեմի ծրագրերի իրականացման դժով մեծ հաջողություններ արձանագրած քաղաքական գործիչ: Նկատի ունենալով այդ հանդամանքը, քննարար ու զգուշորեն պետք է օգտագործել Հեթումի «Պատմության» մեջ ամրապլած արժեքավոր տվյալները: Ասկայն բավարար հիմքեր չկան մեր պատմիչին տնարժանությանով առաջնադաս հանված են որոշ ռատմնասիրողներ¹⁰: Պետք չէ անտանալ մանավանդ այն հանդամանքը, որ արքայազարմ պատմիչն իր տեղեկությունները բաղել է իրադարձությունների զլխավոր գերակատար Հեթում թագավորից¹¹:

Արդ, ի մի բերելով Հեթում պատմիչի և այլ սկզբնաղբյուրների տվյալները, կիրիկյան հայ պահակալի և Մանգու մեծ խանի բանակցությունների կարևոր արդյունքները կարելի է ամփոփել հետևյալ վեց կետերով.

1. Մանգոլները համաձայն են քրիստոնյա գաղնալ, սակայն այդ պետք է կատարվի չարաքանչյուրի բարի կամքով, «քանի որ հավատքը բնադասություն չի հանդուրժում»:

¹⁰ Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, *Երվանդներ հայ ազատագրական մարի պատմության, գիրք աստղին, Երևան, 1957, էջ 174—175*:

¹¹ Ա. Գալստյանը «Հեթումի «Պատմության» թաթարաց գրքի բնութագրման հարցի շուրջ» հոդվածում (*Տեղեկագիր, 1958, № 9, էջ 68—72*) փորձում է համոզել, որ Հեթում պատմիչի գրածնած տեղեկությունների սկզբնաղբյուրը Ամրատ սպարապետն է, որն, իբր, բնկրակեցել է իր թագավոր եղբորը՝ նրա Ղարադարում կատարած հանապարհորդության բնագրում և այլևս Այլ հայտարարությունները անհիմն են ու անբեղունելի: Տեղին է, սակայն, նշել, որ Ա. Գալստյանը հայ-մոնղոլական քաղաքական կարգերի ռատմնասիրության դժով զղալի աշխատանք է կատարել, պարզել է շատ թյուրիմացություններ ու հիշա գնահատել 1254 թ. բանակցությունների արդյունքը: Տե՛ս նրա «Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտության պատմությունից աշխատությունը (Լեինհեան, 1945) և «Հայ-մոնղոլական աստղին բանակցությունները» հոդվածը (*«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 1, էջ 91—106*):

2. Քրիստոնյաների և մանգոլների միջև կայուն խաղաղություն և հարապարեկամություն կլինի, եթե քրիստոնյաները չխախտեն այն:

3. Քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիներն ու եկեղեցու պաշտոնյաները ազատ են լինելու ամեն տեսակ հարկերից:

4. Մեծ խանի կամ նրա եղբայր Հաղաղուր գլխավորությամբ մանգոլներն ազատագրելու են քրիստոնյաների սուրբ երկիրը՝ Պաղեստինը:

5. Թաղատար պետք է գրավվի և խալիֆայությունը վերացվի:

6. Բոլոր այն շրջանները, որ բռնադրավել են Կիլիկյան թագավորությանից սելջուկները կամ այլ թշնամիներ՝ պետք է վերագարծվեն: Կիլիկիային են կցվելու նաև այն տարածությունները, որոնք կնվաճի հայոց թագավորը մահմեդականների դեմ մղվելիք պատերազմների ընթացքում¹²:

Այս կետերի մեջ տեսալատալի ոչինչ չկա: Մանգոլ ավազանու ուժեղ մի խմբակցություն իրոք հակված էր քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելու. մի շարք նշանավոր պետական գործիչներ, եթե չէին էլ դարձել քրիստոնյա, ոչ միայն չէին հերքում աղյ մասին տարածվող լուրերը, այլ իրենք էին նպաստում դրանց շրջապատության¹³: Այդ հանգամանքը նպաստավոր դիրք էր տալահովում նրանց համար ինչպես Մերձավոր արևելքում, այնպես էլ հվրոպական մայր-ցամաքում նոր նվաճումներ ձեռնարկելու նախօրին:

Քրիստոնեական վանքերի ու եկեղեցիների և, ընդհանրապես, բոլոր դավանանքների սրբատեղիների ու պաշտոնեությունն նկատմամբ մանգոլները հովանավորող քաղաքականություն էին սրղեկրել մինչև Մանգու խանի և Հեթումի բանակցությունները¹⁴: Մասին ճշմարտացի ու սառչ պետք է համարել Հեթում պատմիչի և ժամանակակից մյուս հեղինակների հավաստիացումն այն մասին, որ եկեղեցին ու եղերականությունը տալահարկ է ճանաչվել Մանգու խանի կողմից. «Նա և գիր տղատությունն եկեղեցիաց ընդ ամենայն տեղիս»,—գրել է Հեթում թագավորի վերագարծին Վարդենիս գյուղում նրա հետ տեսակցած ու նրա գրույցներին սնկնդիր դարձած Կիրակոս պատմագիրը¹⁵:

¹² „Recueil des historiens des Croisades. Documents armeniens“, t. II, էջ 164—165: Հայ-մանգոլական բանակցությունների արդյունքի մասին հասկումների առանկին թարգմանությունը տե՛ս Դ. Դ. Միքաելյան, История киданкийского армянского государства, Ереван, 1952, էջ 310—312:

¹³ 1240-ական թվականների վերջերին, օրինակ, Կիսրասում գանդուկ Լյուդովիկոս IX թագավորի մոտ եկան մանգոլ դեսպաններ՝ հայտնելով, թե մեծ խանը քրիստոնեություն է ընդունել ու մեծապես համակրում է քրիստոնյաներին (Դ. Միքաելյան, նշվ. աշխ., էջ 314): Բաթու խանի Սարթախ սրդու քրիստոնյա լինելու մասին լուրեր էին շրջում ամենուրեք. «Մնաք քրիստոնեությունդ, և ի շտի հասնալ հաստաց ի Քրիստոս և մկրանցալ յաթուրացն»—հայտնում է Կ. Գանձակեցին (էջ 358):

¹⁴ Ասարի մեծանուն վաճառական Թարան-Լեթան, օրինակ, բաղձաթիվ եկեղեցիներ էր կառուցել մանգոլական տիրապետության տակ գանդուկ ախպիսի վայրերում, որ մինչ այդ Շուր իշխելին անուանել ՎՔրիստոս»: Խիստ ուշադրով են Կ. Գանձակեցու հաղորդած տեղեկությունները Սահե Հարդալի հիմնադիր Բաթու խանի և Սարթախի կրոնական հաստատությունների նկատմամբ սրղեկրած քաղաքականության մասին. «Մա (Սարթախը),—գրում է Գանձակեցին,— բազում դիրտութիւն արար եկեղեցւոյ և քրիստոնէից, և կամաւ հօր իւրոյ գրեաց զիր տղատութեան քրիստոնէից և եկեղեցիաց, և տաքիաց կողմանս տղատնայիս և մահ, եթէ սք հարկ տանու լեկեղեցւոյ, կամ ի նորին պաշտօնէից, զինչ աղղ և իցին, այլ և ի տաճկաց մղըթիւնաց և ի նորին սպասաւորաց» (Կ. Գանձակեցի, էջ 358):

¹⁵ Կ. Գանձակեցի, էջ 367:

Հայ-մոնղոլական համաձայնության մյուս նախատեսումները (նախկինում Կիլիկյան թագավորության պատկանող շրջանների վերադարձման, Բաղդատի գրավման, Պաղեստինի ազատագրման մասին) քաջ առ քաջ սկսեցին իրագործվել այն բանից հետո, երբ Հուլաղու խանը հաստատվեց Լյւանում և Անդրկովկասում ու ծնկի բերեց հաշիշյաններին: 1257 թ. Հեթում թագավորի գինական օժանդակությամբ մոնղոլները պարտության մատնեցին Իկոնիայի սուլթանությանը և հոսան մինչև Միջերկրական ու Սև ծովերը: Նույն թվականին սկսվեց նաև մեծ արշավանք՝ գեպի Միջագետք՝ Բաղդատի խալիֆի դեմ. մոնղոլական բանակի կազմում կռվում էին նաև հայ ֆեոդալների՝ Զաքարիայի, Պառ խազրակյանի, Սևադա խաչենցու, Բաղիազին Կյուրիկյանի և այլոց զորախմբերը: 1258 թ. փետրվարի 4-ին Բաղդատն ընկավ: 1259 թ. Հուլաղուի հրամանատարությամբ զործող մոնղոլական բանակն արշավեց Ասորիք, ուր իշխում էր էյուբյան մելիք Սալահեդդին Յուսուֆը: Հեթում թագավորը միացավ մոնղոլներին: Հուլաղը գրավվեց այդ թվականի վերջերին, ուղիս հնազանդվեցին Դամասկոսն ու Միրիական մյուս քաղաքները:

Հուլաղուն և Հեթումը պետք է այնուհետև արշավեին Պաղեստին և գրավեին Երուսաղեմը, բայց իր եղբայր Մանգու խանի մահվան լուրն ստանալով խանը ետ դարձավ, Ասորիքում թողնելով իր զորքի մի մասը Քիթբուղայի հրամանատարության ներքո: Մոնղոլական ջրառված ուժերն սկսեցին ծրագրված արշավանքը գեպի Պաղեստին, բայց այլևս անկարող եղան հաջող մարտեր մղել: Եգիպտոսի սուլթան Կուտուբը (աղ-Մուզաֆֆար Մալիկ աղ-գին Կուտուբ, 1259—1260) պարտության մատնեց Քիթբուղային, վերստին նվաճելով Միրիան: Մեծ կորուստներ տվեցին նաև մոնղոլների գաղնակից հայ զորախմբերը¹⁶:

Ինչպես տեսնում ենք քաղաքական դեպքերի թույցիկ այս թվարկումից, մոնղոլների և Կիլիկյան հայկական թագավորության միջև Հեթումի և Մանգու խանի բանակցություններից հետո, իրոք, մշակվել էր քաղաքական սերտ համագործակցություն: Փոքր Ասիայում և Մերձավոր Արևելքում նոր նվաճումներ կատարելու իրենց ծրագրերի իրականացման համար մոնղոլները գաղնակիցների պետք ունեին, և մոնղոլական տիրապետության տակ ընկած կամ գերիշխանությունը ճանաչած հայ իշխանների մի մասը, ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում, քաղաքական ու անտեսական իրենց ակնկալություններն սնենալով, գաղնակցում էին մոնղոլներին:

XIII դարի կեսերի քաղաքական կացության համառոտ այս նկարագիրը, ինչպես կտեսնենք սուրե, նպաստելու է Արտադի հայկական իշխանության սկզբնաղբյուրն ապրմանների ուսումնասիրությանը: Բուն նյութին անցնելուց առաջ անհրաժեշտ է, սակայն, համառոտ մի ակնարկով անդրադառնալ նաև նույն-այս տարիներին Հայոց եկեղեցու առջև ծառացած քաղաքական ու զաղափարական խնդիրներին:

2. Հայոց եկեղեցին XIII դարի կեսերին.— Կիլիկյան հայկական թագավորությունը ամենատեսիլ տեսանական ու քաղաքական կապերի մեջ էր եվրոպական երկրների և Մերձավոր արևելքում ստեղծված խաչակիր իշխանու-

¹⁶ Այս դեպքերին, սկզբնաղբյուրների վկայակոչմամբ, մանրամասն անդրադարձել է Կարա, Հ. Մանանդյանը (Տե՛ս Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր 111, Երևան, 1952, էջ 232—236):

թյանների հետ: Այդ երկրի անտեսական քարգավառ վիճակն իսկ առաջին հերթին պայմանավորված էր միջազգային տարանցիկ առևտրով, որի կարեւոր հանգույցակետերը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Կիլիկյան նավահանգիստներն էին: Կիլիկիայի հայ ավատատերերն ու մեծահարուստ վաճառականները, անտեսական սերտ համագործակցության մեջ լինելով «ֆեոդալների» հետ, իրենց նիստուկացով և կենցաղով զգալապես հեռացել էին հայրենական ավանդներից, հագնվում ու պնշվում էին եվրոպացիների նման, խնամխական կապեր հաստատում խաչադիրների հետ՝ իրենց կյանքն ու կենցաղը հարմարեցնելով միջնադարյան Եվրոպայի շափանիշներին:

Կիլիկյան հայկական պետության շահերը եվրոպական երկրների հետ շաղկապած հասարակական շերտերը՝ ազգային դիմահեղման ընթացքի մեջ մտած խոշոր ավատատերերն ու մեծատուն վաճառականները, ընդառաջ գնալով կաթոլիկ եկեղեցու արեւելք առաքվող պաշտոնյաների օրավար «ծավալվող քարոզչությանը, պատրաստ էին նաև դավանաբանական դիջումներ կատարելու գնով սերտ միություն ստեղծել հայ և կաթոլիկ եկեղեցիների միջև: Հասակըլալում հաստատված Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը XIII դարի կեսերին դեռևս ի զորու էր հակահարված առելու վատիկանի գործակալներին և պաշտպանելու իր դիրքերը սրբեա ինքնազուխ (ավտոկեֆալ) եկեղեցի:

1246 թվականին Հոսմի պապը, հասուկ պատվիրակի միջոցով, մի պրոպյան էր հղել Հեթում Ա թագավորին, որով Հայոց եկեղեցու դավանանքը հերձվածողական համարելով, կաթոլիկ եկեղեցու գերկն էր հրավիրում «մուրյալ» հայերին: Հոսմի եկեղեցին հիմնադրել է Պետրոս առաքյալը՝ Քրիստոսի սիրեցյալ աշակերտը («վեմն հաւատոյ»), ուստի բոլոր եկեղեցիները պարտավորված են ճանաչելու նրա հաջորդը համարվող պապի գերիշխանությունը, «Հոսմի աթոռն միայն ունի իշխանություն ի վերայ երկրի կապելոյ և արձակելոյ, և ծառայութիւն պարտին նմա ամենայն եկեղեցիք» — գրված էր այնտեղ:

Հեթում թագավորը, ինչպես և ապասելի էր, այդ մասին իրազեկ է դարձնում Կոստանդին կաթողիկոս Բարձրբերդյան և ստանում նրանից մի ուշադրավ պատասխան, որը շարադրվել էր այդ ժամանակ Հոսմեյալում պատերազմ Կարգան Արեւելցու գործակցությամբ¹⁷:

17 Այդ պատասխան գրության ընդարձակ խորագիրն է. «Թուղթ Կոստանդնույ կաթողիկոսի Հայոց, զոր պրեապ առ Հեթում թագաւորն ի շատաւածապահ զգեկէս» ի հայրապետական աթոռոյս Հոսմեյալա, ի մայրաքաղաքն Միս, պատասխանի թղթին, որ ի պապէն Հոսմայ բերաւ առ թագաւորն Հայոց Հեթում, ի ձեռն յիկաթին որ կոչէր Տիմանչ, ի թախս Հայոց ի ՌՂէ (1246), ի ձեռն արգինական վարդապետին Վարդանայ, յարմար իրիս» (Դիրք թղթոց, Բիֆլիս, 1901, էջ 503—509):

Մ. Յրժանյանը (Ազգապատում, § 1129) այս գրության թվականը տառադրելով է սրբագրել ՌՂէ (1248): Այդ թերեւս հաստատվում է պապի վերահիշյալ գրությամբ, որ շարադրված է 1246-ին ու թարգմանված հայերեն 1247-ին: Ուշագրավ այդ գրությանը «Դիրք պատանութեան հոսմայեցոց ի Հայս» վասն բխման հոգւոյն սրբոյն» խորագրով, պահպանվել է Մաշտոցի տնվան մատենադարանի № 248 ձեռագրում, Բանասիրական հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես գրության հիշատակարանը, որ առաջին կնիք ստորեւ.

«...Արգ ես ֆրա Տիմանչ ազանոյ, որ եմ քստ կորդի ֆրա մնուրաց կաթողիկէ առաքելական աթոռոյն ի Հայք, վկայեմ սուրբի ամենազային առտուծոյ և աւանդ մեզոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ դատելոց է զկենդանիս և զմեռեալս, որ կարողութեամբ սուրբ հօրն և պապուն արգելեալ եմ ի ներքս ի բանադրանաց զամենեանս զալեւսիկ զգրօսն, զկարգացոսն, զանոսն և որք օրի-

«Հնգետապան սխալ և անընդունակ բան» գտնելով պապի գրություն մեջ, կաթողիկոսն իր պատասխանում վճռականորեն մերժում է Պետրոս առաքյալի հաջորդի հիմնադրի պահանջները, հայտարարելով, որ Քրիստոսի բաշոր՝ 12 աշակերտները համահավասար պատիվ և իշխանություն են սնեցել: Այս գրությունը պաշտոնական մի վավերագիր չէ, անշուշտ, այլ հայ եկեղեցու զահակալի մակերմական մի նամակը երիտասարդ թագավորին, սակայն, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Մ. Օրմանյանը, «մակերմական գրվածներ ավելի գործվոր են յուրաքանչյուրին ներքին համոզումը իմանալու համար, քան պաշտոնական գրություններ»¹⁸:

Առաքյալների համապատասխան թեզը պաշտպանելով, Հայոց եկեղեցու վարիչները կաթողիկ եկեղեցու հիմնադիր հռչակված Պետրոս և Պողոս առաքյալների գիմար պարզում էին երկու այլ առաքյալների՝ Բարթուղիմեոսին և Թադեոսին, որոնք, իբր, քարոզչական իրենց շրջագայություններն ավարտել ու իրենց վախճանը գտել էին Հայաստանի Արտադ գավառում, հիմնադրելով Հայաստանյայց եկեղեցու: Այս մասին տակավին V դարում հարկնվել էին որոշ գրույցներ, բայց «հայոց առաքյալների» նահատակության պատմությունները նախացվեցին հենց Կոստանդին կաթողիկոսի ավստակալությունն այս տարիներին, որոշակի առիվ մատնանշելով նրանց շիրիմների համար: Ուշագրավ է, որ պաշտոնական գրությունների մեջ, կաթողիկոսական իր ախպոսից անմիջապես հետո («Մասայ Քրիստոսի և շնորհօք նորին կաթողիկոս Հայոց»), Բարձրերգյին շնչում էր Հայոց եկեղեցու «քնդ իշխանութեամբ պատգանի սրբոց առաքելոցն Թաթևոսի և Բարթուղիմեոսի» լինելու պարագան:

Այն ահա, պապի վերահիշյալ գրության ստացման և պատասխանը պատրաստելու օրերին, Կոստանդին կաթողիկոսը հատուկ մտահոգության տառելա է դարձնում Թադեոս առաքյալի վանքի վերաշինության հարցը, այն դարձնելով Հայաստանյայց եկեղեցու նորաստեղծ մի թեմի կենտրոն, որի հնգետը իշխանության սահմանները տարածվելու էին շրջակա գավառների վրա, իրենց մեջ առնելով նաև Բրանսում և Անդրկովկասում հաստատված մանգոլ ախրակարների վարչա-քաղաքական կենտրոն Սարգստականը՝ Մարազա և Թավրիզ քաղաքներով¹⁹:

Կոստանդին կաթողիկոսն ու Հեթում թագավորը, վերահիշյալ նկատառումներից բացի, հաշվի էին առնելու անշուշտ և այն հանգամանքը, որ Կիրիկյան հայկական թագավորության դաշնակից մանգոլների վարչա-քաղաքական կենտրոնում ստեղծելով եկեղեցական նոր թեմ, իրենց մշտական ներ-

նակեն գալս թախտա դաստնութեան հաստատ, որ յառաջմէն մինչև ի վերջն ոչ յաւելցուցանեն և ոչ պակասեցուցանեն, և ոչ փոխեն բնաւ ի բանիցս աշտոյիկ, և եթէ որ յաւելցնի յիրացս և բաւարչէ աւելի՝ եպիսկոպոսն ևնաւ տեսան ի նաւ Դրեկցաւ թաթիթս աշտ ի թաւականութեան լատինացոց լոմօս որ է ի մարմնանալ տեսան մերոյ ՈՄԽԶ, յամա նոյեմբերի և ի շորտոյ տմի եպիսկոպոսութեան տեսան պապուն, որ է շորտոյ Բնեիցունց (Իմա՛ Բնովկենտիս—է. իս.): Աս թարգմանեցաւ ի թաթա Հայոց ՈՒԶ (1247), յամա կաթողիկոսութեան Հայոց տեսան Կոստանդնայ և թագաւորին Հեթում և հօր նորին առադ պարսն Կոստանդինս (ձեռ. № 248, էջ 196բ):

18 «Ազգագրատուն», Բ հատ., Ա գիրք, Պէլյուսթ, 1960, էջ 1643 (§ 1430):

19 Հայադու խանի (1256—1263) ժամանակ մարտադարը Մարազան էր, իսկ Արտախանը (1263—1282) իշխանության կենտրոնը փոխադրեց Թավրիզ (Ա. Ա. Али-заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, էջ 265):

կաշաքացիքն էին ունենալու աշխատի՝ հանձինս թեմական տառնորդ եպիսկոպոսի:

Արտագի կամ Առաքելոց երկրի նորաստեղծ թեմի տառնորդը, ստանձնելով իր պաշտոնը, կամա թե անկամա շփումներ ու քախումներ էր ունենալու հարեան շրջանների, մասնավորապես Այունիքի ու Վառպուրականի հոգևւոր տառնորդների հետ: Սրանք, բոլոր մեծի մասին լինելով կրոնավորի սրբաձ հագած ավատատերեր, դործում էին ի շահ իբեկնց գերդաստանների, եկեղեցական կալվածատիրության ցուցանակների տակ տպահովելով բնագրավման վտանգից իրենց կալվածքների մի մասը: Ի տարբերություն հին ու սրտամական անցյալ ունեցող թեմերի իշխանաշուք տառնորդների, Արտագի եպիսկոպոսը նորաստեղծ իր թեմի գիրքը, հեղինակությունն ու տնտեսական կշիռը ըստծրացնելու համար հենվելու էր, հիմնականում, Ամենայն հայոց կաթողիկոսության և նրան զորավոր կանգնած Կիլիկյան հայկական թագավորության վրա, հանդիսանալով նրանց մշտական քաղաքականության շատագուր Մեծ Հայրուն:

3. Արտագի թեմի հիմնադրումը և Քաղեսո առաջյալի վանքի վերաշինման համար. — Քաղեսո առաքյալի անվան եպիսկոպոսանիստ վանքի վերաշինման մասին տեղեկություններ պահպանած կարևոր սկզբնաղբյուրը Կ. Գանձակեցու «Պատմությունն» է: Նրա վկայությամբ վանքն ավերված է եղել «ի թուրքաց և ի հինիցն վրաց»²⁰ շատ ժամանակ առաջ («քանզի յայով ժամանակս անընակ էր ի մարդոց և ամացի»²¹): Վանքի վերաշինության աշխատանքները ղեկավարել է նշանավոր գիտնական և եկեղեցական գործիչ Հովհաննես Վանականի աշակերտներից Հովսեփ վարդապետը, որն այդ ժամանակ, իր Կիրակոս ու Վարդան զասրնկերների հետ միասին, մեծ հեղինակություն վայելող եկեղեցական էր:

Կոստանդին կաթողիկոսը 1247 թվականին, հառուկ կանգակալ, որտեղ Քաղեսո առաքյալի նորաստեղծ թեմի սահմանները և հորդորեց վանքի վերաշինման նպատակին հատկացնել «ոսկի հսկով»: Հովսեփ վարդապետը, նյութակրան ու քարայրական օժանդակություն ստանալով, գիմում է Անապուրականուն կոչվող մանգոլ ցեղապետին, որի գերդաստանի ամառային կալանքը դանվում էր վանքի շրջակայքում, և նրանից թույլտվություն ստանալով վերաշինում է եկեղեցին, կառուցում գավիթ և այլ շինություններ, մեծ միաբանություն ստեղծում («շինեաց զվանսն և ժողովեաց ի նա կրօնաւորս բազումս»): Ուշադրով է Կ. Գանձակեցու և այն խոսքը, որ «զօրքն թաթար ոչ էին թշնամի խաշի և եկեղեցոյ, այլ և յայժ պատուէին և բնծալս մատուցանէին, քանզի նախանձ հակառակութեան ոտ նստա ոչ դառնիր»²²:

Երբ ավարտվեցին շինարարական այս աշխատանքները, ստույգ շղիտենք, կարելի է ենթադրել, որ 50-ական թթ. վերջերին: Չգիտենք նաև որքան է տարել Արտագեցի կոչված Հովսեփ վարդապետը և երբ կնքել իր մահկանացուն: Նրան հաջորդել է Տիրացու եպիսկոպոսը, որ աշակերտել է Վարդան

²⁰ Վրաց գործերի այս կոդեքսը կառարած արշավների մասին խոսք կա նաև XIV դ. վրաց անտանտն ժամանակագրի մոտ. նրա տվյալներով Եսենշահ և Ավագ Զաքարյանները շուրջ 30 հազար զորքով անցել են Արաքսը և հաջող մարտեր մղել թուրքերի դեմ Վաղարշապետի և Երվանքի կողմերում: Հավանաբար մի գործառն էլ մասել է Արտագի շրջան, հալածվելով թուրքերից (տե՛ս Վրաց ժամանակագրություն (1207—1318), Երևան, 1971, էջ 91):

²¹ Կ. Գանձակեցի, էջ 311:

²² Նույն տեղում, էջ 312:

Արեւելցուն²³։ Սա պաշտանի վրա էր արդեն 1285 թվականին, երբ նրա մոտ իջեանեց և հյարքեհալվեց Կիլիկիայի Լեան Գ թագավորը (1270—1289) Արդուն խանի արքունիքն աչցեկելու հանապարհին։ Այս հայխեղապոսի Տիրացու անունը ենթադրել է աալիս, որ նա մանուկ հասակից ընտրված է հզել ու դատարարակվել որպես Թագեոս աաաքյալի թեմի հայխեղապոսացու։ Միջին դարերում Հայաստանի եկեղեցական թեմերի ու նշանավոր վանական հաստատությունների աաաջնորդական պաշտանը, գրեթե ամենուրեք, ժառանգական բնույթ էր ստացել և փոխանցվում էր աաաջնորդի մերձավոր ազգականներից մեկին (մեծ մասամբ՝ հզրոր որդուն), որը պաշտանի էր կաշվում իր աարեց հորեղորը կենդանության օրոք, և փոխարինում նրան՝ մահվանից հետո։ Ամենայն հավանականությամբ աչցաբն է հզել նաև ավյալ գեաղքում, և Հովսեփ Արտագեցուն հաշորդել է Տիրացու հայխեղապոսը՝ մերձավոր ազգականի հանգամանքով։

Տիրացու հայխեղապոսը շարունակել է իր նախորդի գործունեությունը Արտագի նորաստեղծ թեմի անտեսական ու դադափարական հիմքերն ամրապրնդելու, նրա հոգևոր իշխանության աակ գանվող վանական հաստատությունների շինության և կաշվածքներով օժանելու գծով։ 1289 թ. ընդօրինակված մի ավետարանի հիշատակարանում հետաքրքրական տվյալներ են գրանցված այն մասին, որ «ի ձեռն... մեծ գիտապետիս աէր Տիրացուի», «սքանչելի հրաշիւք» հայտնաբերվել են Սուքիառյանց սրբերի նշխարները, շենացվել է Կողբա վանքը՝ վերստանալով նախկինում իրեն պատկանած կաշվածքները։ «Պանծաղին արարեալ աղստեալց զբաղմամեալ ժառանգալքս յայլաղգեալց, եւ զհնալեալ եւ զամալալեալ հայրենիք եւ զվիճակ, որ յաաաշ լեալ էր»²⁴։

«Պանծաղին արարեալ» — աչսինքն հնչյուն գրամ վճարելով էին ընդարձակում իրենց կաշվածքները Թագեոս աաաքյալի նորաստեղծ թեմի աաաջնորդները, քաա երեսյթին նյութական օժանդակություն ստանալով նաև Կիլիկիայի հոգևոր և աշխարհիկ ավատատերերից։

Տիրացու հայխեղապոսը 1293 թ. շարադրված մի հիշատակարանի մեջ մեծարված է «զերահոչակ և արմանապատիւ հայխեղապոս» խոսքերով, աաված է, որ նա փալլում է «իբրեւ զջահ վասեալ ի մէջ զիշերի», լինելով «նաահանգիստ վասնդելոց և ծարաւելոց, շնարհալք սուրբ աաաքելոյն [Թագեոսի]»²⁵։

Այս հիշատակարանն աշադրամ է իր հարուստ բովանդակությամբ։ Հեղինակը՝ Թորոս Գրազարեցին, ընկերակցությամբ Թովմա հայխեղապոսի, եկել

23 Տիրացուն 1286 թվականին եոր-Վիրապում ընդօրինակել է իր ուսուցչի «Սաղմոսաց մեկնաթիւն»-ը, իրեն կաշելով «անարժան աշակերա... եորուն (Վարդանայ)»։ (Ս. Տեր-Ավետիսյան, Յուրակ հայերէն ձեռագրաց նոր Ջուզայի, Վիեննա, 1970, էջ 551)։

24 Ս. Տեր-Ավետիսյան, էջ 256։

25 Այս հիշատակարանը, որ ձեռագրից անշատ պահված է Մաշտոցյան մատենադարանի պատառիկների ֆոնդում (պատասխի № 919), աղակել է անցյալում Գողթան գավառի Ս. Թովմա աաաքյալի վանքի մի ձեռագրից, որ ալմ պահվում է Լենինգրադի էրմիտաժում (V 3—535 համարի աակ)։ Հիշատակարանը աղագրվել է բաղմիցս. աե՛ա «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», рукопись XXIX, Тифлис, 1901, [А. И. Туманов], Арм. древние рукописи монастыря св. Фомы էջ 11, «Ազգագրական հանդես», XII, 1905, Ե. Կալայան, Գողթն գավառ, Ձեռագիրներ, էջ 155—156, Մ. Վ. Մախադյան, Նկարագրություն և իշխատակարանը ձեռագրաց Ս. Թովմայ աաաքելոյ վանոց, «Արարատ», 1911, էջ 223—224, Զ. Ասկյան, Վասպուրականի—Վանի վանքերը, Թ, էջ 470—471 և ալին։

է Մեծ Հայք, 1292 թ. գրավված ու ավերված Հռոմկլայի փոխարեն մի նոր վայրում կաթողիկոսական աթոռ հաստատելու և նոր դահլիճայ ընտրելու նպատակով Արևելյան Հայաստանի նշանավոր հոգևոր ու աշխարհիկ տերերին կիլիկիա հրավիրելու հանձնարարությունը: Նա հայտնում է, որ Հեթում թագավորը, «բոլոր ախախն եկեղեցույ և իշխանաւր հանդերձ» որոշել է «շնորհել բերդամուր և երկիր առաա սուրբ աթոռոյ հաստորչին՝ առ ի հաստատել վերստին»: Այսպիսով պարզվում է, որ կաթողիկոսների կողմից գերեզմարված Ստեփանոս Հռոմկլայեցի կաթողիկոսի մահվանից անմիջապես Հատու կիլիկիայում ժողով է գումարվել կաթողիկոսական աթոռի վերահաստատման օրակարգով:

XIII դարի վերջերին ծանր վիճակ էր ստեղծվել կիլիկյան հայկական թագավորության համար: Հյուսիսից և հարավ-արևմուտքից արշավող թշնամիներն առաջատակում էին երկիրը, գերում ու թալանում, մոնղոլները, արդեն հակված մահմեդականության կողմը, ալլես շահ շահերին շարունակելու իրենց վաղեմի բարեկամությունը կիլիկյան հայ իշխանության հետ: Թուլացած ու միաշնակ մնացած երկիրն ալլես անկարող էր տակալ գործել թշնամիների հարձակումներին: Հեթում Բ թագավորը, եվրոպական երկրներից ապգնական օգնություն ստանալու սին հույներ փաշիայելով, կաթոլիկ եկեղեցու գերիշխանությունը պաշտոնապես ընդունելու քաղաքականություն էր վարում: Հենց 1293 թ. նա հոգևոր կաշում էր քնդունել, գառնալով ֆրանցիսկյան միաբանության անդամ՝ Հովհաննես կրոնավոր անունով²⁶, նույն քաղաքականության չափազանց էր նաև կաթողիկոսական գահի թեկնածու Գրիգոր Անավարզեցին, որը հակված էր հրաժարվելու հայ եկեղեցու դարավոր ազնվականություններից, ծառայադրվելու կաթոլիկ եկեղեցու հովիտապետին, հաժմա ընծալելով իաշակրաց նոր արշավանքներ կազմակերպելու ձրի խոստումներին:

Հեթում թագավորն ու իր կուսակիցները պետք տնեին Մեծ Հայքի ամենախոշոր ու հեղինակավոր թեմական առաջնորդների, մասնավորապես Այսաաղի, Տաթևի, Հաղբաաի ու Բջնիի եպիսկոպոսների աջակցությունը՝ իրենց ծրագրերն իրականացնելու համարաշրհին²⁷: Նրանց հետ բանակցելու նպա-

²⁶ Այս անունն ընտրվել էր ի պատիվ ֆրանցիսկյան միաբանության նշանավոր գործիչ Հովանի (Հովհաննես) Մանակարժինայի, որը կիլիկիայում եղած աադիներին դարձել էր հայոց թագավորի մանրիմ խորհրդատուն («После Марко Поло, путешествие в западных чужеземцев в страны трех Индий», перевод с латинского и старонидальзиского языков, введение и примечания Я. М. Света, М., 1968, էջ 70—71):

²⁷ Մ. Չամչյանի (Գ. 37), Ղ. Այվազյանի (Շնորհալի..., 57), Մ. Թրմանյանի (Աղգաղաաում, § 930) և ալլաք կարծիքով 1114 թ. Գրիգոր Վկայաաեր կաթողիկոսի կողմից Քեսոսի կարմիր վանքում գումարված ժողովը հաստատել է կարգ, որի համաձայն կաթողիկոսական ընտրությունը վավերական է համարվելու Մեծ Հայքի յոա գլխավոր աթոռներին՝ Բջնիի, Հաղբաաի, Տաթևի և Արաաղի հովանությունից հեղրում: Այդ աադածված կարծիքը հիմնադրել է ա սխալը 1114 թ. Արաաղի աթոռ գոյություն չի ունեցել, իսկ Բջնին, XIII դարում հայոց եկեղեցու նվիրադատության առումով, աննշան մի վայր է եղել: Կաթողիկոսական ընտրության վերահիշյալ կարգը, մեծ հաղանակաանությունը, հաստատվել է հենց 1293 թ. խնդրա աադելա ժողովում, որը գումարվել էր Հռոմկլայի անկումից հետո՝ կաթողիկոսական աթոռի համար նոր հաստատվող որոշելու և նոր կաթողիկոսի ընտրությունը նախապաաաաաելու նպատակով: Այս թյարիմացությունը, բաա երևույթին, ծագել է Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսին Գրիգոր Գ. Պահլավունի (Փորր վկայաաեր) կաթողիկոսի (1113—1166) հետ շփոթելու հետևանքով: (Անավարզեցին նա,

առկով էր Հայաստան ուղարկվել Թովմաս եպիսկոպոսի ղեկավարած պատվիրակությանը, որը հանձնարարություն էր ստացել, առաջին հերթին, ներկայանալ Արատգի ավետակալ տեր Տիրացուին²⁸։ Թագավորն ու կաթողիկոսացուն, անձամբ նանաշելով այդ եկեղեցականին, զիտեին հավանաբար, որ նա լատինամետ քաղաքականության համակիրներից է։ Ուշագրավ է և այն փաստը, որ հենց այս տարիներին Հեթում Թագավորի պահանջով փորձ է կատարվում վերացնելու Աղթամարի կաթողիկոսության վրա 1114 թ. գրքված բանադրանքը, նաև Վասպուրականի հայ մեծամեծների համակրանքը շահելու մասհագությունը²⁹։

1295 թ. աշնան ամիսներին մոնղոլական իշխանությունը փոթորկվել էր գահակալական արյունահեղ կռիվներով։ Իշխանությունը գրաված Բալզուի գեմ գահի հավակնորդ Ղազանը՝ Արզուն խանի որդին՝ ուղարկեց իր զորահրամանատար Նովրուզին, որը նախիջևանում, 1295 թ. հոկտեմբերի 4-ին պարտության մատնեց ու սպանել ավելի Բալզուին³⁰։ Նովրուզ ամիրի և Սուլթանգին Սահիպ զիվանի նախաձեռնությամբ մոնղոլական զորամասերն սկսեցին անլուր հալածանքներ քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ։ Նախիջևանի, Արատգի և Մարաղաչի շրջաններում ոչնչացվեցին մեծ թվով եկեղեցիներ և «բազում վիրտա և անհնարին՝ աղետա հասուցին քրիստոնեից քնդ ամենայն տեղիս»³¹։ Բարերախտաբար այս խժոժությունները երկար շտեկեցին. Նովրուզը շուտով, իր մերձավորների հետ միասին, կասկածվելով գավաճանության մեջ՝ մահապատժի ենթարկվեց։ Ղազան խանը, բնգառաշելով իրեն ալչի եկած Հեթում Բ Թագավորին, հրաման արձակեց զազարեցնել բանություններն ու ավերածությունները, այդ բանի մեջ մեղադրելով մահվան դատապարտված Նովրուզին։

Արատգի Ս. Թաղեի վանքը մեծապես սուսկեց՝ Նովրուզի զորքերից. Տիրացու եպիսկոպոսը անասելի տանջանքների ենթարկվեց ու կոտորավեց։ Մտ. Օրբելյանն այդ մասին գրում է. «Ըմբռնեցին և զեպիսկոպոսն Առաքելոց զտէր Տիրացուն, և ազգի ազգի անարգանօք ձաղեցին, և առին զամենայն ինչս նորտ. քայց ի վանքն նորտ, որ էր շիրիմ սուրբ առաքելայն Թաղէոսի, բանդեցին զշինուածս տանցն, աւերեցին, կաղսպեցին և խալտս կործանեցին»³²։ Նույն գեպքերի մասին տեղեկություններ է պահպանել նաև մի հիշատակագիր. «Ի թվին ՉեՁ (1297) էր աշխարհակալ Ղազանն, և եպիսկոպոս Սիւնեաց՝ Ստեփանոս Տարսաչճի սրգի, և եպիսկոպոս Թաղէոսի առաքելայն՝ Տիրա-

որ Գրիգոր Գ-ի նման «վկայաւոր» էր, հանտիան ու լատինական վարքերի թաքցմանություններով նախադրել է հայկական Հայամալուրքը)։

28 Հիշատակարանում այդ մասին գրված է. «Եւ մեզ հրամայեալ ի Թագաւորէն և ի սուրբ ժողովոյն յառաջագոյն զալ ի սուրբ առաքելայն Թաղէոսի, առ զերահուշակ և արժանապատիւ եպիսկոպոսն տէր Տիրացու, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտիս Թաղէոսի առաքելոյս (Մատենադարան, պատասխիկ N 919)։

29 Հեթում Թագավորին հասցեագրած իր մտերմական նամակի մեջ Գր. Անավարդեցին գրում է. «Ազնաւորն որհնել հաւաքս (Սղեմէս Դաւանոս, Միարանութիւն..., Ա, 1690, էջ 439), Մ. Չամչյանը հայտնում է, որ Անավարդեցին «բազում սէր եցոյց յաշնմհեալ առ նոյն աթոռ» (Չամչյան, Գ, էջ 289), ուստի պետք է կարծել, որ վասպուրականցիները այդ տարիներին իրոք նպոտեւել էին Հոսմի եկեղեցուն մերձենալու ծրագրերի իրականացմանը։

30 A. A. Атан-Бадде, նշված աշխ., էջ, 280—282։

31 Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 472—473։ «Մանր ժամանակագրութիւններ», հատ. II, Երևան, 1956, էջ 150։

32 Ստ. Օրբելյան, էջ 473։

ցու, որ բազում նեղութիւնս կրեալ յանօրինաց, յաւերել տանց և շինուածոց վանից ի շարացիւնն նաւորագայ»³³:

Սրանք են Տիրացոյ եպիսկոպոսի մասին պահպանված ստույգ վկայութիւնները:

Ս. Թադևի վանքի հարավ-արեւմտյան սյան պատվանդանը շիրմաքարի դեր է կատարել նշանաւոր մի անձնավորութեան տէջունի. անցյալ դարավերջին աչդ պատվանդանի վրա կարդացվել է «Թվ. Չեղ (այսինքն՝ 1298 թ.) այս է հանգիստ|||» եղծված արձանագրութիւնը³⁴: Կարծում ենք, որ այստեղ ամփոփված են հենց Տիրացոյի մատուցները, ուստի նա իր մահկանացուն կրնալ է նովրուզի կողմից խոշտանգվելուց բնդամենը 2—3 տարի հետո՝ 1298 թվականին:

Տիրացոյ եպիսկոպոսին հաջորդել է անվանի եկեղեցական գործիչ, Արտազի հայկական իշխանութեան փաստական հիմնադիր Զաքարիա եպիսկոպոսը, որ հայանի է պատմութեան մեջ Մործորեցի մականունով: Սրա եռանդուն գործունեութեանն անգրադատանայուց առաջ պետք է պարզել մի թյուրիմացութեան:

Հեթում Թադավորին ուղղած իր նշանաւոր նամակի մեջ, որի գրութեան տարեթիվը ստույգ որոշված չէ, Գրիգոր Անավարզեցի յատինամու կաթողիկոսը հիշատակում է Մեծ Հայքի նշանաւոր այն եկեղեցական գործիչներին, որոնց վերջին երեք տարիների բնթացքում տեղյակ է դարձրել (հարկավ՝ իր նվիրակների միջոցով) կաթողիկ եկեղեցու հետ մերձեցնելու նպատակով դավանաբանական գիշումներ կատարելու իր ծրարքերի մասին: Նա գրում է. «Եւ յառաջ դայս տակմք զոր ի գէպ է, որ մեր հայերուն Արեւելցոյ մեծեւուն զիրքս գիտացացել եմք և կեցուցել: Առաջինն Օրսելին, որ է Սիւնեաց արհիեպիսկոպոս, որպէս հոգեւոր իշխան գալով, նայնպէս և մարմնաւոր, և իւր բնդերացն ցուցար զգիրքսն և հաստատեցար այս տարի. և լանցնալ տարին՝ տէր Զոհաննէսի Առաւելոց եպիսկոպոսի. և ի միւս ալ տմին Բջնեցուն և Վարդապետաց»³⁵:

Մ. Զամչյանի կարծիքով այս գրութեանը շարագրված պետք է լինի 1294 թվականին: Հաւ աչդմ այստեղ Առաքելոց եպիսկոպոս կոչված տէր Հովհաննէսը՝ նույնանալու է Տիրացոյ եպիսկոպոսի հետ³⁶: 1294 թվականը, սակայն, անհամահայեցան է, քանի որ թղթի գրութեան ժամանակ Մյունչաց եպիսկոպոս է հիշվում Հովհաննէս Օրբելը՝ 1303 թ. վախճանված Ստեփանոս Օրբելյանի հաջորդը: Ուստի ճիշտ պետք է համարել Մ. Օրմանյանին, որ նա-

³³ Սրբաւագեմ, ձեռ. № 1428, էջ 168:

³⁴ Խ[աչիկ] Վ[արդապետ Դադյան]. Համառոտ եկարագիր Շավարշան-Արտազ դավառի Ս. Թադևոս տաքելո վանքի («Արարատ», 1898, էջ 91):

³⁵ «Թուղթ տեաան Գրիգորի կաթողիկոսի, զոր գրեաց առ կրօնաւոր Թադավորն Հեթում, հայր արքային հայոց Լեոնիս խորագրով այս մեծարժէք գրութեանն ամբողջապէս հրատարակված է Կոնստն Գալանտսի «Միարանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հոսովմոյս աշխատութեան մեջ (տե՛ս առաջին հատար, Հոտմ, 1650, էջ 441):

³⁶ Թադավորի են օրինակները, երբ որեւէ մականուն, հաճախ գործածվելով, բռնել է նշանաւոր պատմական դեմքերի անվանաց տեղը: Հիշենք թեկուզ Հովհաննէս Մարկավաղին, որ միջնադարում հայանի էր առավել Մարկավաղ վարդապետ անունով, կամ էլ Հովհաննէս Վանականին, որը նանաչված էր որպէս Վանական վարդապետ: Հովհաննէս Տիրացոյ եպիսկոպոսն էլ, գերահիշադնների պէս, կարող էր ամէլի ծանոթ լինել իր Տիրացոյ մականունով:

մակի շարադրման ժամանակը հարմար է դանում «գոնե մինչև 1304 հետաձգել»³⁷:

Այս դեպքում մնում է երկու ենթադրություններ:

Գրիգոր Անավարդեցին իր նամակի մեր կողմից վկայակոչված հատվածում խոսում է Սյունիքի, ինչպես նաև Բջնիի եպիսկոպոսների մասին, որոնցից մեկի միայն մականունն է նշում (Օրպել), իսկ մյուսի անունն էլ չի տալիս: Հայտնի է, որ այդ երկու բարձրաստիճան եկեղեցականներն էլ Հովհաննես են կոչվել³⁸: Այս հանգամանքը ենթադրել է տալիս, որ նամակը շարագրելիս Անավարդեցին, թերևս, շփոթվել է ու գրչի վրիպումով Հովհաննես անունը Բջնիի կամ Սյունիքի եպիսկոպոսներին հատկացնելու փոխարեն, ավել է Առաքելոց աթոռի եպիսկոպոսին: Բացառված չլիքաք է համարել և ույն վարկածը, որ Տիրացու եպիսկոպոսից հետո ու Զաքարիա Ծործորեցուց առաջ Արտազի եպիսկոպոս է եղել իրոք ոմն Հովհաննես, այդ դեպքում պետք է արձանագրել, որ նա՝ շատ կարճ պաշտոնավարելով՝ շոշափելի հետք չի թողել պատմության մեջ:

4. Պարոններ Զաքարիա Ծործորեցին և իր գերդաստանը. — ժամանակակիցների կողմից «էքստրիսու Հայոց» կոչված³⁹ և գերադրական տիտղոսներով մեծարված⁴⁰ Զաքարիա արքեպիսկոպոսը որդին էր պարոն Մանվելի: Այս իշխանավորի մասին սկզբնաղբյուրները ժլատ են. անտարակույս նա եղել է Տիրացու եպիսկոպոսի մերձավոր ազգականներից մեկը (հավանաբար եղբայրը), և մեծ գեր կատարել Արտազի հայկական իշխանության տրնաեական ու բազմազան գիրքերն ամբողջեցնելու գործում: Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհան Օրբելը Զաքարիային հասցեագրած իր մի նամակում գրում է. «Դու գիտես, որ մեր հարքն ամենեքին մի էին լեալ բոս մարմնոյ բարեկամութեան և հոգեորի»⁴¹: Ուշագրավ այս առկերն իրավունք են տալիս եզրակացնելու, որ նամակի գրությունից առնվազն մի բանի տառնամյակ առաջ (չուրջ XIII դարի 70—80-ական թվականներին) Առաքելոց աթոռին եպիսկոպոսներ պարզևազ գերդաստանը ամբողջեցել էր ավատատիրական իր իրավունքներն Արտազի շրջանում, և «բոս մարմնոյ» ազգակցական կապեր հաստատել Սյունյաց Օրբելյանների հետ:

Պարոն Մանվելը, Զաքարիայից բացի, ունեցել է նա շուրս որդի՝ Պետրոս, Սարգիս, Խաթիսբուզա և Արղուի (վերջին անվան վերձանությունը կասկածելի է): 1315 թ. Ս. Թադևի վանքում շարադրված մի հիշատակարանում գրիչ Թատակեսը, որպես Արտազի շրջանի հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնություն

37 Մ. Օրմանյան, § 1207, 1222:

38 Հովհաննես Օրբելի մասին տե՛ս մեր «Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան Տրուդը» հոդվածը («Բանբեր Մատենադարանի», № 9, էջ 190), իսկ Բջնիի եպիսկոպոս անը Հովհաննեսը հիշատակված է 1302 թ. որպես ժառը Յովհաննէս, որ ունիք զվերաանասթիւն աշցելական, դիւման բահանայական դասու կատարելապետութեան Այրարատեան նահանգիս, նիստ կայանի ունելով դամարն Բջնիս («ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Թրևան, 1950, էջ 5):

39 Այսպես է կոչված նա Հովհան Օրբելի կողմից «Մէջոյշու լոյն եկեղեցոյ մէջ կը նշանակէր պատիւ մ' ընդ մէջ պատրիարքութեան և մետրապոլիտութեան» (Վ. Հաջուհի, Կարեւոր խնդիրներ հայ եկեղեցոյ պատմութենէն, Վենետիկ, 1927, էջ 309):

40 Իր կուսակիցները նրան մեծարում են «լուսաւորիչ տան Արեւելեան», «ջահ անշիջանելի ի սուրբ եկեղեցի» և բաղձաթիվ նման արտահայտություններով, որոնց կհանդիպենք հետագա էջերում:

41 Այս նամակին անդրադառնալու ենք առաջ:

հիշատակում է ն' Զաքարիա Խախակոպոսի, ն' նրա Եղբայր պարոն Պետրոսի տնունները՝ ալապես. «... յառաջնորդութեան ալամ նահանգիս և աստուածախնամ Արտազ գաւառիս սուրբ և առաքելաշնորհ արհիական գլխոյն, տիեզերալոյս և աշխարհածաւալ, բարխիւորհ և վերադիտող, պարխոյ ամրութեան հանարց եկեղեցեաց և բերդ հաստատուն քահանայից և ամենայն բրիւտանկից աէր Զաքարիայի, և պարոն Եղբայր նորին Պետրոսի, և գաւառաց սորին»⁴²:

Զաքարիա Խախակոպոսն ու պարոն Պետրոսը, իրենց ձեռքում կենարոնացրած լինելով Արտազի շրջանի հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանությունը⁴³, Լուսնդուն գործունեություն են ծավալում իրենց զերգաստանի անտեսական և քաղաքական դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ:

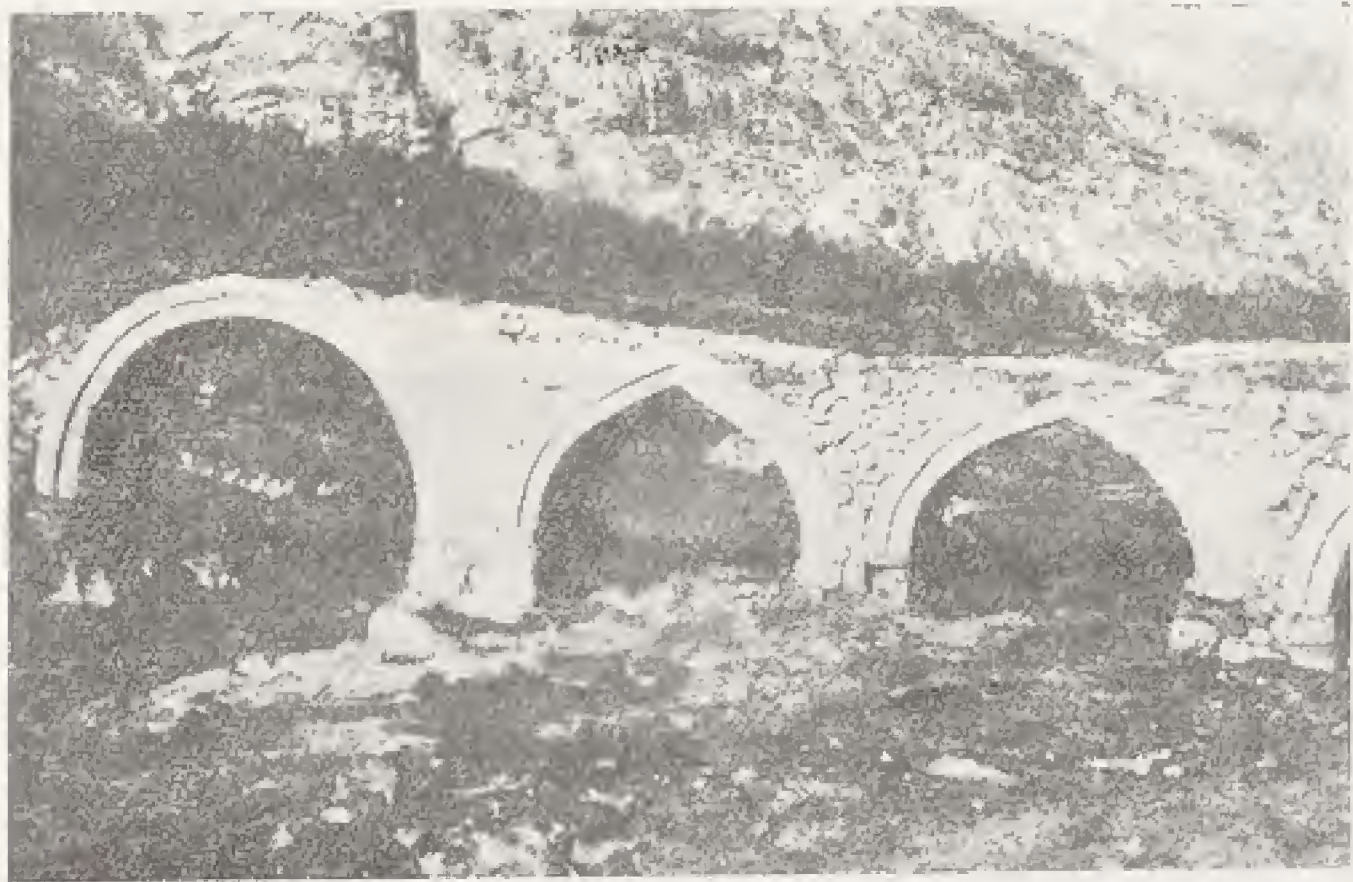
Նյութական մեծ միջոցներ ծախսելով, նրանք պաշտպանական կառույցներով ամրապնդում են իրենց զերգաստանի նստավայրը՝ Մակվի ՝ քերդը, կարգի են բերում միջազգային նշանակություն ունեցող կարավանային ճանապարհի իրենց իշխանությունն սահմաններով անցնող հատվածը, կառույցում փառահեռ կամուրջներ (տե՛ս նկար 1) և այլ շինություններ, հիմնադրում վանական նոր հաստատություններ և այլն: Ժամանակակից հայ և օտարազգի սկզբնաղբյուրներում կան արժեքավոր վկայություններ Զաքարիայի և նրա Եղբայրների գործունեության ալա կողմը լուսարանելու համար:

Մակվի անառիկ քերդի դիրքն ու պաշտպանական ամրությունները գարմանք են պատճառել շատերին: Նշանավոր պատմագիր Համբարում Ղազվինին (ծնվ. 1281 թ.), «Նուդհաթ-ուլ-կուլար» (Սրտերի վայելք) պատմա-աշխարհագրական աշխատության մեջ, որ շարադրված է Արտազի հայկական իշխանության ծագվման ժամանակաշրջանում, հայտնում է, որ «Մակուն բերդ է մի քարածալի ճեղքվածքում և մի գյուղ այդ քերդի ստորոտում, այնպես որ այդ լեռը մինչև օրվա կեսն այդ գյուղն իր սովերի տակ է պահում. և

⁴² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 3778, էջ 464ա—464բ (Տե՛ս նաև Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Սրեան, 1950, էջ 114—115, Ն. Մատ. Տուցակ ձեռագրաց վանույց Սևանայ, Մոսկվա, 1892, էջ 20—21):

⁴³ Շրջանի աշխարհագրական սահմանները ճշգրիտ որոշելու տվյալներ չկան: Մակվի խանությունը, որ ստեղծվել է XVII դարում՝ Արտազի հայկական իշխանության տարածքի վրա, փարշականորեն բաժանված է եղել հետևյալ 18 մահալների. Կալա-Դարասի (Բերդագաշա), Ավաջուդ, Կարա-Կոյուն, Չալխարա, Չալ-բասար, Բարաջուդ, Ալանդ, Ջալալնյան և Միլանյան յուրտեր, Քաջաբաս (Քչո՛ւս—Լ. Խ.), Արադ-բանտրի, Չալդրան, Սոկմանարադ, Քամաշուլար, Կոշ-բանդուրջ, Խոշար, Շարուր և Մուշ (տե՛ս Н. Н. Нехаев, Исторический очерк макинского ханства, автореферат, Баку, 1966, էջ 16): Մյուսնց մեջ կենտրոնական դիրք է գրավել Բերդագաշաը: Արտազի հայկական հուշարձանների վրա դեռևս պահպանված արձանագրությունների հետազոտ ուսումնասիրության ճանապարհով քերես երևան բերվեն նոր տվյալներ հայկական իշխանության ծայրային սահմանները որոշելու. պետք է ենթադրել, որ դրանք (այդ սահմանները) XIII—XIV դարերի քննարկում կայուն չեն եղել: Հավելած ենք ենթադրելու, որ Լանկ-Քամուրի արշավանքների շրջանում հայ ազատամարտիկ իշխանությունը պարտակված էր Բերդագաշաի տարածքով, որ կային շուրջ երեք տասնյակ գյուղեր: Լանկ-Քամուրը, երկրորդ անգամ հայտնվելով այդ կողմերում և իշխանազուն Մորզաթմիշին պատանդ վերցնելով, պարտադրել է Նուրադին իշխանին քառ հարկի Քամուրյանների տրամադրություն տալ զենի 20 այրուծի: Մակվի ողջ շրջանի համար այդ թիվը փոքր է: Հայտնի է, որ Մակվի խանը XIX դարի կեսերին պարտավորված է եղել պատերազմ գալու բերել «հարյուր այրուծի և մի վաշա հետի՛սան» զինվորներս (Ա. Քոխմախյան, Մատեն լեռների հարավային ստորոտներ, Բ մաս, Թիֆլիս, 1882, էջ 6):

«մահրաթան», որ քրիստոնյա հոգևորականների (քեշիշների) մեծն է՝ այդ տեղ է բնակվում»⁴⁴ Խիստ ուշագրավ է, որ պաշտոնական շրջաններում, որոնց ներկայացուցիչն էր Ղազվիինին, Մակվի հոգևոր առաջնորդ «մահրաթան», այսինքն՝ Զաքարիա եպիսկոպոսը, հանաչված էր որպես հայ հոգևորականության պարագլուխ:

Նկ. 1. Մակվի կամուրջը:

Մակվի բերդի մասին շատ ավելի մանրամասն ու հետաքրքրական տեղեկություններ է գրանցել Ռուի Գոնտալես դե Կլավիիրոն՝ Մպանիայի Հենրիկոս Գ թագավորի գեապանը, որ XV դարի սկզբներին, Լանկ-Թամուրի արքունիք մեկնելու հանապարհին, հյուրընկալվել է այստեղ և դրի անցկացրել իր ապավորությունները. «Ամբոցը,—գրում է նա Մակվի մասին,—կանգնած է քարձր լեռան ստորոտում գտնվող հսկայի մի անկյունում, իսկ քաղաքը կառուցված է ավելի քարձր՝ նրա լանջին. հենց քաղաքից ներքև, նույն այդ լանջի վրա քարձրանում է ամուր պարիսպը՝ ներքին աշտարակներով: Այդ պարիսպից այն կողմ կային տներ, որ մարդիկ էին բնակվում, իսկ նրանից անդին՝ նույնպես ապրում էին մարդիկ և լանջը շարունակվում էր ավելի վեր: Այստեղ այժմ կառուցված է մի այլ պարիսպ՝ աշտարակներով և քարձր մարտկոցներով, որ երկարում է ու միանում աստիճան պարսպին: Այս երկրորդ պարսպի մուտքը Ժալսի մեջ փորված սանդուխներով էր, իսկ մուտքի վրա ի պաշտպանություն նրա կար մի մեծ աշտարակ: Այդ երկրորդ պարսպից այն կողմ, Ժալսի վրա տներ էին կառուցված, որոնց միջամասներում՝ աշտարակներ, ինչպես և տներ, որ իշխանն էր բնակվում, և այստեղ էին պահում

⁴⁴ Լամպուլուլլա Ղազվիինի. Նուզհաթ-ուլ-կույար, բնական քնագիր, Թեհրան, 1336 (1958), էջ 102: Այս տեղեկությունը շնորհակալությամբ ստացել ենք իրանագետ Հ. Փափազյանից:

բնակիչներն իրենց բոլոր պաշարները: Քարաժայռը, որի վրա կառուցված էին այդ տները, շարունակվում էր շատ ավելի վեր, քան տներն ու պարիսպներն էին: Եվ ժայռի բարձունքները կարկառի նման ծածկում են ամրոցը, պարիսպներն ու տները, թեքված լինելով նրանց վրա երկնքի նման: Երբ անձրև է տեղում ջուրն երկնքից չի հասնում ամրոցին, որովհետև քարաժայռերն ամբողջովին ծածկում են այն. այսպիսով ամրոցը կառուցված է այնպես, որ նրա վրա կարելի չէ հարձակվել ոչ ցամաքից, ոչ էլ նույնիսկ երկնքից»⁴⁴:

Ուշագրավ է նաև Մակվի բերդի էվլիյա Չելեպիի (XVII դար) նկարագրությունը. ըստ նրա՝ բերդը «կառուցված է բարձր և սեպ ժայռի մը վրա, պատվանդանը նեղ և բարակ է և կաշտաբակ է. դեպի երկինք, ամեն կողմն անտրիկ ըլլալով: Միայն մեկ դուռ կա, որուն վրա կրնաս բարձրանալ ժայռին մեջ փորված միմարեի նման փոքր սանդուխով: Շարժական կամուրջը, որ դեռին վրայեն կ'երկարի դեպի բերդը, ամեն երեկո կը բարձրացվի, և այդպես բերդը բոլորովին կառանձնանա»⁴⁵:

Արտադի հայ իշխանները մեկ դարից ավելի, ապավինելով բերդի ամրություններին և հմարեն կազմակերպելով պաշտպանությունը, դիմադրավեցին մեկը մյուսին հաջորդող նվաճողներին, հակահարված տալով նույնիսկ Լանկ-Քամուրի անհաղթահարելի զորաբանակներին⁴⁶:

Չաքարիա հախակույսուի և նրա պալազատ եղբայրների համատեղ ջանքերը, ինչպես նշեցինք վերը, նշանակալից եղան նաև Արտադի շրջանով անցնող ճանապարհների բարեկարգման գործում: Անցյալ դարի 80-ական թվականներին գրանցված տեղեկությունների համաձայն Մակու գետի վրա Չաքարիան ու պարոն Պեարոսը սրբատաշ քարերով կառուցել են շորս կամարակապ կամուրջներ, որանց վրա կարգացվել են 1318—1328 թթ. արձանա-

⁴⁴ Рюм Гюкалос де Кавиак. Дневник путешествия к двору Тимура в Самарканд, в 1403—1406 гг., пер. И. И. Срезневского, СПб., 1881, էջ 158—162: հմմ. Հով. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատոր Ա, ԺԳ—ԺԶ դար, Երևան, 1932, էջ 113—116 (այս քարզմանությունը անփայլ է կատարված):

⁴⁵ Հ. Միքայել Հովնանեպյան. Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 312 (թրգմ. Հ. Քյուրդյանի): Մակվի բերդի մասին հետաքրքրական տեղեկություններ կան նաև հայ ուղեգիրների և տեղագիրների աշխատություններում (տե՛ս օրինակ, Ե. Նոսեդյան, Ասրպատական, Թիֆլիս, էջ 13—14):

⁴⁶ Բնական ու արհեստական հզոր ամրություններով պաշտպանված այս բերդը, որ միջնադարյան հայկական ապստամբական արհեստի մի փայլուն կոթող է եղել, բարոյաճեղ ավերվել է 1642 թվականին Շահ-Աբբաս Բ-ի հրամանով, 3 ասրի զրահից առաջ Քուրթիայի և Պարսկաստանի միջև կնքված հաշտության պայմանագրի թերադրությամբ: Այդ մասին լեռան վրա փորագրված է պարսկերեն չափածո մի արձանագրություն, որ մեջ է դրել ու թարգմանել Մ. Մինորսկին իր «Древности Маку, путевые заметки», (Петроград, 1916) աշխատության մեջ: Արձանագրության առաջին տառը՝ **این قلعه را** Մինորսկին թարգմանել է այսպես. «Эта крепость, бывшая крепостью вепря». **این قلعه** բառը վերծանելով որպես «կարան» (վայրի խող): Այս թարգմանությունը անհամոզիչ է. ըստ երևույթին այդ բառը հայերեն սկազանո բառն է, որ նշանակում է սկիբն, որի տմենանեղ տեղում ամուր դուռ է շինած՝ ճանապարհն ցտա կամի կապելու կամ բանալու համար» (Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հատոր երկրորդ, Երևան, 1944, էջ 239): Մակվի բերդը իրոր մի կապան էր, ընկած ապստամբ կաբևոր նշանակություն ունեցող ճանապարհի վրա և պաշտպանված հզոր ամրություններով:

դրություններ⁴⁷։ Այդ կամուրջներից միայն մեկի մասին ունենք բավարար տեղեկություններ. կառուցված է Մակվիի Չ կամ հեռավորության վրա. ունեցել է 7 փառահեղ կամարներ, որոնցից պահպանվել են կենտրոնի մեծ-կիսակար կամարը և մեկ կողմի Յ դժբեխձև կամարները (տե՛ս լուսանկարը)։ Կառուցողական բնութագրով արձանագրությունը (տե՛ս նկար Չ), որի բնագիրը հայտնի դարձավ բանասիրությունը միայն վերջերս, լրացուցիչ տեղեկություններ է պարունակում Արտադի իշխանական գերդաստանի պայտապանների, մասնավորապես պարոն Պետրոսի և նրա հարազատների մասին։ Պարզվում է, որ նա ունեցել է Սանասար և Մանեասար տնունով սրբիկներ. արձանագրության մեջ հիշատակված են նաև նրա յոթիկներ, (Թամսի կամ Թամթի տնունով) և 4 եղբայրները՝ Զարարիան, Սարգիսը, Խաթիսուղան և Արզուիթը⁴⁸։

Նկ. Չ. Մակվի կամուրջի արձանագրությունը

Կամուրջներից բացի, նշանավոր է եղել նաև Կապի կաշվոդ կիրճը, որ Ա. Քաղեի վանքի և Մակվի միջնամասում բացել է Զարարիա եպիսկոպոսը՝

47 Ա. Թախանյան, Մասիս լեռների հարավային սարահանքը, Թիֆլիս, 1882, էջ 56։ Հեղինակը հայտնում է, որ այդ արձանագրությունները փորագրված են «Հայոց 967—978 թվականներին», հաստատապես չփոխելով Չ (790) և Չ (900) թվանշանները։ Այդ կամուրջները, տեսարանային, կառուցված պետք է լինեն ՉԿ (767=1318)—ՉԷ (777=1328) թվականներին (Չ և Չ թվերի չփոխությունը բազմաթիվ օրինակներ կան մեր բանասիրական գրականության մեջ)։

48 Լ. Գ. Մինասյան, Հնագայան մի կամուրջ Ասորդաստանում («Հանգես ամսօրենի», 1968, 4—6, էջ 243—246)։

Արձանագրությունն սկզբից թերի է, պահպանում է առնվազն կառուցման թվականը և «յառաջնորդություն» կամ «ի վերադիտություն» (այսինքն)։ պահպանված մասը վերծանվում է այսպես, «[] թառաչնորդության [] Ա, աթուսյս Թագևոսի տէր Զարարս, ես Պետրոս սրբի պրն Մանուկայ շինիցի [] էջս զայս ի հայտ արդեանց իմոց, յիշատակ ծնողաց իմոց և ամուսնոյ իմոյ Թամսէ, և եղբորդ իմոց Սարգիս, և Խաթիսուղին և Արզուիթ (այս տնւմն վերծանությունը կապահովելի է), և սրդոց իմոց Մանասարին և Մանեասարին, զոր տէր տառապան

«Քուտնքչի լեռան շխթայածայուք պատատեղով»։ Ճանապարհաշինական աշխատանքների մասին հանդիպակաց ժայռի վրա փորագրված է արձանագրություն, որից վերծանվել են Չկե (1318) թվականը և «իշխանութեամբ տէր Զաքարին» բառերը⁴⁹։

Զաքարիա եպիսկոպոսի գործունեությունն արդասամբ է եղել նաև վանական հաստատությունների կառուցման ու վերաշինման ապարեպինություն։ Նրա անվան հետ է առնչվում, հատկապես, Մործորի վանքի հիմնադրումը, որն ավարտված պետք է լինի 1314 թվականից մի քանի տարի առաջ։ Նորակառույց այս վանքի անունով Մործորեցի մականունը ստացած Զաքարիա եպիսկոպոսը, իր կուսակից, անվանի մատենագիր Հովհան Մործորեցու համագործակցությամբ, այստեղ բարձրագույն դպրոց է բացել և նյութական պայմաններ ստեղծել գիտա-մանկավարժական աշխատանքների ծավալման համար⁵⁰։

1319 թ. կենտրոնական Հայաստանում երկրաշարժ է լինում, տուժում է հատկապես Արտազի շրջանը։ Մի ժամանակագիր այդ մասին գրում է. «Ե Չկե (1319) թվին եղև շարժ յԱրևելս և զՔաղէսս առաքելոյն վանքն և զԿեղեցին կործանեաց, և զտունս փլոյց և շն. (75) սղի հսկան, զոր դարձեալ վերսին շինեաց զԿեղեցին և վանքն տէր Զաքարէ»⁵¹։ Շինարարական աշխատանքներն ավարտվել են երկրաշարժից տասը տարի հետո՝ 1329 թվականին, ու պատկվել Զաքարիա եպիսկոպոսի և նրա մերձավորների մասին կարևոր աեղեկություններ պարունակող մի արձանագրությամբ (տաճարի և արձանագրության յուսանկարները աե՛ս նկ. 3 և նկ. 4)։ Արձանագրությունը փորագրված է վանքի հյուսիսային սրմի վրա, երկաթագիր խոշոր տառերով և վերծանվում է այսպես.

«Այս տանար յուսակերտ և երկնամասն առկայացեալ հաստատարոյն հիմամբք ի վերայ աստուածաբնակ շիրմի սուրբ առաքելոյս Քաղէսի, որ քստ բազմատեսակ լանցանաց մեր զկործանումն էառ ի շարժէ։ Բոկ ևս

վայելել տաղէ մինչև ի կատարած աշխարհի. շինարարն և աշխատողքն յիշեալ կգիցին, ամէն Չկէոր վայելառ (իմա՝ վարդապետ, այսինքն՝ կառուցող վարդապետ—է. եւ) յազալիս յիշեցէք։ Ստանալով այդ Մինասյանից այս արձանագրության յուսանկարը (որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը), ճշգրտել ենք սշանդէս ամսօրեայա-ում ապագրված վերծանությունը։

⁴⁹ Ս. Հաչկունի, Պատկահայեր (թղթակցություն) (Արարատ, 1896, էջ 387—388)։ Վերոհիշյալ կամուրջների և այս կիրճի արձանագրությունները, ինչպես նաև Մազկի շրջանի հայկական մյուս հուշարձանները արժանի են աշխի հանդամանակից ուսումնասիրության։ Այժմ, երբ Մ. Քաղէի վանքը վերանորոգվել ու դարձել է իրանահայերի սիրված ուխտատեղին, աշխի լայն հետազոտություններ են ստեղծվել պատմական Արտազի հնագիտական արժեք ներկայացնող հուշարձանների գիտական ուսումնասիրության համար։ Համազված ենք, որ տեղական աշխատանքով, վանքերի ու եկեղեցիների կիրառության պատմի ու տուգանաբարերի վրայից հնարավոր կլինի վերծանել անհնար մնացած բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնք նոր լույս կսփռեն Արտազի պատմության և այդ երկրամասի հայ տեղերի գործունեության վրա։

⁵⁰ Մործորի վանքի հիմնադրման հանդամանքներին և այստեղ ստեղծված բարձրագույն դպրոցի գործունեությանը հանդամանքներն անդրադառնալու ենք վերջում՝ հատուկ պարբերությամբ։

⁵¹ Սամուելի Բանասայի Անեցւոյ, Հաւարմունք ի գրոց պատմագրաց, Վազարշապատ, 1893, էջ 157։

Կատարած արտասուք նմին Զարթոյիս, եպիսկոպոս, որդի պարոն Մանգէլոյ, կարողութեամբն աստուծոյ ակիզքն արարի կրկին նորոգութեան աստեղ թան զառաջինն, ի ժամանակի ստատիկ նեղութեան եւ հալածանաց քրիստոնէից, որ եւ բազում եկեղեցիք քակտին, վասն որոյ արձանագրեցաք զյիշատակս մեր առ ի յիշատակել զմեզ առաջի մեծին այն եւ անարին զենման գառնն աստուծոյ հանդերձ ծնողօք եւ զարմիւք, եւ զաշորոյն մեր ազրար որդին գտէք Տիրացուն, այլ եւ զհարապատ եղբայրս մեր զՊետրոս եւ զՍարգիս, որք ըստ կարողութեան նպաստաւորք եղեն ընչիւք: Կատարումն թվ. ԶՀԸ (1329)⁵²,

Վանքի շրջափակում, անշուշտ, կառուցված են եղել նաև կացարաններ՝ և տնտեսական նշանակություն ունեցող օժանդակ ալի շինություններ։ XVII դարից տեղեկություն է պահպանվել Կոստանուի կաշվաղ շրմուղի մասին, որ «չառաշ ժամանակս բերեալ էր Զաքարիա եպիսկոպոսն՝ պարօն էմանուէլի որդի»⁵³։

Բերդերի, վանական հաստատությունների, հանապարհների, կաթարշ-
ների և այլ շինությունների⁵⁴ կառուցման մեծածախ աշխատանքներն ի կատար
ածելու համար, մանավանդ քրիստոնյաների նկատմամբ ծավալված հալա-
ծանքների տարիներին, պետք էր ունենալ մեծ հեղինակություն՝ իրաւանու-
թյան բարձրաստիճան պաշտենեություն շրջանում և նյութական լաշն հնարա-
վարություններ: Արտադրի հպիսկոպոսն ու նրա եղբայրները օժտված էին և՛
մեկույ, և՛ մշտնջեն:

Արտագի հաշվառատաների վերջօրստանի մասին ժամանակակից
ակզբնագքչարներում կան նաև ալլակնարկներ։ Նշանավոր մատենագիր
Հովհանն Թորթոբեյին, օրինակ, իր քարոզներից մեկի բնծայական-վերջարտ-

52 Զեւարի տակ ունենք այս արձանագրութեան հաջող լուսանկարը (տե՛ս նկար 4) և տարրեր տե՛սանց կողմից կատարված հետեւյալ յոթ վերձանումները. 1. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 340, էջ 122բ—123ա, 2. Յովն. Շահխարունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ պատառացն Արարատայ, էջմիածին, 1842, 3. Խաչիկ վ. Դադեան, Շաւարշան—Արտաղ դաւասի ստորք Թաղէս ատորելոյ վանքը (ՃԱՐԱՐԱՄԱՆ, 1898, էջ 89), 4. Լ. Մինասյան, Իրանի հաշիական վանքերը, Թեհրան, 1971, էջ 12 (արձանագրութիւնը տպագրված է նաեւ օրինակների կողմից)։

53 1679 թ. մի ճիշտությունում Թադեոս առաքյալի վանքի վանահայր Իսահակ վարդապետ Մակվեղին հայտնում է, որ սրահատեղ և տներնայն այդ շրմաղը սկսելին Կորոզեցու և յորդարտի աղբիւրն բերեալ ածաւ ի մէջ վանիցս և գեղջառ (Մատենադարան, ձեռ. N 808, էջ 489տ, նաև՝ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պաշտանք Հայոց պատմություն մեջ, Բ. Հրատարակություն, Անթիպաս, 1969, էջ 283):

[illegible]

Նշանազետք արեւելացեալսն Վ. Մինոյսկին Մակովի շրջանի ստորերը վայրերում առանձն ու նկար-
ապրիւր է մի քանի հայկական վանքերու ու եկեղեցիներու, հիշատակել, որ Մակովի քերդաժողովի
վրա փոքրագոյնած են խաշեր ու արձանագրութիւններ և այլն:

նում, մեծարանքի խոսքեր շաղկելով Զաքարիա եպիսկոպոսի հասցեին, անգրադառնում է նաև նրա մերձավորներին՝ գրելով. «Եւ որք ընդ սովաւ կարգեալ են իշխանութիւնք եւ ի պարմից սորին շառաւիղեալք բարեպաշտ պարսնայք, զօրութիւն բարձրելոյն հովանի լիցի նոցա»⁵⁵:

Այս առդերով եւս աներկբայելի է դառնում Զաքարիա եպիսկոպոսի դերը Արտազի հայ աւագատեւերերի ընտանիքում. նրանց քաղաքական կշիռն ու տնտեսական բարգաւաճ վիճակը խորոխոված էր Առաքելոց աթոռի հեղինակութեան եւ Հայաստանյայց եկեղեցու կազմակերպութեան մեջ նրա գրաված դիրքի վրա: Նկատի առնելով հենց այս հանգամանքը, ստորեւ վերլուծելու ենք կարեւոր այն տվյալները, որոնք լույս են սփռում XIV դարի առաջին տասնամյակներին հայ եկեղեցու պառակտյալ վիճակի եւ Կիլիկիայի ու կենտրոնական Հայաստանի հողերը եւ աշխարհիկ պետերի քաղաքական ու գաղափարական հակադիր դիրքորոշման վրա, բացահայտելով մասնավորապէս Արտազի աթոռի եւ նրա իշխանազուն եպիսկոպոսի դիրքն ու դերը այդ լարված պայքարում:

5. Արտազի արօժը զավանաբանական պայմարի հորձանքում.— Կիլիկիան Հայաստանի բարձրատեւիճան հողերապանութեան ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչները՝ հանձինս Գրիգոր Անավարզեցի (1293—1307) եւ Կոստանգին Կեսարացի (1307—1322) կաթողիկոսների, կաթուրիկ եկեղեցու գերիշխանութեանն ընդունելը նախապայման էին համարում հաշիկյան թագավորութեան գոյութեանը պահպանելու համար՝ անհրաժեշտ նկատվող եւ եվրոպական իտալիկեր երկրների կազմից շարունակ խոստացվող սաղմուկական օգնութեանն ստանալու: Եկեղեցու վեհապետերը, կուսակից ունենալով Կիլիկիայի հայ աւագատեւերերի գերակշիռ մասին, եռանդուն քաջերի էին դիմում իրենց քաղաքականութեան գեմ եւ՝ Կիլիկիայում, եւ՝ մանավանդ, Մեծ Հայքում կազմակերպված հուժկու դիմադրութեանը հաղթահարելու համար: Գաղանաբանական շղարշի տակ կատաղի պայքար էր մղվում հայ ժողովրդի քաղաքական բաղձանքների իրականացման երկու հակադիր ուղիների վրա՝ կանգնած ու սոցիալ-քաղաքական տարբեր դիմաբռնում ունեցող խմբակցութեանների միջեւ: Եվ եթե արքայանիստ Միս քաղաքում կայան գտած Հայոց կաթողիկոսները՝ լատինասեր քաղաքականութեան շտատագուղիներն էին, ազգային եկեղեցու աւանդույթներին հավատարիմ կուսակցութեան պարագլուխները՝ Սյունյաց եպիսկոպոսներն էին. սրանք, որ սիրում էին պնդել «պոստօֆրօնդէս Հայոց Մեծաց եւ մեարսպոջիտ Միտական նահանգի» բարձրագոյն ախղոսներով, հենվում էին Սյունյաց Օրբելյանների եւ Հայաստանի աշխարհիկ ու հողեր մյուս աւագատեւերերի միասնական ուժի վրա, որոնք, գիտակցելով հեռավոր եվրոպայից օգնութեան ակնկալելու անիրական լինելը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռը մայր հայրենիք տեղափոխելու ծրագրեր էին մշակում, գրտնելով, որ զարեքով սրբապարծված ազգային աւանդութեաններն ինքնին՝ գաղափարական հզոր ազդակ են ժողովրդի ինքնագիտակցութեան եւ պայտակման համար: «Հաւան եմք մեք ընդ մեր հարսն ի գծօխս իջանել, եւ ոչ ընդ հոռոմոց յերկինս ելանել» — այս էր նրանց կարգախոսը, որ այսքան գեղեցիկ ու դիպուկ ձևակերպել էր Սյունյաց մեարսպոջիտ Սահիանոս Օրբելյանը:

⁵⁵ Երուսաղեմի մատենադարան, ձեռ. № 1003, էջ 68:

Արտադի թեմի առաջնորդ Զաքարիա եպիսկոպոսը, ընթանալով իր նախորդ Տիրացու եպիսկոպոսի նախադժած ուղիով, հռոմեական եկեղեցուն մերձենալու քաղաքականության շերտ կողմնակիցն ու ջատագովն էր Մեծ Հայքում. «Տէրս Զաքարիա զինքն նուառաւ և հնազանդ ունի և հրամանակատար յաշորգին Պետրոսի» (այսինքն՝ Հռոմի պապին), այսպես է գրում նրա մասին իր կուսակիցներից մեկը⁵⁶:

Այս հաստատումն է ժամանակակիցների բաղձաթիվ վկայութիւններով, քրանցիակյան միաբանության անդամ դարձած մի հայ կրօնավոր՝ Դանիել Թավրիզեցին, լատիններեն լեզվով շարադրված դավանաբանական իր գրվածքի մեջ հայտնում է, որ «Հռոմեական եկեղեցու հետ միավորված ժամանակակից հայերը ընդունում են սուրբ հոգու քիսումն ինչպես հորից, այնպես էլ որդուց. եւ համազօրեւ եմ, որ այդ հենց այդպես է, քանի որ անձամբ տեսել եմ մի քանիսի, այսինքն՝ տեր Թադավորի, տեր Կաթողիկոսի և Մեծ Հայքում տեր Զաքարիայի, ինչպես և Հռոմի եկեղեցու հետ միավորված մի քանի այլ անձանց մօտ»⁵⁷:

Հայ եկեղեցու առաքելական հիմնադրության մասին գոյություն ունեցող ավանդությունների, կաթողիկոսյանը հաբաժ հայերի և, մասնավորապես, Զաքարիա եպիսկոպոսի մասին խիստ ուշադրով տեղեկություններ է գրանցել Դանիելիկյան կրօնավոր Ժուրդեն դե Սեերակը, որ Հնդկաստան ուղևորվելու ճանապարհին՝ 1320 թ. ձմռանը եղել էր Հայաստանում: Նրա ուղևորության Արտադի շրջանին և Ս. Թադեի վանքին վերաբերող հաավածք մեջ ենք բերում սուրբ ամբողջությամբ, շնայած այն պարսենակում է նաև մեր նյութին անմիջապես շանչվող տեղիներ. «[Արարատ] լեռան վրա,—գրում է նա,—կանդնած է մի տուն, որն ինչպես պատմում են, կառուցել է ինքը՝ նոյր, իր տապանը թողնելուց հետո: Ստում են նաև, որ լեռան վրա ինչ-որ տեղ պահպանվել է նոյի տեկած խաղողի սրթը, որի գինուց նոյն արբեց: Իսկ նոյի սրթատունկի հատիկներն այնքան հոկայական են, որ մարգիկ իրենց աչքին չեն հավատում: Այս բոլորի մասին եւ իմացաւ մեր մի կաթողիկոս արքեպիսկոպոսից՝ մեծ և ուժեղ վեհապետից: Նա իշխում է այս կողմերում և ըստ ամենայնի արժանի է վստահության⁵⁸: Իսկ եւ, շնայած եղել եմ այստեղ (հավատացեք իմ խոսքերին), բայց ոչ ամռանը, այլ ձմռանը:

Այս Մեծ Հայքը շատ է տառապել, այստեղ նահատակությամբ իրենց վախճանն են գտել երեք առաքյալներ՝ Բարթուղիմէոսը, Սիմեոնն ու Հուդան⁵⁹:

⁵⁶ Արտադեմի մասենագրքուն, ձեռ. № 789, էջ 149:

⁵⁷ Տե՛ս Դանիել Թավրիզեցու «Հայերին վերադրված մոլորությունների կապակցությամբ եղրայր Դանիելի պատասխանը» խորագրով լատիններեն աշխատությունը՝ հետևյալ հրատարակության մեջ. «Recueil des Historiens des Croisades. Documents arméniens», t. II, Paris, 1906, էջ 561:

⁵⁸ Ինչպես կանանեկը սուրբ, խոսքը Զաքարիա Սործորեցու մասին է, ուստի Ժուրդեն դե Սեերակի գրանցած տեղեկությունների սկզբնաղբյուրը նա է՝ Առաքելաց աթոռի եպիսկոպոսը:

⁵⁹ Բարթուղիմէոսը համարվում է Քրիստոսի 12 աշակերտներից մեկը, որ ըստ ավանդության բարոզել է խորատանում, Պարսկաստանում և Հնդկաստանում, բայց ի վերջո հաստատվել է Հայաստանում ու նահատակվել Մանասրուկ քաղաքի կողմից: Սիմեոնը կամ Շմավոնը նույնպես 12 առաքելական առաքյալներից է համարվում, բարոզել է, իբր, Եգիպտոսում, Լիբիայում և Մավրիտանիայում. ոմանք նրան նահատակված են համարում Բրիտանիայում, ուրիշներ՝ Արտադեմում, իսկ հայկական միջնադարյան ավանդությամբ՝ Հուդա-Քաղեսոսի հետքերով մեկնել է Հայաստան և վկայական իր վախճանը գտել Ռշտունյաց գավառում: Հուդան

են տեսել եմ այն գնդանք ուր տանջվել են Միմանն ու Հուզան և աղբյուրները, որոնք առաքելական դավադանի հարվածով ժաշխել են կենսատու ժաշխից: Ութ, տասը, տասնյոթ անգամ դավադանը պիպել է քարին, և այժմ այդպեղ հենց այդքան աղբյուրներ կան, իսկ նրանցից ոչ հեռու կառուցված է մեծ ու գեղեցիկ մի եկեղեցի:

Այս Մեծ Հայքում նահատակվել է մի հիանալի կույս Սանդուխտ⁶⁰ անուհի և նա արքայադուստր է եղել: Այստեղ (Մեծ Հայքում) են նեղել վիրապի մեջ՝ առյուծի և վիշապի բերանը՝ հաշերին կաթսիկական հավատքի բերող սուրբ Գրիգորին, և այդ տեղի է ունեցել, երբ Հայաստանում թագավորում էր Տրգատը, սուրբ Մեղրեսարոսի և կայսր Կոստանդիանոսի ժամանակներում: Նայն աչս Հայաստանում է մորթվել երանելի Հակոբ վկան⁶¹:

Այս նահանգում (այսինքն՝ Հայաստանում) մեծ մասամբ բնակվում են հերձվածող հաշեր, քարապիշ և կրատեր եղբայրները⁶² կաթսիկության են դարձի բերել այս հերձվածողներից⁶³ ճիշտ չորս հազար, թերևս նույնիսկ ավելի անձանց, և այս բացարձակ ճշմարտություն է:

Նվ իրոք, մի մեծ արքեպիսկոպոս՝ ահր Զաքարիան, իր ողջ հասի հետ միասին, բնդունել է մեր կրոնը: Ապավինելով արոտ ոգորմածությունը մենք հուսով ենք, որ լուրս (հերձվածողները) շուտով դարձի կբերվեն, և թե այդ գործին ձեռնամուխ լինեն արժանավոր եղբայրներ:

...Այս Հայաստանը երկայնությամբ ձգվում է Սերաստիայից մինչև Օրոգի (իմա՝ Մուզանի) հարթավայրը, իսկ լայնությամբ՝ Պարխար լեռից մինչև Թավրիզ: Պարխարից Թավրիզ քսաներեք օրվա հանապարհ է, Սերաստիայից Մուզան՝ քսասուն օրվա⁶⁴:

Ժուլգենի հազարգած տեղեկությունները կարևոր են նաև իշխանության վարչական կենտրոններում և այլ հայարենակ վայրերում կաթսիկ դավանանք բնդունած բնակչության թիվը պարզելու համար. «Այստեղ, — գրում է նա Թավրիզի մասին, — մենք (իմա՝ կաթսիկները) ունենք բավականին գեղեցիկ մի եկեղեցի՝ հազարի շափ հավատացյալներով, նախկինում նրանք հերձվածողներ էին, իսկ այժմ դարձի են եկել մեր հավատքի: Գրեթե նույնքան նորագարձներ կան Ուրում (իմա՝ Հեր կամ Նոյ) ... այս քաղաքը հարուստ է և դանվում է Թավրիզից երկօրյա հեռավորության վրա. ճիշտ այդպես հինգ-

կամ Քաղեսուր համարվում է Քրիստոսի 70 աշակերտներից մեկը՝ Քովմա առաքյալի եղբայրը, ըստ ավանդության բժշկել ու բրիտանիական հավատքի է բերել եղևիայի հայ թագավոր Արգարին, նահատակվել է Սանատրուկ թագավորի կողմից, արքայադուստր Սանդուխտի հետ միասին (տե՛ս Մ. Ավդեյան, Պաղիկ վարուց սրբոց, Վենետիկ, 1800, էջ 52, 106—107, 227—228):

Զաքարիա Սյրժուրեցին իրեն համարում էր հիմնականում Քաղեսու առաքյալի հաջորդ, սակայն ըստ հարկի պճնվում էր նաև Բարթոլոմեոսի և Միմանի հեղինակությամբ, կոչվելով առաքելոց եպիսկոպոս:

⁶⁰ Սանդուխտ անձնանունը թյուրքմացաբար արտածելով հաշերեն սանդուխտ (սառիճան) բառից եվրոպացի ուղեգիրը ավել է այդ բառի լատիներեն թարգմանությունը՝ Scala:

⁶¹ Նուրբ հավանաբար Հակոբիկ Պարսկի մասին է (տե՛ս Պաղիկ վարուց սրբոց, էջ 188—189):

⁶² Քարապիշ եղբայր էին կոչվում Գամիսիկյան միաբանության անդամները, իսկ կրատեր եղբայր (նաև՝ միմար)՝ ֆրանցիսկյանները:

⁶³ Կաթսիկ աչս կրոնավորը հերձվածող է անվանում լուրս ոչ կաթսիկ բրիտանիաներին, ավելի գեղբում լուսավորչադավան հայերին:

⁶⁴ «Ποσειδωνο Μαρκο Ποδο...», էջ 137—138:

հարյուր կամ վեցհարյուր (կաթուղիներ) ևն հաշվվում Սուլթանիայում... աշնանը ևս մենք ունենք շատ գեղեցիկ մի եկեղեցի»⁶⁵։

Մերձավոր Արևելյան երկրներում կաթուղի եկեղեցու ծավալած քարոզչական աշխատանքի հիմնական ծանրությունը մինչև 1318 թ. ընկած էր ֆրանցիսկյան միաբանության անդամների ուսերին։ Նրանք առաջին հերթին հաշտվում ու հենակետեր էին ստեղծում միջազգային տարանցիկ առևտրի հիմնական մայրուղիների վրա գտնվող աշն վայրերում, որոնք նշանակալից էին կատարում որպես ապրանքափոխության կենտրոններ և կարավանային երթևեկի կանգույններ։ Ըստ այդմ էլ՝ նրանց հարում էին հասարակական այն շերտերը, որոնք ներդրումով լինելով միջազգային առևտրի ոլորտի մեջ, անմիջական շահ սնեին եվրոպական երկրների հետ անտեսական և քաղաքական կապերի հետադառմբայնդամից։ Ինչպես նշել ենք արդեն, ֆրանցիսկյան միաբանության քարոզիչ անդամները XIII դարի վերջերին և XIV-ի սկզբներին իրենց ազդեցության տակ էին առել Երվելյան Հայաստանի տղթարհիկ ու հոգևոր ազատատերերից շատերին և, տուաջ շարժվելով դեպի արևելք, քաջ ու քաջ ներթափանցում և հենակետեր էին ստեղծում պատմական Հայաստանի առևտրա-արհեստագործական նշանավոր կենտրոններում և Անդրկովկասի ու Իրանի հայաշատ քաղաքներում։ Դեռևս 1302 թ. Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Թրքելյանը, իր «Հակածառութիւն քնդգլմ երկարնական» վիճարանական գրվածքի մեջ գտնությունը անդրադառնում էր լատինական եկեղեցու ազդեցության տարածման երևույթին. «Երվելիա քաղաք,—գրում էր նա,—որ տեղի էր մեր պարծանաց, յայս (իմա՛ լատինական եկեղեցու գաղանախով) վարակեալ կայ, և զխառը քաղաքը որ ի Հոռոմք՝ ի աշն մուրեհալ են, և եհառ մինչև առ մեզ, զի քարոզի այս յայնապէս ի Թաղաւորական քաղաքն ի Տփլիս, և ի հին տունն Բաղրատունեաց յԱնի՝ որ ի Շիրակ, նաև ի Քաղբէմ շահաստան, և յայլ քաղում տեղիս»⁶⁶։

Ժուրղներ, ինչպես ահաանք քիչ առաջ, Թրքելյանի այս ցանկը լրացնում է Հեր և Սուլթանիա քաղաքների անուններով, որոշակի տեղեկացնելով, որ կաթուղի եկեղեցին հետևորդներ է ձևաք բերում այդ վայրերում ոչ թե մահմեդականներին քրիստոնյա դարձնելով, այլ «հերձվածող» քրիստոնյաներին, այսինքն՝ հայերին՝ «դարձի բերելով»։

Լատինական եկեղեցուն մերձենալու քաղաքականության վարիչները, Երվելիայում՝ Թաղաւորն ու կաթողիկոսը, Մեծ Հայքում՝ Արտազի եպիսկոպոսը, դավանաբանական և ծիսական տարբերությունները վերացնելու իրենց պահանջը հիմնավորում էին տեղական աշն գրույթով, որ, իբր, Հայոց եկեղեցին ի սկզբանե անաթի (Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակներից սկսած), կաթուղի եկեղեցու մասն է կազմել, ուստի, հետագայում առաջացած տարբերությունները վերացնելով, եկեղեցին վերականգնում է իր անուղարա վիճակը։ Սակայն ընդունելով Հոռոմի պապի գերիշխանությունը, լատինամետ հայ գործիչները հեռու էին այն մտքից, թե այդ քաղաքում սաք են գնում ինքնալուծարքի ճանապարհի վրա։

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 164։

⁶⁶ Տեսան Ստեփաննոսի Նախագահ արքեպիսկոպոսի՝ Հակածառութիւն քնդգլմ երկարնական, շտրաղբիալ ի Թաին Հայոց ԶԾԱ, Կ. Պոլիս, 1756, էջ 42—43 (հմմ. նաև՝ Մատենադարան, ձեռ. № 573, էջ 63ա—63բ)։

Այլ վիճակ ստեղծվեց Հայաստանում 1318 թվականից հետո, երբ Հովհաննես ԻԲ պապի (1316—1334) հատուկ կոնգակով ֆրանցիսկյան և դոմինիկյան միաբանությունների միջև քարոզչական գործունեության շրջանների նոր բաժանում կատարվեց: Վաշխառու պապի կամակատարները գարձած դոմինիկյան կրոնավորները, ի տրիաուր իրենց ծառայությունների, որպես քարոզչության ասպարեզ ստացան Ասիական արևելքի այն երկրները, որոնցով անցնում էին միջազգային առևտրի ամենաբանուկ ճանապարհները: Այդ կոնգակով հիմնադրվեց մի նոր արքեպիսկոպոսություն՝ Սուլթանիա կենտրոնով, որի տնօրյաժիր սահմանները որոշվում էին այսպես. «Աբարիո (իմա՝ Արարատ) լեռից սկսած դեպի Արևելք, ներառյալ Պարսկական Թաթարիայի մեծ պետություն... ողջ կայսրությունը... ինչպես և Դոխիի ու Խաչգուսի թագավորությունը (այսինքն՝ Միջին Ասիական երկրները) և նրանց ենթակա բոլոր շրջանները: Այս արքեպիսկոպոսությանն են ենթարկվում նաև Հրեզկաստանն ու Եթովպիան, իսկ արքեպիսկոպոսն ինքը այսուհետև նստելու է Սուլթանիա քաղաքում, քանի որ այդ արժանավայել ու մեծ բնակավայր է»⁶⁷:

Սուլթանիայի արքեպիսկոպոս է նշանակվում դոմինիկյան միաբանության անդամ Ֆրանկո Պերուչացին, որն իր ենթակայության տակ ունեւր վեց եպիսկոպոսություններ, որոնցից երեքը՝ Ասրպատականի Թավրիզ, Մարաղա և Դեհլաբական քաղաքներում⁶⁸:

Դոմինիկյան այս քարոզիչները սկզբնական շրջանում համադարձակցում էին ֆրանցիսկյանների հետ, հաշվի առնելով, որ նրանք այդ վայրերում ստեղծել էին արդեն որոշ հենակետեր, կառուցել եկեղեցիներ և հետևորդներ շահել: Դոմինիկյաններն սկզբից զգույշ էին նաև հայոց եկեղեցու պաշտոնեական հետ իրենց հարաբերություններում, խուսափելով իրենց թշնամական դիրքը բացահայտելուց:

Սակայն քիչ անց, ամբաստնգելով իրենց դիրքերը նախիջևանի գավառում⁶⁹ և իրենց ազդեցությունը տարածելով ֆրանցիսկյանների ստեղծած լատինադավան համայնքների վրա, նրանք անաքող պայքարի դրոշ են պարզում հայոց եկեղեցու դեմ: «Իրենց գլխավոր զենքն էր,—գրել է նրանց մասին հայոց եկեղեցու պատմության նշանավոր հետախույզ Մ. Օրմանյանը,—շարք մը պիտակ հեղինակություններով և իմաստակ պատճառաբանություններով խիղճերը վրդովել, Հայոց եկեղեցվույն մեջ պաշտված խորհուրդները անվավեր ու չեղյալ նկատել, և հավատացելոց մկրտության և պաշտոնից ձեռնադրության վրա կասկածներ հարուցանելով, կրկնամկրտություններ և կրկնաձեռնադրություններ քնել, հայ եկեղեցիներու և սրբություններու նվիրականությունը սրանալ և անարգել, և պարզապես հայադավանները անհավատներու համատարել»⁷⁰:

⁶⁷ G. Golubovitch, Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell' Oriente Franceseono, t. II, էջ 570 և հտ., գրավել ենք Մ. Ջ. Շեմ-ի «Почле Марко Поло» աշխատության միջնորդությունը:

⁶⁸ Marcus Antonius v. d. Oudenrijn. Linguae Italicanae Scriptores. Bern, 1960, էջ 19—20:

⁶⁹ Այստեղ կաթոլիկ դավանանք է ընդունում Երեզակի շրջանի Քոնա, Ապարաներ, Սալիթաղ, Ապրակունիա, Խաչիաշեն և Զահուկի շրջանի Զահուկ և Շահապետս գյուղերի հայ բնակչությունը մեծ մասը:

⁷⁰ Մ. Օրմանյան, Ազգասրատում, § 1350:

Արտազի շրջանի հայ ազատատերերի գերդաստանը, սլարոնտեր Զաքարիա եպիսկոպոսի գլխավորությամբ, փորձում է ի շահ իր նպատակների զգալիորժեղ Հայաստանի և Ատրպատականի հարևան շրջաններում խորհուրդ նետած կաթնիկ քարոզիչների գաղափարական ազդեցությունն ու կշիռը: Ստեղծված պայմաններում Մեծ Հայքի աշխարհիկ ու եկեղեցական գործիչները, ի պաշտպանությամբ ազգային եկեղեցու գաղափարական և կազմակերպչական դիրքերի, հակամիջոցների պետք է դիմեին: Այսպիսով, Հայաստանում սկսվում է դավանաբանական լարված պայքարի մի շրջան, որ տևում է առանձնակներ, սնննալով մտեղնթացության և տեղատվության իր փուլերը: Մեզ, բնականաբար, հետաքրքրելու են այդ պայքարի այն դավադները, որոնք տանջվում են Արտազի շրջանին և Քաղեսս առաքյալի վիճակին:

Այս առումով ուշադրով են հետևադես Սյունյաց մեարտադիա Հովհան-Օրբելի (հիշատակված է որպես եպիսկոպոս 1302—1323 թթ.) դույզ նամակները, մեկն ուղղված կաթողիկոսին, մյուսը՝ Զաքարիա Մործորեցուն: Բանասիրության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնվել այդ գրությունների շարադրման ժամանակի մասին. Մ. Զամչյանը գրված է համարում 1305-ին՝ կապելով Գրիգոր Անավարդեցու հետ, Մ. Օրմանյանը գրեթե համամիտ է նրան, իսկ Գ. Հովսեփյանը, գրություն հնագույն եզրը 1314-ը համարելով, ավելի հավանական է գտնում 1317—1318 թվականները:

Նամակներից պարզվում է, որ կաթողիկոսը Արեւելյան Հայաստան է ուղարկել Գրիգոր անունով իր նվիրակին, պատվիրելով նրան մեռն բաշխել միայն թեմական այն առաջնորդներին, ովքեր հանձն կանեն ջրախառն դինավ պատարադ մատուցել և Քրիստոսի ծննդյան տոնը գեկտեմբերի 25-ին կատարել: Հայոց եկեղեցու պատմության XIV դարի առաջին առանձնակների կարևոր իրադարձությունների լույսի տակ դժվար չէ հանդել այն եզրակացություն, որ այդպիսի վճռական պահանջով կաթողիկոսը կարող էր հանդես գալ միայն Սոի (1307 թ.) կամ Ագանաչի (1317 թ.) եկեղեցական ժողովներից հետո, հենվելով հենց այդ ժողովների խիստ կասկածելի իրավական ուժ ունեցող որոշումների վրա: Հարցի մանրակրկիտ քննությունը մեր նպատակից դուրս համարելով, մենք ևս այդ նամակների գրության ամենահավանական տարեթիվ համարում ենք 1317—1318 թվականները⁷¹:

Արդ՝ կաթողիկոսին հասցեագրված իր նամակում Սյունյաց մեարտադիաը հայտնում է, որ արտահայտելով իր վիճակի իշխանների, աղաանների, հոգևորականության ու ժողովրդի միասնական կամքը, նա հրաժարվում է կատարել կաթողիկոսի պահանջը, և մնալով ազգային եկեղեցու ավանդական

71 Այսպես ենք կարծում հաշվի առնելով նաև Հովհան-Օրբելի Զաքարիա Մործորեցուն ուղղած նամակի մի հատվածը, որ խոսք կա այն մասին, որ Արտազի եպիսկոպոսը պարժենալիս է եղել ինչպես իր, այնպես էլ իր շուրջ համախմբված անձանց դիտության վրա («...թե դու այնպես դիտուն եղար՝ որպես կարծես գրեղ կամ զբոյրդ՝ որպես պարծես հանապաղ և խորհուսուցեալ ևս առաջի իշխանաց»): Պարզ է, որ Զաքարիան այդպիսի դիրք կարող էր բռնել 1314-ից հետո միայն, երբ արդեն հիմնադրել էր Մործորի վանքը՝ բարձրագույն իր դպրոցով, իրեն կուսակիցը դարձրել Հովհաննես Երզնկացի—Մործորեցի վարդապետին և այլն: Որ այս նամակների շարադրման ժամանակ Երզնկացին արդեն հաստատվել էր Մործորի վանքում ու գործել Զաքարիայի մերձավոր գործակիցը, պարզ երևում է Մ. Զամչյանի մեռքի տակ եղած և զգալիորժեղ չլուրերից (տե՛ս «Պատմություն Հայոց», հատ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 306—308):

գիրքերի վրա, իրեն ազատ է համարում այսուհետև վարելու ինքնուրույն քաղաքականություն⁷²:

Հովհան-Օրբելի Զաքարիա Մարմարեցուն հասցեագրած նամակից պարզվում է, որ վերջինս ոչ միայն հաճույքով կատարել է կաթողիկոսի պահանջը՝ պատարագի խորհրդին ջուր խառնելով և գեկանձերի 25-ին Քրիստոսի ծննդյան տոնը կատարելով, այլև ընդառաջ է գնացել կաթողիկ հեկեղեցուն քաղձաթիվ ալլ հարցերում ևս (տարվա ընթացքում պահքի 50 օր է հաստատել, արգելել է աշխարհիկ քահանաների ամուսնությունը և այլն): «Ի հակառակաց կողմն դարձուցեր զքեզ,—մեղադրում է նրան Հ. Օրբելը,—և երգամբ շափ քակես գեկեղեցի առատձույ, և զհնազանդեալքս ի հոգևոր գլխոյն օծուես, երբեմն իշխանաբար առատելով, երբեմն գիրս և խօսս շարախօսութեան զմէնց առ հոգևոր աւրն առաքելով, և ի նմանէ մեզ առատ և սպառնալիս առաքելոյ և այլն⁷³:

Մ. Զամչյանի ձեռքի տակ եղել են նաև այլ թղթակցություններ. Զաքարիայի պատասխան-նամակը Հովհան Օրբելին, վերջինիս երկրորդ գրությունը և այլն: Դրանց տվյալներով Մ. Զաքարի կաթողիկոսը կաթողիկ հեկեղեցուն ընդառաջ գնալու իր գործելակերպը փորձում է արգարացնել տևական այն գրույթով, որ «Յորէնք առատձույ զամենեանն միաւորէ ընդ Քրիստոսի, իսկ օրէնք առատնայի՝ բաժանէ ի նմանէ, զի մի է տէր, մի հաւատ, մի օրէնք, և զլուխ օրինացն՝ սէր, և մի հեկեղեցի՝ ժառանգ սիրոյ նորա, յորմէ տրտաքօնալ սք ոչ ունի բնախն փրկութիւն»: Ինչպես հրեաները հնում ունեցել են մի քահանայական, այնպես էլ քրիստոնյաները՝ պետք է մեկ հոտ լինեն՝ մեկ հովիւ ունենալով, դաս առնելով հրեաների պատմությունից. «Որչափ ժամանակ հրեայքն ի մի տաճար երկրպագէին և մի թագաւոր ունէին, առատաժ ընդ նոսաւր, իսկ յորժամ բաժանեցան՝ յաւար և յափշտակութիւն մատանեցան. որպէս և ալժամ քրիստոնեայք՝ տուեալ եղեն կոխան հեթանոսաց» — գրում է նա⁷⁴:

Սա և Ագանայի ժաղովների որոշումները Մեծ Հայքի բիմերին պարտադրելու մտահոգութեամբ կաթողիկոսն ու իր գործակիցները եռանդուն քայլերի են դիմում, դրմում են հորդորական նամակներ՝ հասցեագրված ոչ միայն վրձնակալոր առաջնորդներին, այլև անվանի ու հեղինակավոր գիտնական-վարդապետներին: Պահպանվել են այդպիսի մի քանի նամակների Եռալի նշեցու շարադրած պատասխան-գրությունները: Գլաձորի համալսարանի մեծ քարտնուպետը, իր և իր կուսակիցների անունից («ես և հաւանողքն ինձ» — գրում է նա) հայտնում է, որ քրիստոնեական հեկեղեցիների միաբանությունը իրոք առաջնաճանաչում մի գործ է և ստատման է, որ «առելութեամբ զմեզ առ իրեւորս զրգոն և բաժանէ, զի գիւրաւ հաղթեացէ»: Բայց իրատես լինելով, նա գտնում է, որ քանի գնա շին օտեղծվել հեկեղեցիների միավորման համար անհրաժեշտ պայմաններ, ամեն մի հեկեղեցի, առաջնորդելով «հին սովորութիւն քաղցր է իրաքանչիւր ումեք» ակզբունքով, պարտավոր է հաճատարիմ մնալ անցյալից ժառանգած և ազգային երանգ առացած ավանդութիւններին, միաժամանակ հարգելով մյուսների օրենքներն ու սովորույթները:

⁷² «Ճառագ», 1860, էջ 43: Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. № 8245, էջ 182:

⁷³ «Ճառագ», 1860, էջ 56: Հմմտ. ձեռ. № 8245, էջ 183:

⁷⁴ Մ. Զամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Կ, Վենետիկ, 1786, էջ 396—398:

Նշեցի բարոնապետը կիլիկեցիների կողմից «սուրբ» հռչակված ժողովը (ումենույն հովանավանդությամբ խոսքն Ադանայի ժողովի մասին է)՝ «սուս ժողով» է կոչում, ելնելով այն իրողությունից, որ՝ նախ, ժողովին մասնակցել են տակավաթիվ պատգամավորներ (այն էլ միայն կիլիկիայի ներքին թեմերից), և, երկրորդ, շատերը հենց տեղում հակառակել են ու «զեռ» տակավին ևս հակառակին՝ մերժելով ժողովի վնասակար որոշումները, խմատասեր վարդապետը իր միտքն եզրավաղում է այսպես. «Երբ, որ ի սահմանելն իւրում հակառակութիւն կրէ՝ յայտ է թէ ոչ է հշմարիտ, այլ սուսո՞ւ⁷⁵։ Ի վերջո Եսայի նշեցին հայտնում է, որ ինքը և իր կուսակիցները պատրաստ են նույնիսկ իրենց կյանքը դաժարեցնու, բայց չեն շեղվելու երբևէ նախնիներից ժառանգած ու դարերով սրբազործված ավանդություններից⁷⁶։

Ինձ Հայրի քաղաքական ու եկեղեցական գործիչները չեն սահմանափակվում լոկալ դադարաբաշխող պայքար մղելով, ի պաշտպանություն իրենց սկզբունքների գրվածքներ շարադրելով ու բանավիճելով։ Շուտով գործարար քայլեր են կատարվում Զարարիա Սարժոբեցու խափնամեա գործունեության

75 Ուշագրավ այս գրությունը, որ պահպանվել է Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 9622 ձեռագրում (էջ 734—735), խորագրված է այսպես. «Թուղթ Եսայեայ վարդապետին, պատասխանի թղթու Եսայ կաթողիկոսին և թաղապրին»։ Գրության տառչա տարեթիվը հայտնի չէ, բայց գրված պետք է լինի նույն այս տարիներին՝ XIV դարի 10-ական թթ. վերջերին։

Հարկ է նշել այստեղ, որ շուտով Եսայի նշեցի բարոնապետի տեղում Գլաձարի համալսարանի անդամությամբ վերջերս շատ է հորովվում, բայց նրա կյանքի ու գիտական գործունեության գրավազները գիտական ուսումնասիրության տարեկա չեն հանգիստացել։ Աշխարհով մեկ ջրված հայերեն ձեռագրերի մեջ նրա անունով կան շուրջ երկու տասնյակ աշխատություններ՝ մեկնուկյուն, հաս, եռմակ, չորսբերանիան գրություն և այլն, որոնց մեծագույն մասը ոչ միայն չի հրատարակված, այլ և չի պահպանված մատենադարանների կողմից։ Հ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանի» և հասարում (Երևան, 1944, էջ 128) թվագրված են նշեցու 12 աշխատությունները, որոնց հետևիկ քննության կատարելու այդ ցանկը կարող ենք լրացնել հետևյալ գործերով. (1) «Թուղթ վասն կարգաց եկեղեցու և ժամաց, զոր արարեալ է Եսայի վարդապետի ի խնդրոյ վարդապետաց Թեմեաց և տառնորդաց վանորէից, առտուածաւք կրօնաւորաց» (Մատենադարան, ձեռ. № 5154, էջ 259ա—261ա)։ (2) «Երբեք երանեալ բաղմեղջանիկ վարդապետին Եսայեայ, արարեալ ի խնդրոյ Թեմեմեա վարդապետի Թեղեկեցայ, Յաղագս եկեղեցույ խորհրդան» (ձեռ. № 9622, էջ 734—772)։ (3) Ներքերբական թուղթ, որով հորդորում է հովատացյալներին ոգործություն տալ Տարսնի սուրբ Կարապետի վանքի նվիրակին (ձեռ. № 348, էջ 109ա—109բ) և վերջապես, (4) Կաթողիկոսին և թաղապրին հուցեագրված այս եռմակը, որից բաղվածքներ ենք կատարում և որը առիթ տվեց անդրադառնալու Եսայի նշեցու գրական ժառանգությանը։

76 Մ. Զամչյանը, Հ. Եսայիաթուհանցը, Ղ. Այիշանը և այլ բանասերներ, հենվելով Թամիկ Անեցու շարանակաղներից մեկի հագորդած աղյալի վրա (Թամիկ, էջ 155), եռյնացրել են Կոստանդին Կառակեցի (Պրոնգործ) և Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոսներին, գտնելով, որ ՀԹում թաղապրի կողմից 1289-ին զահրեկեց արված վեհապետը՝ երկրորդ անգամ կաթողիկոս է դարձել 1307-ին։ Մ. Յրմանյանը, հանգամանորեն քննարկելով այս կաթողիկոսների մասին տեղյակ տվյալները, հանդիս է տրել եզրակացություն, որ դրանք սաբբեր անձնավորություններ են (տե՛ս «Աղգապատում», §§ 1169, 1245)։ Եսայի նշեցու այս թղթի մեջ կա մի հատված, որ բնկնու հնարավորություն է քննարկում վերանայելու Յրմանյանի ուսումնասիրության արդյունքները նշեցու գրության մեջ կան նաև մեջբերումներ կիլիկեցիների իրեն հղած եռմակից. «Այլ և պատառվ.— սուէ.— քեկալարուք զհրամանս սուրբ հօյս» իրեն հշմարիտ խոսքերի կապակցությամբ նշեցին գրում է. «Թվ սուրբ հայր էր քեղէր քեկեցիք յաթուցի և շար ի վերայ եպիք»։ Դեմար չէ կասել, որ աթոռազուրկ արված և կրկին «սուրբ հայր» դարձած անձը, որի հրամաններին պարտավոր էին ենթարկվել Մեծ Հայրի հովեորակները՝ պետք է կաթողիկոս լինելու, իսկ աշղպխին Կոստանդին Կառակեցին կարող էր լինել, որի կրկին կաթողիկոս դարձալու մասին, ինչպես տաքինը, կան ձեռագրական վկայություններ։

արգելանքները խափանելու և նրա իրավասությունները սահմանափակելու ուղղությամբ: Առաքելոց աթոռի հոգևոր իշխանությունը, ինչպես առել ենք արդեն, դուրս էր գալիս պատմական Արտազ գավառի սահմաններից՝ ընդգրկելով Պարսկահայքի և Ատրպատականի հայաբնակ մի շարք շրջաններ, ներառյալ Քավրիզ ու Մարաղա քաղաքները⁷⁷: Այս վիճակը, սակայն, երկար չի տևում. շուրջ 1321 թվականին, Մեծ Հայքի բարձրատախճան հոգևորականությամբ ու ֆեոդալների համատեղ ջանքերով, Քավրիզում թեմական առաջնորդ է կարգվում Զաքարիա Մործոքեցուց կախում շունեցուց և նրա արգելադրած քաղաքականությամբ հակառակորդ Մատթեոս Կախկոպոսը, որին մեծարում են «սրբազան քաշապետ և վերառեսուշ առաքելական աթոռայ» ախաղստով⁷⁸, հակադրելով Առաքելոց թեմի լատինադավան առաջնորդին:

Այս Մատթեոսին Եսայի Նշեցին «մեր յուժ սիրեցեալ սրգի» է կոչում⁷⁹ և նրան հասցեատրած իր ուշադրով թղթի մեջ խորհուրդ է տալիս՝ մերժել ու հայածել ֆոսանկ և կաթոլիկ դարձած հայ այն վարդապետներին, որոնք թշնամական գիրք են գրավել Հայոց եկեղեցու նկատմամբ ու հայերին իրենց հավատքից հանելու նպատակ ունեն. «Դարձեալ լսեցաք,—գրում է նա,—թէ սուտ վարդապետք ի ֆոսանկաց յազգէ և այլք ի Հայոց՝ ծագեր, եկեալ են առ ձեզ, և զՀայոց քրիստոնէութիւնս հալհոյնալ՝ նախատեն զեկեղեցի, և զառաջնորդս ուրանալ տուեալ, քաղում հակառակութիւնս լեկեղեցիս ձզնն: Զայնպիսի հերձուածողսն մի քնդունիցիք ի տունս ձեր, և մի ողջոյն տայք նոցա, և մի տունայր ողջոյն ի նոցանէ, զի սրացողք են, այլ եղիցին ձեզ իբրեկ զհեթանոսս և զմարտաւորս»⁸⁰:

Մատթեոս Կախկոպոսը պաշտոնավարում է երկար. 1335 թվականից պահպանվել է շափածո մի հիշատակարան, գրված ոմն Գրիգոր Երեցի կողմից, որի մեջ գրվատանքի ջերմ խոսքերի է արժանանում Կախկոպոսն այս գործիչը: Նա, որ կարողանում էր «որպէս արծիւ սլանալով առ թագաւոր և ընդ

77 Այդ երեսում է առաջին վկայակոչվող երկու հիշատակարաններից, որոնք գրված են Զաքարիա Կախկոպոսի իշխանությունը հանաչող գավառակիցների կողմից 1. Տեր Տիրացու Կախկոպոսը՝ Զաքարիայի հաջորդն ու եղբորորդին, 1342 թ. հիշատակված է որպես առաջնորդ Քավրիզ քաղաքի և շրջակայքի («...ի առաջնորդութեան առաւանձապա՛հ նահանգիս Քավրիճու քաղաքիս աէջ Տիրացուի Կախկոպոսի», «Թէ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 331): 2. Մարաղայում 1361 թ. քնդորենակված Առաքելաշնչի հիշատակարանում որպես հոգևոր առաջնորդ գործելու հիշատակված են Արտազի Կախկոպոսները, «...ի հայրապետութեան աթոռակալաց առաքելոյն Քաղկոսի աէջ Տիրացուի և Զաքարիայի» (նոր Զուգո, ձեռ. N° 336):

78 Մատթեոս Կախկոպոսի մասին անդրանիկ վկայությունը գտնում ենք Եսայի Նշեցու ծանոթ թղթի մեջ, որն ըստ Կ. Հովսեփյանի՝ գրված պետք է լինի կամ 1321 թվականին կամ քիչ ուշաց (տե՛ս Խաղրահյանը կամ Պատշաճը Հայոց պատմության մեջ», Ե՝ հրատարակություն, Անթիլիաս, 1969, էջ 286—288):

79 Որոշ ուսումնասիրությունների մեջ առվում է, թե, իբր, Եսայի Նշեցու գլխավորած Գլաւորյան համայնարանն աղարակ ու վարդապետական գավառան են առաջել 360 անիճնր: Այդ վիճի, սակայն, խիստ շափաղանջված է ու չի հիմնավորվում հին աղբյուրներով: Մխիթարի: Ապարանեցու «Գիրք ուղղափառաց»-ի մեջ այդ մասին կա ուշադրով տվյալ. «Մեծ վարդապետն Հայոց Եսայի, որ էր ի Դալլիճոքե... տուեալ է գառազան իշխանութեան վարդապետայր զԵ՛ և ԿԵ (167) անձանց» (M. Oudendorp, Կեղ. աշխ., էջ 216): Հավանաբար դրանցից մեկն էր Առաքելոց թեմի առաջնորդ դարձած Մատթեոս Կախկոպոսը:

80 «Ճառքաղ», 1860—1861, էջ 210: Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. N° 2776, էջ 248ա, N° 8245, էջ 170:

իշխան» հոգալ իր վիճակի հայ բնակչության կարիքները, հաշույ պայքար է մղում նաև կաթոլիկ քարոզիչներին ու նրանց գաղանանքն քննունամ հայ գործիչներին դեմ.

«Տէրն ոչ արար բնոյ մեր մեղացն,
Առատածութեան կամք քաղցրացան,
Յարույց կրկին կանկնող բնութեանս
Ըստ առաջին Մաթէոսեան,
Լուսաւորիչ սուրբ հաւատոյս
Որպէս Գրիգոր Պարթևական,
Որ զշարժեալ թիւն (իմա՛ թոյնն) մտհոտեր
Իմիցն արար փախըստական,
Քաղկիկոսնի շար / / / անդելով.
Ձնեատար տանէր թշառական»⁸¹

Այս Մատթեոսին հաջորդած պետք է լինի Արատազի արքեպիսկոպոս և Ս. Թադեի վանահայր կոչված Մեսրոպ վարդապետը: 1335 թ. նա հիշատակված է որպես անվանի քարանապետ, որի մոտ ուսանելու էին գալիս աշակերտներ նույնիսկ Կիլիկյան Հայաստանից և այլ վայրերից: Սա եպիսկոպոս է եղել 1335 թվականից տարիներ հետո⁸², 1359 թ. բնաբվել է կաթողիկոս և աշխույժ գործունեություն ծավալել կաթոլիկ եկեղեցուն արված դիջումներն ի շեք դարձնելու, Հայոց եկեղեցու ազգային դիմապատկերն անաղարտ պահելու ուղղությամբ: Արտ շահերով 1361 թ. Ստամ գումարվել է եկեղեցական ժողով, որն անվավեր հանաչելով Սսի և Ագանայի ժողովների որոշումները, իսպառ մերժել է կաթոլիկական նորամույժ ծեսերը⁸³. «Եբարձ զչորսն ի սուրբ խորհրդոյն և հերքեաց զաթաթարմայութիւնն, որ մուծեալ էր ի Հայս ի Կոստանդին հերձուածողէն և յՍշին թագաւորէն»—տուում է սրա մասին Սիմեոն Երևանցին⁸⁴:

81 Մատենադարան. Աճ. N 2726, էջ 262ա:

82 Մեսրոպ քարանապետի ջանքերով Ս. Թադեի վանքում ստեղծված դպրոցի մասին կարելի էր ավելիներ է հազարդել Հովհան անունով Մանցի մի երիտասարդ, որ «սակս ուսման» Կիլիկիայից Մեծ Հայք էր եկել, սովորել Գլաձորում, ապա հաստատվել Ս. Թադեի վանքում, գտնաբերվել Մեսրոպի աշակերտը: Ներսես Շիրահայու «Մեկնութիւն Մատթէի աւետարանին» աշխատության իր բնագրիմակագրյալն հիշատակարանում Հովհանը գրել է. «Այլ և եւ թարմատարս Յովհան աշակերտ րանի յաշխարհէն Կիլիկիոց, ծնեալ և սնեալ ի մալրաքաղաքն Սիս, եկի յաշխարհս Ալեքսիյի՝ սարաշխարհիկ շրջելով սակս ուսման, որ և ուսայ գորն որ յոսմեծէն եւ աշխայ և է գոր ի մերոյս քարանապետէ Մեսրոպայ, առ ոսոս սորա քնգերելով և վարժելով, և տեւսի ի մեր յարանինս գալս յաստար և թարգմեղալ մեկնելոս, և ուսացա գալս յիշատակ հոգս իմոյ և ձեռագրի և ուսուցչացս Արդ գրեցաւ սա ի թվականիս 229 (1335), ի յաշխարհիս Արատազ կոչեցեալ, ի հայրապետութեան տեւածն Յակոբայ... և յեպիսկոպոսութեան Արատազս և սուրբ առաքելոյն Թադէոսի տէր Զարարիայի» (Երեսույթեմ, Աճ. N 1428):

Թերեւ նույն աշու գրչի մեկ ուրիշ հիշատակարանն է տպագրված Գ. Զարպճանայանի «Պատմ. հայ գաղության» աշխատության Բ հատարի մէջ (Վենետիկ, 1878, էջ 193—194). տրեւեղ աղմոմ է. քնդիալ թափառական տարազեաց բեթացիս ի կոյս կողմանց արեաւ, և զկալ տանալ զաղարեցի յԱրատազ... զեղեղեալ առ ոսոս առատածախսս սուրբ քարանապետ Մեսրոպայ:

83 Մ. Ուրմանյան. Աղգապատում, է 1322:

84 Զամբու, Վաղարշապատ, 1873, էջ 17:

Արտշ տվյալներ թույլ են տալիս հանգելու այն եզրակացության, որ Մեռյուսյ վարդապետի Արտաղի եպիսկոպոս եղած տարիներին, համանաբար Զաքարիա եպիսկոպոսի մահվանից հետո՝ Ս. Թադևի վանքը դարձ է բերվել Արտաղի հայ աթոռատերերի իրավասությունից, դառնալով ազգային եկեղեցու աթոռաթյուններին համատարիմ եպիսկոպոսի աթոռանիստ։ Արտաղի կաթողիկոսյան հարած եպիսկոպոսները՝ Զաքարիա Ծործորեցու հաջորդները՝ ստիպված աեղի են տվել, ամփոփվելով Մակվի բերդում և Ծործորի վանքում։

Մասուզ տվյալներ չեն պահպանվել պարզելու, թե Մեռյուսյ վարդապետից հետո ո՞վ է գրավել Արտաղի եպիսկոպոսությունն ու Ս. Թադևի վանքի վանահայրությունը, գիտենք սակայն, որ 1397 թ. այդ պաշտոնում եղել է Պեարոս անունով մի եպիսկոպոս, որ բաճանա է ձևանալով էջմիածնի ապագա կաթողիկոս Կիրակոս Վերապեցուն⁸⁵։ Այնուհետև տեղեկություն ունենք 1426 թվականից, երբ Գրիգոր Մակվեցի Զալալբեկյանը, ներկայանալով որպես «աթոռակալ սրբոյն Թադևոսի», տեղեկություններ է գրանցում Իսքանդար Կարա-կոյունլուի կողմից Մակվի բերդի գրավման և Արտաղի հայկական իշխանության վերացման մասին⁸⁶։

* * *

Զաքարիա եպիսկոպոսը Արտաղի հայկական իշխանության տահմաններում 1313—1321 թթ. ընթացքում շարադրված հիշատակարանների մեջ⁸⁷ մեծարված է որպես եկեղեցական այդ թեմի և Ս. Թադևի վանքի միահեծան առաջնորդ⁸⁸, իսկ 1329 թ. շինարարական ընդարձակ տրձանագրության մեջ, ինչպես տեսանք վերը, Զաքարիան գրանցել է տվել նաև իր փոխանորդ կարգված Տիրացու եպիսկոպոսի անունը, որ եղել է նրա եղբորորդին («Եւ դաշորդն՝ մեր ազբար սրդին՝ գտէր Տիրացուն»)՝⁸⁹։ XIV դարի 30—40-ական թվական-

⁸⁵ Այս տեղեկությունը բաղված է Թավմա Մեծոփեցու «Յիշատակարանից», որի ապագրում Պեարոս անվան փոխարեն, համանաբար վերագրվով, Պեղոս է գրված։ Մատենադարանի մեր համեմատած 12 ձեռագրերը, սաանց բացասաբան, այս եպիսկոպոսին Պեարոս են կոչում։

⁸⁶ Անտեղյակ լինելով Արտաղի աթոռի եպիսկոպոսության և Ս. Թադևի վանքի առաջնորդության դուրս պաշտոնների շուրջ XIV դարի ընթացքում հայ եկեղեցու աթոռաթյուններին համատարիմ և կաթողիկ եկեղեցու զաթանաներն ընդունած հակընդդեմ խմբավորումների միջև շարժված պայքարի գրգռներին, պատմագիտական աշխատություններում շփոթել են միմյանց «Թադևոս առաքյալի աթոռակալ» կազմած անձնավորություններին, ապարդյուն փորձել կոտորելով միասնական մի շղթայի մեջ առնելու Զաքարիային ու նրա հաջորդներին՝ մի կողմից և Մատթեոսին ու նրա հաջորդներին՝ մյուս կողմից։

⁸⁷ Պահպանվել են հիշատակարաններ 1313, 1315, 1318 և 1321 թվականներից, որոնք ազգայրված կամ հիշատակված են հետևյալ աշխատությունների մեջ, Ն. Պողաբյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Հաղարյանց, հատար հինգերորդ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 96—97, «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950, էջ 114—115, Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռ. № 2104, էջ 164ր, Վ. Հալսունի, Կարևոր խնդիրներ հայ եկեղեցվո պատմությանը, Վենետիկ, 1927, էջ 310։

⁸⁸ 1313 թ. Թավրիզում ընդօրինակված Սարգիսդրբի մեջ հիշատակված է նաև ոմն տեր Հակոբ «Յաթոռակալութիւն թ աթոռացն Թադևոսի և Բարդղղիմէոսի տէր Զաքարիա և տէր Յակոբի» (Ն. Պողաբյան, Նշվ. աշխ., էջ 96—97)։ Այս Հակոբը, սակայն, Զաքարիային ենթակա մի կղերական է, համապարար Սարգստոսի առաջնորդ Հակոբ եպիսկոպոսը, որ հիշատակված է և նաև Կ. Գալանոսի կողմից՝ որպես Աղանայի ժողովի մասնակից։

⁸⁹ XIV դարի 40-ական թթ. սկզբներին կաթողիկոսների կողմից հայ եկեղեցու վրա բարդված 117 «մոլորությունների ցանկում» կա նաև մի կետ (103-րդ), որով հայերը մեղադրվում են բազմակնություն և կառավարչական անարդարության լինելու մեջ։ Համատարիմ այդ գրության հիմնական

ներքի մի շարք հիշատակարաններում, իր մեծանուն հորեղբոր հետ միասին հիշատակվում է նաև այս Տիրացու եպիսկոպոսը, որ ժամանակակիցների կողմից «հեզ և մարդասեր» մակդիրն է ստացել⁹⁰:

Զաքարիայի մահվան թվականը անհայտ է մնում, իր մահանաացան կերած պետք է լինի 1340-ական թվականների վերջերին, անտարակապս 1350-ից առաջ, քանի որ այդ թվականի մի հիշատակարանից պարզվում է, որ նա այդևս գոյություն չունի («զհանկուցեալն ի Քրիստոս») և նրան հաջորդել է իր ժառանգ տեր Տիրացուն, «որ է այլիք բարխեթարհ և իմաստուն, լոյժ անուանի և ամենեցուն մեծամեծաց սիրելի»⁹¹:

Մինչև Տիրացու եպիսկոպոսի ու նրան հաջորդող Արտազի հայ հոգևոր ու աշխարհիկ տերերի գործունեությունն անդրադառնալը, անհրաժեշտություն է զգացվում հակիրճ մի ամփոփումով փակել Զաքարիա եպիսկոպոսին նվիրված այս գրվազը:

Գրեթե մի ամբողջ հիսնամյակ իշխելով որպես Առաքելոց թեմի եպիսկոպոս և Արտազի շրջանի ապաստանի գարձած հայ գերդաստանի նահապետ՝ պարսնաժողովուրդի Զաքարիա Մործորեցին զգալի դեր է կատարել Հայաստանի քաղաքական ու մշակութային կյանքում: Ընդառաջելով Կիլիկյան Հայաստանի արքունի տան անդամների ու բարձրաստիճան հոգևորականության լատինամոլ քաղաքականությունը, նա դարձել է նրանց ձախափողը Մեծ Հայքում, պայքարելով Հայաց եկեղեցու ինքնուրույն գոյությունը ամրապնդել ցանկացող և տղպային ազանգություններին հաժառարիմ մնացած քաղաքական ու եկեղեցական գործիչների դեմ: Իր գործունեության առաջին երեք տասնամյակների ընթացքում նա հաջողություններ է ունեցել: Հաժառ ընծայելով եվրոպական երկրներից քաղաքական ու ասպետական օպնություն ստանալու սին ու պատիր խոստումներին, Արտազի շրջանի և շրջակա նահանգների քաղաքային բնակչության որոշ խավեր (մասնավորապես եվրոպական երկրների հետ սնտեսական կապեր ունեցող և քարավանային առևտրի մեջ ներգրավված վաճառականներ ու արհեստավորներ), բնդունել են կաթոլիկ դավանանք և ճանաչել Արտազի արքեպիսկոպոսին՝ որպես իրենց հոգևոր առաջնորդ: Զաքարիա Մործորեցին, իր գերդաստանի իշխանագուն անդամների գործակցությամբ, թերևս նաև Կիլիկիայից ու եվրոպական երկրներից նշտական օժանդակությամբ ստանալով, Արտազի շրջանում ծավալել է շինարարական աշխույժ գործունեություն: Կառուցել է Մործորի վանքը, ստեղծելով այնտեղ վանական դպրոց և մշակութային աշխատանքների համար նպաստավոր պայհաններ⁹², վերաշինել է Ա. Թադևի երկրաշարժից գրեթե հիմնահատակ կոր-

մասերը Մ. Սրմանյանն աշագես է ձեռներդրում մեզ հետաքրքրող համայնքը, «Հայերը... ուղորեն զավակները իրր օրինավոր ժառանգ կրնդունին, և մինչև իսկ աշխարհիները եպիսկոպոսություն կը բարձրացնեն, և օրինակ կը բերեն Հաքարիայի եզբը ապրան զավակը, որ հորեղբոր տեղը եպիսկոպոս ձեռնադրվեցավ» («Ազգայնագրություն», § 1305):

Եթե այս վերաբերում է Զաքարիա Մործորեցուն, ապա պետք է հետևեցնել, որ 1329 թ. նրա հետ միասին Արտազի եպիսկոպոս կոչված տեր Տիրացուն, Զաքարիայի եղբայրներից մեկի (հավանաբար՝ պարսն Պետրոսի) աղօրեն զավակն է եղել:

⁹⁰ Տե՛ս «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 227, 282 և Փեյրոյան, Ցուցակ, էջ 579:

⁹¹ «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 385:

⁹² Զաքարիա եպիսկոպոսն անձամբ զբաղվել է մատենագրական աշխատանքներով, որպես մեկենաս զարկ տալի ինքնուրույն ու թաղմանական երկրի ստեղծման, ձեռագրերի քաղմացման աշխատանքներին: Նրա գործունեության այս բնագավառին անդրադառնալու ենք Մործորի վանքին նվիրված գրվազի մեջ:

ժանված վանքը և այլ վանքեր ու եկեղեցիներ, բարեկարգել Արտազի շրջանով անցնող միջազգային նշանակություն ունեցող ճանապարհը՝ կառուցելով գեղեցիկ կամուրջներ և այլն:

1320-ական թվականներին, երբ կաթոլիկ բարադիշներն քայքայիչ աշխատանքներ ևս թափ է ստանում Հայաստանում, ազգային եկեղեցու ինքնուրույն գոյության անհրաժեշտությունը պատկերացող հայրենասեր գործիչները, նաալի նշեցի բարսևնապետի գաղափարական ղեկավարությամբ, հակադրահանդեսներ անցնում: Շուտով Զաքարիա եպիսկոպոսի իրավասությունից դուրս է բերվում իշխանության մայրաքաղաքն ու ողջ Ատրպատականը. Թափրիզում ստեղծվում է Արտազի թեմին հակադրվող, Թադևոս առաքյալի անունը կրենք վերադասող եկեղեցական նոր թեմ, կաթոլիկության ակնհայտ թշնամի Մատթեոս եպիսկոպոսի աթոռակալությամբ: 1340-ական թվականներին Առաքելոց եպիսկոպոսի հոգևոր իշխանությունից դուրս է բերվում նաև Ս. Թադևի վանքը. Արտազի կաթոլիկ դարձած տերերը ափելի են սեղծում իրենց գործունեության շրջանակները՝ տեղի տալով ազգային եկեղեցու սկզբունքներին հավատարիմ կուսակցության գրոհներին: Եվ այդպես, Արտազի եպիսկոպոս Զաքարիա Մործարկցու հաջորդներին ժառանգություն է մնում բզկաված եկեղեցական մի թեմ, որ սահմանափակվում է Մակվի բերդի և Մործորի վանքի տնտեսի շրջանակներով: Արանց հոգևոր առաջնորդությունը՝ Մակվի իշխանության սահմաններից դուրս ճանաչում են միայն Ատրպատականի հայաբնակ շրջանների կաթոլիկ գավառանք բնգոմեած հայ ընտանիքները:

6. Արտազի իշխանությունը Զաքարիա եպիսկոպոսից հետո. — Զաքարիայի հաջորդ Տիրացու եպիսկոպոսը, որին պատշաճ է Տիրացու Թ անունը տալ (առերևրակելու համար XIII դերչերին ապրած նույնանուն գործչից), աթոռակալել է իր հորեղբոր հետ միասին արդեն 1329 թվականից. Զաքարիայի մահվանից հետո, մի քանի տարի միաշնակ վարել է Արտազի և Ատրպատականի մյուս հայաբնակ շրջանների հայ կաթոլիկների առաջնորդի պաշտոնը. 1350 թ. շարադրված մի հիշատակարանի գրիչ մաղթում է սրան իշխել երկար տարիներ «ի պաշտառութիւն սուրբ եկեղեցւոյ և ջահ լուսատու լինել բանի և գործով նուազեալ ազգիս մերոյ, հանդերձ հարազատ եղբարք լիք իրովք, այլ և նախնեօք հարց և հաւուց և ամենայն արեան մերձաւորօք՝ կենդանեօք և հանգուցելովք»⁹³: 1361 թվականից տեղեկություն ունենք, որ Տիրացու Թ եպիսկոպոսը իր մերձավոր ազգականներից մեկին՝ Զաքարիա անունով՝ կարգել է իրեն փոխանորդ⁹⁴: Համբավավոր իր նախորդի անունը ժառանգած այս Զաքարիա եպիսկոպոսը հիշատակվում է նաև 1392 թ. շարադրված երկու հիշատակարաններում՝ որպէս Թադևոս առաքյալի վիճակի հայրապետ⁹⁵ և Արտազի գավառի պարոնտեր: Ֆրա Մխիթարիչը Մաղմոսի

⁹³ «ԺԷ գործի հիշատակարաններ», էջ 385:

⁹⁴ Այս տեղեկությունը գտնում ենք Մարաղայում մի կաթոլիկ հայի ընդօրինակած Ատրպատականի հիշատակարանի մեջ, ուր ստված է. «Երեցաւ առտուածաշունչս... ի քաղաքիս Մարաղա, ի մարդեղս թեան Քրիստոսի ՌՅԿԱ (1361) և ի թվ. Հայոց ՊԺ, ի թագաւորութեան որովման վախսն և ի հայրապետութեան աթոռակալաց առաքելոյն Թադևոսի տէր Տիրացուի և տէր Զաքարիայի» (հիշատակարանը բաղել ենք Մ. Տեր-Մովսիսյանի կողմած հայերեն ձեռագրերի անտիպ ցուցակից):

⁹⁵ Վ. Հաղուհի. նշվ. աշխ., էջ 310:

մեկնություն այդ թվականին ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում հայտնում է, որ «Շատագով գրեցի զսա ի գաւառս Արտադու, ի դեօղս որ կոչի Մակու, առ պարոնութեամբ տէր Զաքարիայի մեծ կրանաւորի»⁹⁶: Սրանից պարզվում է, որ Տիրացու Բ եպիսկոպոսը վաղուց տրդեն հեռացել էր կյանքից, ստղարեղը թողնելով իր հաջորդ Զաքարիա Բ եպիսկոպոսին:

Պատմական այս ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող հայ փոքրամիջ և ուժաւոր հայ տվտատները պատվարում էին իրենց տիրույթները վանական (վակֆային) հողատիրության ցուցանակով: Պետական տաշանների առջև տվելի հաճախ ներկայանում էր տվտատներ գերդաստանի հողերականի սրեմ հագած ներկայացուցիչը, հանդիսանալով վանական հաստատություններին վակֆ արված կալվածքների պաշտոնական տնօրենը, սակայն տվելի հաճախ տվյալ գերդաստանին պատկանող կալվածքների տնտեսական դարձերի տնօրինությունն իրադարձում էր նույն գերդաստանի աշխարհական տանուտեր-իշխանը:

Զաքարիա Բ եպիսկոպոսի աթոռակալության տարիներին, մասնավորապես XV դարի սկզբներին, Արտադի շրջանի հայկական իշխանության տիրակալը՝ պարոն Նուրագինն էր: Ֆրա Մխիթարիչի ընդօրինակած վերահիշյալ ձեռագրի մեջ 1406 թ. գրանցված մի հիշատակարանում այս իշխանի մասին կարգում ենք. «Ի գաւառս Արտադու, ի դեօղս որ կոչի Մակու, առ պարոնութեան պարոն Նուրագին»⁹⁷:

Արտադի հայկական իշխանության վիճակի, պարոն Նուրագինի ու նրա որդիների, Մակվի բերդի տնտիկ ամրությունների և հարակից հարցերի մասին բացառիկ հետաքրքրություն ունեցող ավյալներ է հաղորդում Սպանիայի Հենրիկոս Գ թագավորի դեսպան, մեզ ծանոթ Ռուի Գոնսալես դե Ալավիխոն, որ 1403—1406 թթ. տնցել է Հալաստանով և ուշադրով տեղեկություններ գրանցել իր տեսածի ու լսածի մասին՝ «Մեծ Թամերլանի պատմություն» (Historia del gran Tamerlan) խորագիրը կրող հանապարհարդական իր նոթերի մեջ: Այս աշխատության 78-րդ հատվածն ամբողջապես նվիրված է Մակվի հայկական իշխանության պատմությանը և ժամանակակից վիճակի նկարագրությանը:

Ստորև մեջ ենք բերում այդ հատվածը՝ գրեթե ամբողջությամբ (բաց թողնելով Մակվի բերդի գեղեցիկ նկարագրությունը, որի մասին խոսք է եղել նախորդ էջերում):

«Կիրակի, հունիսի 1-ին (1404 թ.)՝ երեկոյան ժամերգության պահին նրանք (ալսինքն՝ ինքը՝ Ալավիխոն և իր շքախմբի անդամները—է. ե.) հասան մի ամրոց, որ Մակու էր կոչվում և այդ ամրոցը պատկանում էր Նուրագին տնունով մի կաթուղիկ քրիստոնյայի, և (ամրոցի) բոլոր բնակիչները նույնպես կաթուղիկ քրիստոնյաներ էին, թեև ծագումով հայ էին և իրենց լեզուն էլ հայերենն էր, սակայն նրանք գիտեին և թաթարերեն և պարսկերեն: Այդ վայրում կար սուրբ Դամինիկի եղբայրների մի վանք»⁹⁸: Ամրոցը կանգնած է բարձր

96 «Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 61:

97 Նույն տեղում, էջ 61:

98 Նուրբն, անշուշտ, Մարմարի վանքի մասին է, որ XIV դարի առաջին հիսնամյակում Ֆրանցիսկյան միաբանության ազդեցության տակ էր դառնում, բայց հետագայում՝ Նախիչևանի շրջանում դամինիկյանների հաստատվելուց հետո, ամբողջապես ընկավ նրանց ազդեցության տակ:

լեռան ստորոտում գտնվող հովտի մի անկյունում...⁹⁹։ Ամբոցի ներսից սկիզբ է առնում մի հորդ աղբյուր, որի ջրից օգտվում է ժողովուրդն ու ջրում բազմաթիվ պարանգները¹⁰⁰։ Ամբոցի ստորոտում տարածված է շատ գեղեցիկ մի հովիտ, որի միջով անցնում է գետը, այն ծածկված է սրբատունկերով ու ծշակված արտերով։

Քամուրբեկը հարձակվել է այս ամբոցի վրա, բայց չի կարողացել գրավել, ուստի պաշտանադիր է կնքել տեղի իշխանի հետ, որի համաձայն նա պարտավորվել է ըստ պահանջի արամադրել նրան (Քամուրին) քսան հեծյալ։ Մրանից ոչ շատ ժամանակ անց Քամուրբեկը զորքով անցնելիս է եղել նրա (Մակվի) մոտով, ամբոցի իշխանը կանչել է շարք քսան տարեկան իր սրդուն, հանձնել նրան երեք լավ թամբած ձիեր, արդեսպի նա տանի գրանք Քամուրբեկին նվիրել։ Երբ Քամուրբեկը հասնում է ամբոցի ստորոտը, իշխանի սրդին դուրս է գալիս և իր հոր անունից առաջարկում (նվեր բնդունել) այդ ձիերը։ Նա բնդունում է և հրամայում, որ այդ ամբոցին պատկանող հողերին իր զորքը պետք չէ որևէ վնաս հասցնել։ Այնուհետև Քամուրբեկն առում է, քանի որ այս ամբոցի իշխանն ունի այսպիսի մեծ սրդի, պատշաճ չէ նրան իր մաս պահել, և նրան (սրդուն) առնում է իր հետ։ Հետագայում նա նրան հանձնում է Օմար-Միրզա կոչվող իր թուանը, արդեսպի նա աղբի նրա մաս, քանի որ նա (Օմար-Միրզան) Պարսկաստանի և այդ երկրի կառավարիչն էր։ Եվ այժմ էլ նա աղբում է նրա մաս և ծառայում այդ թագավորի զորքերում։ Այդ թագավորը քանի ստիպել է ամբոցի իշխանի սրդուն պանալ մահմեդական (մավր), տվել է նրան Սորդաթմիշ անունը և գարձել իր թիկնապահը։ Եվ չնայած նա այսպիսով մահմեդական է դարձել, սակայն իր կամքով չէ մահմեդական և մահմեդական չէ իր վարվեցողությունը։

Դեռ պանները լավ բնդունելություն պատն այդ ամբոցի իշխանի կողմից, որին շատ հաճելի էր նրանց բրիստանյա լինելը։ Նա հյուրամեծար բնդունեց նրանց ու պատմեց, որ մի երկու շաբաթ գրանից առաջ Քամուրբեկի զարմիկ Յառան Միրաշան¹⁰¹, որ նրա մերձավորներից էր, մարդ էր ուղարկել պահանջելու, որ նա բնդունի իրեն ամբոցում, որովհետև ցանկություն ունի այնտեղ պահելու իրեն պատկանող ինչ-որ գանձ։ Նա պատասխանել է, որ չի բնդունի նրան, բայց եթե նա ունի պաշտպանություն կարող գանձ, ապա թող հանձնի իրեն, և ինքը լավ կպահպանի, գրանից հետո նա այդ մասին այլևս տկնարկ չի արել։

Դեռ պաներդներն այդտեղ (Մակվում) մնացին իրենց եկած օրը։ Հետագայում, Պարսից թագավորի բանակապետը նրանք հանդիպեցին այդ ամբոցի իշխանի սրդուն և գրեցց անեցան նրա հետ։ Այդ (Նուրադին) իշխանն ու-

⁹⁹ Ինչպես տեսցվեք վերը՝ բաց ենք թողնում Մակվի ամբոցի նկարագրությունը, որ տրված է վերը (տե՛ս էջ 141)։ Մակվի այս նկարագրությունը «История Азербайджана» գրքում (Том I, Баку, 1958, էջ 215), անգիտությամբ աղբյուրաանական ամբոցի նկարագրություն է համարվել, ըստ այդմ հայ իշխան Նուրադինը՝ աղբյուրներից ֆեոդալ ներկայացվելով։

¹⁰⁰ Այս աղբյուրը սկիզբ է առնում մայրի մեջ եղող մի մեծ (շուրջ 180 մետր երկարություն և 45 մետր լայնություն ունեցող) բարակից, սրը բնական պահեստի զեր է կառարել ընդդիմակիցների համար, իսկ հետագայում, քաղաքական հանցագործների համար բանտարկելության ապահով վայր դարձել։ Փարսյրի արդի վիճակը նկարագրված է Վ. Մինոսկու կողմից («Древности Алаку», էջ 4—5)։

¹⁰¹ 2. Հակարյանի թարգմանության մեջ այս անունը տառադարձված է «Ջահան Շահ Միրզա» ձևով, որ, իհարկե, հիշատակվում է Համանարտը պետք է կարդալ՝ Համան-Միրանշահ։

ներ սրանից երիտասարդ մի աշլ սրդի ևս. և նա ղեռպանորդներին առաց, սր աշլ սրդին դիտնական է, լավատեղյակ իր լեզվին, և եթե կամորն առածո նրանք վերադառնան, ապա նա նրանց հետ (Եվրոպա) կճանապարհի իր աշլ սրդուն, սրպեպի նրանք տանեն նրան (Սպանիայի) թագավորի մաս, սրպեպի թագավորի հանձնարարությունը պապը նրան աշս երկրի եպիսկոպոս ձեռնադրի: Հիրավի շատ պարմանալի է, որ աշլ տմրոցը գոյատևում է քրիստոնյաներից աշլքան հետո, ամեն կողմից շրջապատված լինելով մահճեղականներով¹⁰²:

Զարմանալի է նաև, որ նրանք լինելով հայ՝ դառնում են կաթոլիկ, գրանով գոհացում առլով առածուն»¹⁰³:

Կլավիխայի «Ուղեւորություն» ընդարձակ աշս հատվածը հնարավորություն է ընձեռում պարզելու Արտադրի հաշվական իշխանության վիճակն սկսած XIV դարի 80-ական թվականներից: Լանկ-Քամուրի տրշավանքի մասին տեղեկությունը, տնշուշա, վերաբերում է 1386—1387 թվականներին, երբ կաղ աշլ խարհալալի գարարանակները, Քավրիզը գրավելուց հետո սկսեցին իրենց առաջատակությունները Արաթատականի և Հայաստանի բարերի շրջաններում: Հայկական շատ բնակավայրեր ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեցին. Կոզը գլուգի բնակիչները, քաջարի տանուաներ Մարտիրոսի շլխավորությամբ, դիմադրեցին Լանկ-Քամուրին «մեծաւ պատերազմաւ և սրտապինդ զօրութեամբ»¹⁰⁴: Դիմադրություն կազմակերպեցին նաև Սուրմարի բերդաքաղաքի, Գոռշյանների իշխանանիսա Շահապանք ամրոցի, Բջնիի, Սրեանի և շատ աշլ վայրերի բնակիչներ: Կլավիխայի շարադրանքից պարզվում է, որ Մակվի բերդը պաշարելուց հետո, երբ ակնհայտ է դառնում նրա անսուկ լինելը, Քամուրը գերադասում է համաձայնության գալ նուրաղին իշխանի հետ, ճանաչել նրա իշխանությունն Արտադրի շրջանի վրա, պայմանով, որ ըստ պահանջի իրեն տրամադրվի 20 հեծյալից բաղկացած մի ջոկատ: «Սրանից ոչ շատ ժամանակ անց»,—ինչպես ասում է Կլավիխոն,—Լանկ-Քամուրը կրկին հայտնվում է աշս կողմերում և իր մոտ պատանդ վերցնում Արտադրի իշխանի երիտասարդ սրդուն՝ Սորղաթմիշին: Աշս ղեպըրը կատարված պետք է լինի

¹⁰² Տեղին է աշտեղ մեջ բերել նաև Հակո Շիլաբերգերի վկայությունը Մակվի հայ կաթոլիկների մասին, որ վերաբերում է գրեթե նույն ժամանակներին: Շիլաբերգերը, գերի ընկնելով մահճեղականների ձեռքը, XIV դարի վերջերին և XV-ի սկզբներին շրջել է Մերձավոր Արևելքի երկրներում, Հայաստանում և Երանում, առիթ է ունեցել շփվելու հայերի հետ, նույնիսկ սովորել է հայերեն և կարևոր տվյալներ գրանցել մեծ մոզմրդի սովորությունների ու հավատքի մասին: «Ես նաև մի քաղաք,—գրում է նա,—ընկած մի լեռան վրա և կոչված Մակու, արտեղ հոռմեական դավանանքի մի եպիսկոպոսություն կա. նրա քահանաները պատկանում են գովինիկյան միաբանությանը, բայց երգում ու խոսում են միայն հայերեն լեզվով» (Hans Schiltbergers Reisebuch... Tübingen, 1885, էջ 58; ռմա. նաև՝ Путешествия Ивана Шильбергера по Европе, Азии и Африке, с 1394 по 1427 год, пер. с немецкого и снабдил примечаниями Ф. Брун. Одесса, 1866, էջ 49): Շիլաբերգերի ուսման թարգմանիչ Զ. Բրուեքը հայերեն վերաբերող էջերի թարգմանության ու ծանոթագրության ժամանակ դիմել է Գարբիել Ալվադոսիկոս օգնությանը. վերջինս, անտեղյակ սկզբնաղբյուրների մեջ առկա տվյալներին, վճռականորեն հարադարձել է, որ Մակվում կաթոլիկ դավանանքի հայերի մասին տեղեկությունները սխալ են: Զ. Բրուեքը, անկախ, հենվելով Կլավիխայի վրա հավատ է ընծայել ճշմարտացումում Շիլաբերգերին:

¹⁰³ Рюи Гонзалес де Клавиho, նշվ. աշխ., էջ 158—162:

¹⁰⁴ Պատմություն Լանկ-Քամուրայ և լաշարդաց իւրոց, արարեալ Քավմա վարդապետի Մեծարեցում, Փարիզ, 1860, էջ 18:

աշխարհակալ բանավորի ձեռնարկած երրորդ մեծ արշավանքի սկզբներին՝ 1399 թվականին, երբ նրա զորքերը մտնելով Անդրեովկաս, մինչև հաջորդ տարվա ամռան ամիսները տվերում, գերում ու կոզոպտում էին Վրաստանի և հյուսիսային Հայաստանի շրջանները:

Գտնալով Ասորպատականի տիրակալ կարգված Միրզա-Օմարի թիկնապահ, հայ իշխանագույն Սորգաթմիշը ստիպված է լինում առերես քննարկել մահմեդականության: Այս մասին տեղեկություն է հաղորդել նաև Թ. Մեծոփեցին՝ տալով, որ քրիստոնյաների նկատմամբ թշնամական դիրք պատված թամուրջան այս ամիրզադան «չառաջին ամի իշխանութեան իւրոյ երեք (իմա՛ շորս—Լ. Խ.) իշխան յազդէս մերմէ, որք իրբն զհիւս մի ողկուղաց էին մնացեալ ի մէջ ազգիս, դարձոյց բնութեամբ ի յանհաւատութիւն»¹⁰⁵, Այդ իշխաններն էին՝ Որոտանի տեր Բուրթեկ Օրբելյանը՝ իր Սմբատ եղբոր հետ միասին, Եղեցիտի տեր Գորգուն Օրբելյանը, Ազցք գյուղի տեր Ազիտանը և Ասիվի տեր Սորգաթմիշը¹⁰⁶:

Մեանց հաջորդում է քրիստոնյա ապրելու արտոնություն ստանալ թամուրջանների պարտությունից հետո՝ 1408 թվականին, երբ Հայաստանում հաստատվում են Ջեղաիրյանները, դաշնակից ունենալով Կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղի առաջնարդներին: «Եւ մարդիկ,—հայտնում է այդ մասին Թ. Մեծոփեցին,—որք յաւուրս շաղաթային ի հաւատայ ուրացեալք էին, եկին ի հաւատս՝ Բուրթէյն Որոտնայ, Տարսաչիճ՝ Եղեզեաց, Սորգաթմիշ՝ Մակուայն, Ազիտան՝ Ազցից»¹⁰⁷:

Թ. Մեծոփեցին Սորգաթմիշին ճանաչում է որպես «տէր Մակուայն»: Ե՛րբ է նուրազինը մահացել և ե՛րբ իշխանությունն անցել Սորգաթմիշին, ճշգրիտ որոշելու հնար չունենք: Կարելի է ենթադրել, որ այդ տեղի է ունեցել շուրջ 1408—1410 թթ. հետո, երբ Մեծ Հայքի կենտրոնական նահանգների վրա իր տիրապետությունը հաստատեց Կարա-Յուսուֆ Կարա-կոյունլուն, Մակվում իշխում էր արդեն Սորգաթմիշը: Կարելի է հավանական համարել և այն ենթադրությունը, որ Արտազի վերջին այս իշխանի գործունեության տարիներին՝ նրա հետ միասին, որպես նույն շրջանի հոգևոր առաջնորդ, իշխում էր նրա կրտսեր եղբայրը՝ անանուն այն իշխանագույնը, որին նուրազինը ցանկանում էր ուղարկել պապի մոտ Արտազի եպիսկոպոս ձեռնադրելու համար¹⁰⁸:

Կարա-Յուսուֆի մահվանից հետո իշխանությունը գլուխ անցած Բարանդար Կարա-կոյունլուն 1422—1427 թթ. եռանգուն քայլերի է դիմում իր պետության սահմաններում գտնվող կիսանկախ ամիրությունների վերացման,

105 Թ. Մեծոփեցի, էջ 67—68:

106 Թ. Մեծոփեցին ասում է. «...և գտին Մակուայ հանին ի սուտ և յերկարեակ ազթար-ժարթենէն» (այսինքն՝ կաթուղի գաղտնաբերից հանելով՝ դարձրին մահմեդական): Այս իշխանի անունը՝ «Սորգաթմիշ Մակուայն»՝ Մեծոփեցին նշում է մի այլ տեղ, երբ խոսում է բռնի ուրացված վերահիշյալ իշխանների կրկին քրիստոնյա դառնալու մասին (տե՛ս սուրհ):

107 Թ. Մեծոփեցի, էջ 73 (հիմա. հոսե Լ. Խաչիկյան, Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթեկյան հյուղը, «Բանբեր Մատենագարանի», № 9, 1969, էջ 180—182):

108 Տեսա՛ք, որ Արտազի նախկին եպիսկոպոսները՝ փոխնիսիսին կոչվում էին Տիրացու (Ա), Զարարիա (Ա), Տիրացու (Բ), Զարարիա (Բ): Ելնելով այս փաստից առանձն այս պարտականին կարելի է կոչել Տիրացու Դ: Հենց այստեղ նշենք, որ Զարարիա Սոթորեցուց կամ, թերևս, Տիրացու Բ-ից հետո Արտազի եպիսկոպոս դարձած լատինադավան այս եպիսկոպոսները, ինչպես պարզ երևում է Կաթիկոսի վերահիշյալ տվյալներից, ձեռնադրվում էին Հոսմի եկեղեցուց վհատեանից, իրենց բոլոր կապերը խլած լինելով Հայոց եկեղեցուց:

ալլադդի ֆեոդալներին պատկանող տիրույթների բանադրավման ուղղությամբ: Նա վճռական մարտեր է մղում հատկապես Բաղեշում, Խլաթում, Ոստանում, Վանում, Խիզանում և այլ վայրերում ինքնավար իշխանություններ ստեղծած քուրդ ամիրների դեմ, որոնք հաճախ հանդես էին գալիս թշնամիների բռնակում և դժկամությունք էին ենթարկվում կենտրոնական իշխանության հրահանգներին: Այս պայքարի ընթացքում՝ 1426 թ. վերջ է արվում նաև Արտադի իշխանությանը, որ գոյատևել էր շուրջ մեկուկես դար, կարևոր դեր կատարելով հայ բնաշխարհի քաղաքական ու մշակութային կյանքում:

Ապավինելով բերդի առաօթի նկատմամբ ամրություններին Մակվի հայ իշխանները, անտարակալս, առեղ պիմադրություն պետք է կազմակերպած լինեին. այդ մասին, սակայն, տեղեկություններ չեն պահպանվել:

Մակվի բերդի գրավման և Արտադի իշխանության վերացման մասին տեղրանիկ վկայությունը պահպանել է Ս. Թադևոս առաքյալի վանքի առաջնորդ Գրիգոր Մակվեցի Զալալբեկյանը, որ հետագայում հաստատվեց էջմիածնի վանքում և գործավ Սմեռնայն Հայոց կաթողիկոս: Երևանում մատենագրության № 1582 ձևագրի 342-րդ էջի վրա նա գրել է.

«Ի յայն ամի թուականի՝
Յոթ հարիւր ու եօթանասնի,
Հրնկից թուից ևս աւելի (1426 թ.)՝
Յարևաւ հողմն մբրկի,
Աքանդար անուն յազդէ թուրքի
էսոս զղղեալն վանալ,
Նաև զՄակուս և զնվանու»¹⁶⁹:

Երկու տարի հետո, նույն ձևագրի մեջ պահպանվել հիշատակարանում, Ս. Թադևոս առաջնորդ նախկնդոսը ավելի հանգամանքեն է անդրադարձել Մակվի անկման և Արտադի հայկական իշխանության բարձման պայքերին, անսքող բացահայտելով իր թշնամական դիրքը Մակվի «ազթարմա» (այսինքն գավանափախ հզամ—կաթողիկ գարձամ) տերերի նկատմամբ, որոնք Ս. Թադևոս վանքից տարել էին իրենց միջոցներով կառույցել ավամ դուռը (հավանաբար՝ պեղեցիկ մի հորինվածք), մեծ պանդակը, ժամատան պերանները և շարժական այլ իրեր. լինելով Արտադի շրջանի իշխաններ, նրանք միաժամանակ թույլ չէին տալիս վերաշինել վանքը, և այլ դժվարություններ էին հորսացում ապգալին եկեղեցու ավանդություններին հաժարաբարձ մնացած եկեղեցականների տոջն և այլն: Նկատի ունենալով Գր. Մակվեցու աչս հիշատակարանի կարևորությունը՝ սուրեն մեջ ենք բերում գրեթե ամբողջությամբ.

«Արդ՝ ևղևս գրութիւնս սորա ի թվականութեանս Հայոց Մեծաց ի ՊՀԷ (1428), ի մայրաքաղաքի որ այժմ Գալբեժ կոչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի ատհարին, զի անդ սկսալ եւ փոքր ինչ գրեցի, եւ եկեալ առ ոսոս սուրբ առաքելոյս Թադևոսի առաքանցի՝ ի սոյն ամի, որում էսոս Բաքանդար անունսն ոմն քննաւոր, որդի Զարա-Աւետիին, զանափիկ զղեակն Մակուս, եւ զերկարնակ ուրացող ազգն ախթարմայից առաքելիւ եւ առաջխարհիկ քուրդ ի վերս երկրի, եւ կատարեցաւ բանն տեառն, զի զխարքն շարեաւ կուրսոյ, եւ զայգին եւս այլոց մշակաց:

¹⁶⁹ Նուսյը Եսր. Պողոսյան. Մայր ցուցակ սրբոց Յակոբեանց, հասար հինգերորդ. Երևան, 1971, էջ 368:

Որ եւ ես նուաճաւից նուաճաւս, եւ տրուաւս ամենայնի Գրիգոր անձն եղկիւ-
լի՝ զծնող սմին, ի վազուց հետէ փափաքէի շինութեան առաքելական սուրբ
աթոռոյս մերոյ, եւ ոչ առչին թոյլ նախասացեալ ներհակքն բնակիչքն Մակ-
վայ, որ եւ կրկին վայ էկն ի վերայ նոցայ եւ երարձ գիշխանութիւն նոցա ի
յԱրտազ դաւառէ, եւ ետ շի Բաշաղիթ ոմն ալլաղզոյ, եւ որ յառաջասացեալ
շարքն բարձեալ էին ի գրանէ սուրբ առաքելոյս եւ տարեալ փաստութեամբ եւ
նախանձու, սա դարձեալ ի տեղի իւր երեւ մեծաւ յօժարութեամբ եւ հնազան-
դութեան սիրով՝ զդուռն եկեղեցոյն, եւ զմեծ դանկակն, եւ զգերան ժամա-
տանս, եւ ալլ ամենայն կերպիւ անխաթ եւ օղորմութիւն, զոր ի մարգարայաշա
անիծեալ յազգէն շայն ոչ տեսար ամենեւին, զոր սա տրար. որ եւ քսա հնա-
զանդութեան իւրոյ զհատուցութեան ի մարմնատարս առցէ՝ զառողջութիւն եւ
զաւարաթ»¹¹⁰:

Հազիվ թէ հնարավոր լինի շարախինդ այս տողերը հասարակական կար-
ծիքի բնորոշ արձագանք համարել. Ս. Թադեի վանքի առաջնորդը, ինչպե՛ս
ասացինք, ունեւ նաեւ անձնական հաշիվներ Մակվի «ախթարմա» տերերի
հետ:

Արտազի հաշիւական իշխանութեան անկման տխուր փաստին անդրա-
դարձել են նաեւ ալլ ժամանակակիցներ, և հատկապէս՝ աղթամարցի բազ-
մաշխատ գրիչ Թուժա Մինասենցը իր քննարձակ հիշատակարաններից մե-
կում, որ իրավամբ ճանաչված է որպէս ժամանակագրութեան. «Թո՛ղ ի
յՊՀԶ (1427) թվին, — գրել է նա, — էտս նոյն Աքանդարն զանաւիկ բերթն Մա-
կուայ ի ձեռաց քրիստոնէկից... և անմխիթար կրակ կիծ Եկհաս բոլոր ազգացս
քրիստոնէից, զի բոլոր աշխարհացս այն մին բերթն միայն էր մնացեալ ի
ձեռս քրիստոնէից, և այն ես առաւ ի մէնջ»¹¹¹:

Խորը կակիծով են շաղախված այս տողերը. հաշրենասեր զործիչը ողբում
է կենտրոնական Հայաստանում իր գոյութեանը պահպանում հաշիւական վեր-
ջին այս իշխանութեան քանադրավումը օտար տիրակալների կողմից, հաժառ-
քի ու դավանանքի հարցերը մեկ կողմ նետելով:

Մտղաթմիշը Արտազի իշխանական գերդաստանի վերջին ներկայացու-
ցիչն է, որ հիշատակված է սկզբնաղբւրջներում: Մակվի բերդի անկումը
և կաթուղիկ հայ տերերի իշխանութեան բարձումը տեղի է ունեցել, հաժանա-
բար, հենց Մտղաթմիշի օրոք: Մեծ հաժանականութեամբ սրա ազգականնե-
րն ու հաջորդները որպէս զաւաթատեր-կալվածատերեր, շարունակել են իրենց
գոյութեանը պատմա-աշխարհագրական այդ միջավայրում նաեւ հետագա
մեկ-երկու դարերի ընթացքում: Այդ քնաշխարհի հաշիւական հուշարձանների,
մանավանդ վիճական արձանագրութեանների մանրակրկիտ ուսումնասիրու-
թեամբ կարող են ի հայտ բերվել Արտազի հայ աշխատատերերի նոր անուն-
ներ, ինչպե՛ս և նոր տվյալներ արդեն հայտնի անձնագրութեանների մասին:
Այդ աշխատանքը թողնելով մեր հաջորդներին, ստորեւ փորձելու ենք առհմա-
րանական մի ծառ կազմել՝ ներառնելով նրա մեջ Արտազի հողերը և աշխար-
հիկ տերերի քննանիքին պատկանող ու մեզ հայտնի բոլոր անձանց անուննե-

¹¹⁰ Ն. Պողոսեյան, Եզդ. աշխ., էջ 368: Հմմտ. նաեւ «ԺԾ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատա-
կարաններ», մասն Ա, էջ 353 (այս հրատարակութեանը, որ կատարված է Մ. Տեր-Մովսիսյանի
բնօրինակութեանը, ունի սխալ ընթերցումներ ու բացթողումներ):

¹¹¹ «ԺԾ դարի հիշատակարաններ», մասն Ա, էջ 376:

րը. խորհում ենք, որ այն կարող է իր նպատակը բերել որպես շարադրված նյութի հակիրճ ամփոփում (տե՛ս հաջորդ՝ 166 էջը)¹¹²:

1426 թվականից հետո Մակվի նշանավոր բերդը դառնում է Կարա-կոյունլու թուրքմենների կարևորագույն ամրություններից մեկը: Ջհանշահ փաղիշահի (1437—1467) անհնազանդ սրգիններից Հասան-Ալին երկար տարիներ տրգելափակված էր անմաաշելի այս բերդում: Իր հոր սպանությունից հետո, նա, որ «ի Մակու էր ի գրնդան», ազատ է արձակվում և պատրաստվում դիմագրավելու Աղ-կոյունլու Ռզուն-Հասանի հաղթականորեն առաջ շարժվող զորքերին, սակայն պարտություն է կրում և նրանով էլ վերջ է տրվում Կարա-կոյունլուների տիրապետությանը Երանում և Անդրկովկասում: Արատազի շրջանում բնակություն հաստատած Կարա-կոյունլու թուրքմենները այսօր էլ տմենարադմամարդ էթնիկական տարրն են Երանի հյուսիս-արևմտյան սահմանադուխը դարձած այդ շրջանի: Նրանց միջավայրում շատ տարածված է Ալի-Բլահի ազանդը, որ ինքնատիպ մի խառնուրդ է մահմեդականության, բրիտաննության և հեթանոսական հավատալիքների¹¹³:

Արատազի շրջանում իրենց դոյությունը երկար պահպանեցին նաև կաթոլիկ գաղանանք բնդունած հայերը, կենտրոն ունենալով Մործորի սուրբ Աստվածածնի վանքը և Կեծուկ գյուղը, որի ճիշտ վայրը սրշելու համար նյութեր չունենք¹¹⁴: 1654 թվականին կազմված մի վիճակագրության մեջ տվյալ է

112 Տոհմածառը բաժանել ենք երկու մասը՝ հյուսիսի, ծախակողմանը հասկացնելով դեպ-դատանի հոգեւոր տերերին, աշակղզյանը՝ աշխարհիկ իշխաններին: Ենթադրյալ տեղությունները՝ կետագծերով են ցույց արված: Յուրաքանչյուր անվան կից դրված են տվյալ անձնավորության մասին հայտնի ծայրային րվականներ:

Հագնոր տերերին հատկացված հյուսիս արևմտի՝ Լախ կողմից, տրված է Կ. Թադևոս առաքյալի թմիր հայազգական եպիսկոպոսների ցանկը:

113 Ըստ սրտ թվյալների կարելի է ենթադրել, որ Կարա-կոյունլուների իշխող դինաստիայի անդամներից ռմանք եղել են կրոնական այս վարդապետության հետևորդներ: Բարեպաշտի և Ջհանշահի դործունեության մեջ դիտված են գրվագներ, որ տնտեսաորելի պետք է մեային, եթե նրանց սղղագրված մահմեդական համարենք: Աստվիլ շախով նայնը կարելի է ասել Հասան-Ալու մասին, որը նորոգել է Արհնչի հայկական եկեղեցիներից մեկի գմբեթը, Մակվում կատացել է Ս. Վարդան անունով եկեղեցի և այլն:

Ալի-Բլահի ազանդի մասին առաջին գիտական խաբն ասել է Ա. Թոխմախյանը, որ XIX դարի 80-ական թթ. սղղրներին եղել է Մակվի շրջանում և մի քանի օր աղբիկ աղանդավորների գյուղերում: Ըստ նրա պատմածի՝ տարին մի-քանի անգամ նրանք կատարում են սրբազան կրակը լուցանելու արարողություն՝ երկուս քաղմությունը: Տարին մեկ անգամ, շնչիս ձեռքով, մատաղի (աղապի) արարողություն է կատարվում, միաը բաժանում են բոլոր մեծահասակներին, սղխները (ստանց քարղելու)՝ թաղում են: Ուխտ են կատարում սոսի ծառերին, մոմ են վառում, խունկ ծխում, մատաղ անում իրենց ուխտատեղերում, որ «Ղարա-օղլան», ալիեր՝ Թախ-մանուկ են կոչվում: Չեայած արատարատ իրենց ձեացնում են մահմեդական, բայց ոչ ծոմ են պահում, ոչ նամաղ անում: Դինի և օղի գործածում են՝ ասանց քաշվելու երր նրանց հարցնում են, թե Ալին ինչու են ասած սրղի զավանում, նրանք պատասխանում են. «Նրան, որին դուք Քրիստոս եր անվանում, միննայն է որին մեեր Ալի ենք ասում, ցանաղանությունը անվան մեշ է միայն, մեր և ձեր (հայերի) միջև եղած տարրերությունը՝ սոխի կննպի շաղ է» (Ա. Թոխմախյան, Մասիս լեռների հարավային ստորածները, Բ մասն, Թիֆլիս, 1882, էջ 33—38):

Այս աղանդավորների մասին գրել են նաև Երան ալցելած եմրաղացի ու ռուս ալենկաղետներ (տե՛ս օրինակ, Բ. Минорский, Материалы для изучения персидской секты „Люди истины“ или Али-Илахы, часть I, М., 1911):

114 Մործորի վանքից շուրջ 2 կմ հյուսիս գտնվում է Բարոն գյուղը, որ այսպես է կոչվել, հավանաբար, պարսկապատկան կարվածք լինելով: Գուցե այդպեղ են պատասպարվել Մակվի տերերը 1426 թվականից հետո, գրկվելով իրենց իշխանանխա բերդից: Կարելի է ենթադրել նաև, որ Կեծուկը հենց այս Բարոն կոչված գյուղի հին անունն է:

ևս այս պատգամ բնակվող 9 տուն (50 շունչ) կաթուղիների մասին¹¹⁵։ Այստեղից էր Գրիգոր Սործորեցի կաշված վարդապետը, որ 1672 թ. գտնվում էր վենետիկում, որ պատգամ էր նախիջևանի կաթուղի վանքերի շահի գրված գրամագլխի տեղոսներն ստանալու գործով. 1675—1676 թթ. վերադարձած լինելով Սործորի վանք, նա ընդօրինակել է մի քարտզգիրք, կատարել է նաև Քարգմանությունների՝ իտալերենից հայերեն, գրել տաղեր և կրոնական այլ գրվածքներ¹¹⁶։

Արաագի շրջանի հայ-կաթուղիները, կտրված լինելով ազգային կենսատու ափանդություններից, նախիջևանի շրջանի իրենց դավանակիցների հետ միասն իրենցին իրենց կապերը մայր մոզավրդից և ընդունեցին մահմեդականություն։

Փրձենք պարզել այս իրողության ժամանակը։

1732 թ. շարադրած իր «Դրախտ ցանկալի» գրվածքի մեջ Ղազար Զահեցին կաթուղի հայերի կրոնափոխության մասին խոսում է՝ որպես տարիներ տուաջ կատարված փաստ. «նմանապէս և չերկրին նախջուանայ ախթրմայից զկոսրայքն,—գրում է նա,— բազումք դարձան ի կրօնս պարսից, որպէս Սալիթաղ և Քանայ... և Կէծուկ՝ սորա ամեններեան. իսկ Սարակունիս և Շահրունիս և Խոշկաշէն և Ապարաներ, որ է Եպիսկոպոսարան իրեանց՝ սոցա մեծ մասն։ Բայց ի զեօղաքադաքին Ճահայ ևս Եպիսկոպոսայքն ոչ դարձան ի կրօնս պարսից վասն ազգիս միաբնակաց, որ զեպիսկոպոսայք ևմք ի միջի նայա»¹¹⁷։ Ըստ այսմ կրոնափոխությունը տեղի է ունեցել 1732-ից տասնամյակներ առաջ։

1691 թ. Երնջակի շրջանի նորաշէն պատգամ շարադրված մի հիշատակարանի մեջ տվում է, որ արդեն 7 տարի է ինչ պարսից շահի գործադարներից մեկը, «իբրև դատադ ծովու» գորքի գլխի անցած, ասպատակություններ է կատարում, ավերում և ավարում է Գանձակից սկսած՝ մինչև Գողթան դավան ընկած շրջանները։ Հիշատակագիրը այդ պեպքերի հետ է առնչում նաև շատ «սուտ քրիստոնյաների» (իմա՝ կաթուղի հայերի) մահմեդականություն ընդունելը. «Բնադում սուտ քրիստոնեայք դստրք և զճշմարիտ հաւատս Քրիստոսի փոխանակեցին... և միաբանեցան ընդ պարսից»—գրում է նա¹¹⁸։

Այս տեղեկությունների համադրումով հանդամ ենք այն եզրակացություն, որ Արաագի և նախիջևանի հայ կաթուղիների զտնդվածային հավատափոխությունը տեղի է ունեցել 1691 թվականից մի քանի տարի առաջ, եզրափակիչ արարք հանդիսանալով Մակվի և Քանայի հոգևոր և աշխարհիկ տերերի միջառնությամբ XIV դարի առաջին տասնամյակներին սկիզբ առած հոռմեական եկեղեցու հետ միաբանելու անհնոտառես շարժման։

115 Հ. Ս. Էփրեկյան, Բնաշխարհիկ քառարան, հատոր երկրորդ, Վենետիկ, 1907, էջ 356։

116 Հ. Անադյան, Հայոց անձնանունների քառարան, հատոր Ա, Երևան, 1942, էջ 623, «Տուցուկ ձևադրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի», հատոր Ա, էջ 1207, հատոր Բ, էջ 499։

117 Ղազար Զահեցի, Գիրք աստուածաբանական, որ կոչի Դրախտ ցանկալի, Կ. Պոլիս, 1735, էջ 333—334։

118 Գ. Պարպուհյան, Մատենադարան հայկական Քարգմանություն, Վենետիկ, 1889, էջ 614—615։

II

ԱՐՏԱԶԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ ՄՈՐԾՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

1. Մործորի վանքի տեղագրությունը.—Արտազի հայկական իշխանության մշակութային կենտրոնը Մործորի վանքն է եղել, որ հիմնադրվել է Զաքարիա եպիսկոպոսի կողմից և ծաղկել XIV դարի տառջին հիսնամյակում, հանդիսանալով գրական ու թարգմանչական գործունեության աշխույժ միջավայր:

Մործորի ս. Աստվածածնի վանքի մասին հնագույն վկայությունը 1314 թվականից է, և կապվում է Հովհան Երզնկացի վարդապետի գրական-մանկավարժական գործունեության հետ, հաստատվելով նորաստեղծ աշդ վանքում, նա Մործորեցի մականունն է քնդունել, և իր «Յովաննէս Եզնկացի» անունը հոխացրել՝ «որ աշտմ կոչիմ Մործորեցի» վերադիր բանաձևով: Վանական աշս համալիրի հշդրիտ վայրն առ աշսօր չի սրոշված և, նույնիսկ, աշն կարծիքն է գերիշխում, որ Մործորի վանքը՝ նույն Ս. Թադեի վանքն է, սխալմամբ տարանջատված¹:

Այս տեսակետն անհիմն է և անընդունելի: Ս. Թադեի վանքում քնդօրինակված ձևադրերի մեշ վանական աշդ հաստատությունը հիշատակվում է աշսպիսի բանաձևերով. «Ի գաւառիս կոչեցեալմն Արտազ... ի հռչակաւոր ուխտս, ի յաթոսս և ի հանգիստս սուրբ առաքելոյս Թադէոսի, քնդ հովանեաւ ամենազաւր աշոյն Յիսուսի, առ սառ սուրբ և առաւածալին արեամբ ներկեալ նշանիս՝ սուրբ գեղարդեանս և սուրբ կուսին Սանդիստոյ, և ալլ բաղմահաւոր սրբոցս»², կամ. «Ի գաւառս որ կոչի Արտազ, քնդ հովանեաւ սուրբ առաքելոյս Թադէոսի և առաւածամուխ սուրբ գեղարդեանս»³: Ինչպես տեսնում ենք, Ս. Թադեի վանքի սրբությունների շարքում առավածամոր անունն իսկ չկա, մինչդեռ Մործորի վանքի կապակցութեամբ ամենուրեք հիշատակվում է միայն Աստվածածինը, ակնարկ անդամ շինելով Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի մասունքների, առավածամուխ գեղարդի և «բաղ-

¹ Հ. Ոսկյանը, հաստի տնդրադառնալով արս խնդրին, գրում է. «Հ. Ինճինյան և Հ. Էփրեկյան երկու դառազան վանքեր կը համարին (հմմտ. «Առաքաղրութիւն», էշ 205, Թաշխարհիկ բառարան, Բ, էշ 251), Հ. Զամչյան կը գրէ իր Պատմութեան ցանկին մեշ (էշ 155)՝ «Մործորու վանք, աշն է սխառ սուրբ Առաւածածնի ի վինակ Թադէի յկրտաղ գաւառիս (հմմտ. և Պամ. Գ, էշ 271), Հ. Զարհանէլյան (Պամ. հաշ դարութեան, էշ 757) և Հ. Պոտուրյան (Բաղմավեղ, 1906, էշ 257) կը համարին միեևույն վանքը, ինչպես նաեւ Հ. Ալիշան (Յուշիկը հաշրենեաց, Բ, էշ 472)»։ Հ. Ոսկյանը բաղվածքներ է անում մի շարք հիշատակարաններից, սրանց մեշ գրչության վայրը մատենաշղում է աշսպես. «Ի վինակ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, ի վանս Մործորու կոչեցեալ՝ քնդ հովանեաւ սուրբ Առաւածածնի»։ Այս բանաձեղ անկողմնակալ ընթերցողի համար երկու տարրեր վանքերի գոյութեանը հաստատող մի փաստ է. Ոսկյանը, սակայն, հակասակ եզրակացութեան է հանդել. «Այս վկայութեաներու և տեղիքներու վրա հենելով,—գրում է նա,—հովանական կը թվի թե Ս. Թադեի և Մործորու վանքերը միեևույն վանքերն են... դուցե անոր եկեղեցիներն մին նախադեա կոչված է Ս. Աստվածածին և մյուսը Ս. Թադեոս և կամ նախադեա թեմը Թադեոսի վինակ և վանքը Ս. Աստվածածին անվանված, և ապա բանի որ տառջնադարանը մեկ հաս էր, կերված է՝ Ս. Թադեոսի վանք անունով» (նշվ. աշխու., էշ 467—468):

² Մատենադարան, ձևո. № 3778, էշ 464ա:

³ «ՔԳ դարի հիշատակարաններ», էշ 227:

մահաւար» ալլ սրբութիւնների մասին: Ըստ այդմ աներկբայելի է երկու տարբեր վանքերի գոյութիւնը:

Ս. Թադևի վանքը գտնվում է Մակու քաղաքից շուրջ 20 կմ հարավ, Ղարաքիլիսա գյուղի մոտակայքում: Վանքը կանգուն է առ ալսօր, ունենալով XVII դարում և XIX դարի սկզբներին կառուցված համեմատաբար շենքեր, ուխտագնացութեան սիրված վայր հանդիսանալով փրանահայութեան համար՝ մասնակի վերանորոգութիւններով ամրացվել և շենացվել է վերջին տարիներս⁴:

Սործորի վանքի տեղը սրտելու համար քաղաքիկ նշանակութիւն ունի Մակվի շրջանի մասին տեղա տեղագրական գրվածքներից ամենակարևորը՝ Ա. Թախմախյանի «Մասիս լեռների հարավային ստորոտները» աշխատութեանը: Այստեղ գրանցված խիստ արժեքավոր ավյալների հիման վրա, օգտագործելով նաև տեղագրական ու քարտեզագրական այլ նյութեր, հնարավոր է լինում պարզել, որ Սործորի վանքը գտնվում է Ակի կոշվոզ ձորի բերանում, որ միախառնվում են երեք գետակներ՝ սկիզբ տալով Զենգիմար կոշվոզ գետին, որ նույնանուն կիրճով հարավից հլուսիս հոսելով, Օղակ գյուղի մոտ թափվում է Մակու-շաչ գետը⁵: Հայերի կողմից Զենգիմարա Ասպարածին (նաև Ասպարազին), իսկ տեղացի մահմեդականների կողմից Մայրամ-նանա կոչված այդ վանքը, սրի ավերակների ուսումնասիրութիւնը տեղում ուշագրավ նյութեր կարող է պարզենել հայ քանդակարութեանը, անտարակույս նույն ալն վանական հաստատութիւնն է, որ հայանի է միջնադարյան հայկական աղբյուրներում Սործորի վանք անունով⁶:

Հանդիսանալով Արտագի հայկական իշխանութեան մշակութային կենտրոնը, Սործորի վանքը ծաղկում է ապրել XIV դարի առաջին հիսնամյակում, իր անվան հետ հավերժ շաղկապելով Զաքարիա եպիսկոպոսի և նրա մերձավոր խորհրդական ու կուսակից, նշանավոր գիտնական ու մանկավարժ Հովհաննես Սործորեցու անունները: Ստորև, առանձին համվածներով անդրա-

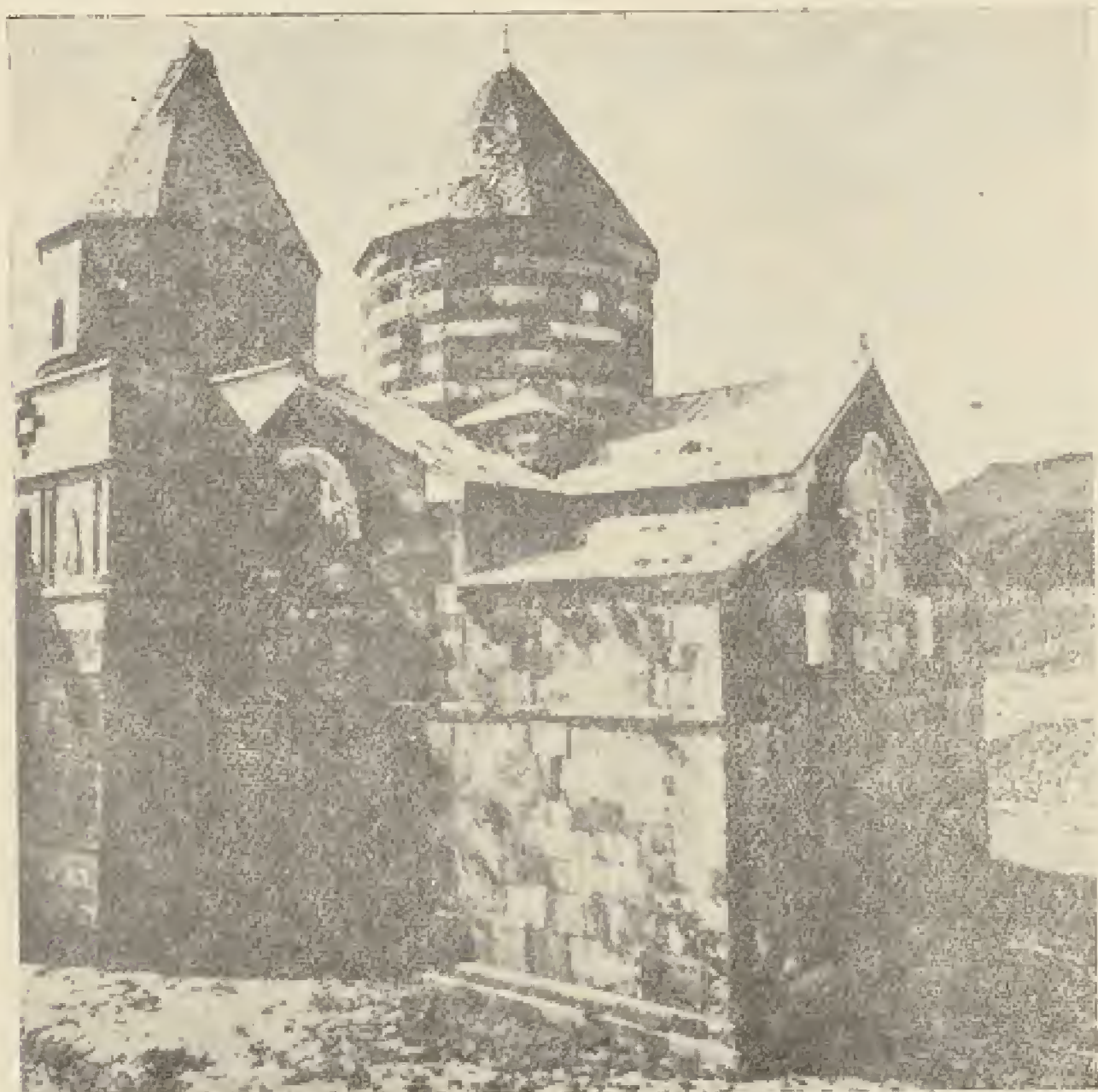
⁴ Documenti di Architettura Armena 4, S. Tadei vank, Milano, 1971.

⁵ Ա. Թախմախյանը գրում է. «Այս աշխարհի ամենամեծ գետը Մազու գետն է, որ ստորում է Մազուս գաղար. ետա... երրորդ ամենամեծ հյուզը բաժանվում է երեք գլխավոր սկիզբների. առաջինը՝ Սարիգալիք, սկսվում է հովաթըշան լեռների հյուսիս-արևելյան կողմերից և սուրում է Թալաքարա հովիտը, երկրորդը՝ Կուսանաց գետը, իջնում է Ավջուզի հարավային սահմաններից և քերելով Արշակունցի քաղաքի ավերակները, Հարամլու ձորումը միանում է Սարիգալիքի հետ: Երրորդը բզկում է Մանասլուկ և Մահար լեռներից, անցնում է Թադևա տաքերի վանքի տակից: Այս երեք հյուզերը Մազարածին վանքի ավերակների մոտ խառնվում են իրար և կազմում Զենգիմար գետը, որ Ակի ժայռա և դժվարակիւ ձորից անցնելով հարավից գետի հյուսիս՝ Օղակ գյուղի մոտ խառնվում է վերահիշյալ հյուզերի հետ և շրջելով բնթացքը գետի արևելք, մանում է Մազուս ձորը» (Մասիս լեռների հարավային ստորոտները, մասն Ա, Թիֆլիս, 1882, էջ 24):

Այս շրջանի պատմական աշխարհագրութեան մասին արժեքավոր ավյալներ կան նաև Հ. Օ. Արարեկյանի «К вопросу о месте аварайрского сражения» հոդվածում (տե՛ս «Պատմա-քանդակարական հանգեա», 1967, № 4, էջ 91—114):

⁶ Սործորի վանքի շատ անհաջող լուսանկարը աղագրված է Վ. Միկնարկու վերահիշյալ «Древности Маку» աշխատութեան մեջ (էջ 11). Տրագարակում ենք դրա հիման վրա կատարված նշգրիտ գծանկարը (տե՛ս նկ. 5): Վանքի մասին Միկնարկու մոտ կարգում ենք. «В Бебеджике у самого входа Зенгимар в глубокую и непроходимую щель, по которой река выбегает на макнискую долину (выше города Маку), находятся развалины часовни из тесаного камня, известной у мусульман под названием Марьям-чене, т. е. «мать Мария» (նույն տեղում, էջ 11—12):

դառնալու ենք նրանց գործունեությանը, հանդամանորեն ներկայացնելով հատկապես Հովհան Մործարեցու գիտական աշխատանքի արդյունքները:

Նկ. 3. Փաղեռա տաճարայի վանքի 1329 թ. կառուցված եկեղեցին (առջևի շենքը)

2. Զափառիա Եպիսկոպոս Մործարեցի՝ մեկեւառ ու մատենագիր.— Ամեն մի բարձրատիկան եկեղեցական պաշտոնյա, մանավանդ առանձնականեր աթոռակալած և դադափարական թեմ պաշար մզած մեկը, իր կյանքի ընթացքում պարտավորված է լինում պաշտոնական բաղձաթիվ ու բաղձատե՝ սակ դրույթուններ առաքել իր ժամանակի հոգևոր և աշխարհիկ տերերին, վերադառ և ստորագրա պաշտոնյաների ու ալլ անձանց: Այդպիսի դրույթունների հեղինակները, սովորաբար, տեղ չեն գրավում մատենագրության պատմության մեջ: Այլ է Առաքելոց թեմի նշանավոր առաջնորդ Զաքարիա Եպիսկոպոսի պարագան: Նրա նամակներից մեկը՝ հասցեագրված Հովհան Օրբելին, որ տարագրված է գրեթե ամբողջությամբ⁷, հեղինակի հարտար ընդդիմախոս լինելու մասին առատ վեճաբանություններ է պարունակում. նա ոչ միայն պաշտպանում է իր սրբեզրած գիրքը դավանաբանական պաշարում, այլև

7 Մ. Զամչյանց, Պատմաթիւն Հայոց, Գ, էջ 306—308:

հակահարձակմանն անցնում, մեղադրելով Սյունյաց մեաբուպուխն անհնազանդության և մեծամասնության մեջ: Ժողովրդական բառ ու բանով և երգիծանքի հնարանքներով Զաքարիան համեմատ է իր գրության տարրեր մասնորր, ներկայանալով ընթերցողին որպես բնածին ապագանդով օժտված մի տնձնավարության: Ըստ տեղեկությունների նա շարագրել է և այլ նամակներ՝ ուղղված կաթողիկոսին ու այլ գործիչներին:

Մործորի վանքի հիմնադիրը, վերահիշյալ նամակներից բացի, հեղինակել է նաև այլ երկեր, որոնցից կարևորները կամ դեռևս չեն հայտնաբերվել, կամ էլ տեղ են գրավելու հայ մատենագրության ավազելի կորուստների ցանկում:

Մ. Զամչյանն իսկ գիտեր, որ Զաքարիան գրել է ինչ-որ պատմություն՝ «Ի վերայ կարգի վարդապետացն Հայոց» և այլ երկեր:

Համաձայնոր նույն այս «Պատմությունն» ի նկատի. ուներ լեհահայ գործիչ Վարդան Հունանյանը 1703 թվականից հետո եվդեկեցիներին հղած իր մի նամակում, Եզր կաթողիկոսի հրավիրած ժողովի մասին խոսելիս: Նա մերժում է այն կարծիքը, թե Մաթուսաղան գիտնականագույնն է եղել այդ ժողովի 195 մասնակիցներից. նրանց մեջ եղել են Արտադի արքեպիսկոպոս Տիրատուրի, Հաղբատի արքեպիսկոպոս Վահանի նման նշանավոր մարդիկ: Որպես աղբյուր այդ վկայությունների Հունանյանը ձեռագրի լուսանցքի վրա նշել է. «Զաքարիայ Մործորեցի, Յաղագս ժողովոց, գլ. Թ. 28: Այս նույն աղբյուրի մասին հղանցիկ տեղեկություն ունի նաև լեհահայ մի այլ գործիչ՝ Ստեփանոս Ռոշկան⁹:

Զաքարիա Մործորեցու պատմական ինչ-որ գրվածքի հեղինակ լինելու մասին լուր է ունեցել նաև Հովհաննես Շահխաթունյանցը. 1847 թ. ապրիլի 25-ին ներսեա Աշտարակեցուն հղած իր մի գրության մեջ նա խնդրում է Աստրախան ուղարկվող Մատթեոս եպիսկոպոսին հանձնարարել նաև հետևյալը. «Ի գնալ նորա տեղ հասա լիցի գրատան եկեղեցւոյն սուրբ Աստուածածնի անդ յԱստրախան, և զամենայն տուեալ ի տուժար բառ ամբողջութեան մատենիցն և բոտ հատուածոց հեղինակութեանց պարունակելոց ի նոսին, յորս, որպէս լսիմս, գտանի և պատմութիւն ի Զաքարիայի Մործորեցւոյ, որ անդիւս է ամենեկին ցարդ»¹⁰:

Զաքարիայի պատմագրական գործունեության մասին այս ավյալները տարրերվում են միմյանցից. բոտ Զամչյանի նրա գրվածքը եղել է «Ի վերայ կարգի վարդապետացն Հայոց», բոտ Հունանյանի նա գրել է. «Յաղագս ժողովոց» խորագրով մի աշխատություն, իսկ Շահխաթունյանցի ավյալներով՝ ուղղակի «Պատմությունն»: Հակված ենք կարծելու, որ տարրեր անվանումներով հիշատակվածը՝ միևնույն պատմագրական երկն է, որի մեջ, ամենայն հավանականությամբ, մանրամասն տեղեկություններ են եղել հատկապես Հայոց եկեղեցական ժողովների մասին: Այդ գրվածքն առ այսօր չի հայտնաբերված, բայց որոնումները պետք է շարունակել. բացառված չէ, որ աշխարհով մեկ սփռված հայերեն ձեռագրերից որեւէ մեկում, գուցե առանց հեղինա-

⁹ Ղ. Ալիշան, Հայոցպատմ, Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 115, Հ. Տաշյան, Յուզակ հայերեն ձեռագրոց մատենագրարանին Մխիթարեանց ի վիճենա, 1895, էջ 114 (մեզ հասարկորոշ վկայությունը գրանցված է Վիեննայի մատենագրարանի № 12 ձեռագրի 52ա էջի վրա):

¹⁰ Հ. Տաշյան, նույն տեղում, էջ 681.

¹¹ Ա. Սեդրակյան, Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանցի կենսագրությունը, Ս. Պետերբուրգ, 1898, էջ 174—175.

կի անվան հիշատակություն, թաքնված է Զաքարիա Մարմարեցու գրչի այդ արգասիքը՝ նոր տվյալներ պարունակելով հայոց եկեղեցու պատմությանը և Արտազի հայկական իշխանությանն առնչվող անցուդարձերի մասին:

Զաքարիայի պատմագրական աշխատանքների հետ աղերսվում են նաև Արտազի և Կապադովկիայի աթոռների առաքելական ծագման ու հաջորդականության մասին հյուսված ցանկերը: Արտազի թեմի առաքելական սկզբնափորություն մասին վաղ միջնադարում կյանքի կոչված հնարույր տվանդությունների վերաբերմունքն ու գունդարգումը նոր շտաբ էր տալու և հեղինակության բերելու Մակիի հայ տերերի դերգաստանին: Դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ Ս. Թադևի վանքի վերաշինումից տնմիջապես հետո Զաքարիա պարոնտերը շրջանառություն մեջ է դնում «Յիշատակագրությունը Եպիսկոպոսաց առաքելական վիճակիս Արաագու» կոչված մի գրություն, որի անսրող նպատակն է անընդմեջ հաջորդականության կարծեցյալ շղթայով հարաբերության մեջ մտնել Գրիգոր Լուսավորչի և Քրիստոսի աշակերտ Թադևոս առաքյալի հետ:

Զաքարիա Եպիսկոպոսը իր այս հորինվածքին պատմական ստույգ գրության տեսք տալու մտահոգությամբ հայանում է, որ ձեռքի տակ ունեցել է Հայոց ՂԸ (այսինքն՝ մեր թվարկության 650) թվականին Մաղարթա վանքի սպասավոր ոմն Հովհաննեսի գրած մի հիշատակարան: Ուշագիր քննությունը բերում է այն համոզման, որ ցանկի մեջ թվարկված անուններն ըստ մեծի մասին հորինված են նոր ժամանակներում՝ Զաքարիայի գործակցությամբ: Ուշագրավ են այն տողերը, որ Զաքարիայի հավաստումով պատկանում են, իբր, Մաղարթա վանքի վերահիշյալ վանականին. «Բայց ի սոցանէ չկարացար գտանել,—ասէ հաւարեղն յիշատակագրութեանս,—թէ ոչք և զս սք կարգեալ եղև տեսուչ աչամ վիճակիս յաղագս կործանման և տերման քաղաքիս և վանացս ի ձեռս բնասարաց և շարժից»:

Դժվար չէ այս տողերը շաղկապել XIII դարի վերջերին մոնղոլ զորավար Նավրուզի կատարած խժոժությունների և 1319 թ. մեծ երկրաշարժի թարմ հիշատակների հետ, քննադիվող գրվածքի հորինման պատիվը շնորհելով Զաքարիա Մարմարեցուն: Ըստ այդմ նրան պետք է վերադրել նաև «Յաջորդություն սուրբ առաքելոյն Թադևոսի ի Կեսարիայ Կապադովկացոց վիճակի» կոչված ցանկի վերախմբագրման աշխատանքը: Այս ցանկը ևս, նախորդի նման, կյանքի է կոչվել Թադևոս առաքյալի վիճակի հեղինակությունը ժամանակակիցների աչքում բարձրացնելու նպատակով: Կեսարիայի Եպիսկոպոսական հինավուրց աթոռը վաղուց ի վեր գոյություն չունի. Արտազի հայ Եպիսկոպոսը, իրեն հաշակելով Թադևոս առաքյալի հաջորդ, այս ցանկի թելադրությամբ փորձում էր սկզբից նաև Կապադովկիայի հին եկեղեցու վեհապետների՝ Ղևոնդի, Բարսեղ Կեսարացու և մյուս նշանավոր գործիչների փառավոր անուններով¹¹:

11 Այս ցանկերն առաջին անգամ հրապարակվել են «Արարատ» ամսագրի մեջ (1868 թ., էջ 102—104), ապա արտատպվել բազմիցս (տե՛ս օրինակ, Մանդլև ամսորեայս, 1941, էջ 34, Սամուել Անեցու ժամանակագրության հավելված, էջ 279—281 և այլն): Վ. Հաջունին իր «Կաթնոր խնդիրներ հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն» մեր կողմից վկայակոչված աշխատության մեջ, վերլուծելով վերահիշյալ տվյալները, հանգել է ընդունելի այն եզրակացության, որ «Մարմարեցւոյն ցուցակին թի հին գրութատրութենէն» և «գործակցութեամբ հոգւոյն» հավաքված անվանք՝ կրնային նպատակել յուր աթոռին փառաց, բայց ոչ և հայ եկեղեցւո պատմութեան» (էջ 102):

Զաքարիա եպիսկոպոսն ունեցել է նաև այլ գրվածքներ, մասնավորապես ինչ-որ կանոնագրություն, որի մասին տեղեկներ կան Հովհան Թրքելի մեզ ծանոթ մեղադրական թղթի մեջ: Սլունյաց մեարտադրիան աշտեղ նախատում է Արտագի եպիսկոպոսին Հայաց եկեղեցու ավանդություններն արհամարհելու, կաթոլիկ եկեղեցուն գաղափարաբանական գիշումներ կատարելու մեջ՝ վկայակոչելով վերջինիս գրած կանոնները: Պարզվում է նաև, որ Մործորեցու այդ կանոններն ըստ էության եղել են եկեղեցական արարողությունների ու ծեսերի փոփոխման մասին հրահանգներ, որոնք ընդգրկում էին կաթոլիկ եկեղեցու պահանջներին¹²:

Մեծ է Զաքարիա եպիսկոպոսի դերը որպես մեկենաս. նրա նախաձեռնությամբ և օժանդակությամբ գրվել ու թարգմանվել են ստավածաքանական երկեր և մեկնություններ (դրանց մասին խոսք կլինի ստորև), ընդօրինակվել են արժեքավոր ձեռագրեր և այլն¹³:

3. Հովհաննես երզնկացի—Մործորեցի.—Միջնադարյան հայ մատենագիրները քաջ տեղյակ էին, որ XIII—XIV դարերում ապրել ու առեղծադործել են երզնկացի երկու Հովհաննեսներ՝ Պլուպը և Մործորեցին: Հայ մեկնիչների մի ցանկի մեջ, օրինակ, գրված է. «Զքերականն բազումք (մեկնեցին), բայց յետոյ Յահաննէս վարդապետն երզնկացին, յետ նորա՝ Եսային, յետ նորա՝ Յահաննէս Մործորեցին»¹⁴, իսկ Ղ. Զահեկեցին ոչ միայն տարանջատում է նույննախնուն ալդ երզնկացիներին, այլև համոտոտակի ներկայացնում դրանցից յուրաքանչյուրի գրական փաստակը, վերջինիս մասին գրելով. «Յահաննէս Մործորեցին, այր քաջուսումն և մտապերճ: Սա մեկնեաց պաշտարանն Մատթէոսի պարզ և զիբահատա ոճով, և մեկնեաց զքերականութիւնն»¹⁵:

Մ. Զամչյանն էր հովանաբար առաջինը, որ հանրառարկ միտածուելով նույննախնուն ալդ գործիչներին, կշանքի կոչեց անդս մի մատենագիր՝ Հովհաննես

Շափալի է, ոսկալն. որ աղբյուրների գիտական քննություն կատարելու տեղաբաշխության մասին գեղեցիկ պատգամություններ կատարող բանասերը գտնում է ծայրահեղ գյուրահավատ, երբ խոսքը վերաբերում է կաթոլիկ եկեղեցու առաքելական սկզբնավորության մասին գոյություն ունեցող ավանդություններին:

¹² Մեջ ենք բերում Հովհան Թրքելի Նաժակի համապատասխան հատվածը. «Զգիտացաք թէ ինչ պատճառաւ դու ի մէջ բաժանեցար. թէ զհոգեւոր տիրոջ հրահանքն պատճառաւ, նա ի բեղնէ շաք միայն խնդրեց ի խորհուրդն տանու և ի գեկաների ըն. (25) զծնունդն տանել. դու զպահուց յամուծն յո՞ւստ ուսար, և զառաքելական կանոնաց շրտմն կամ հեթանոսաբար զանխաբիր շաղգակերութիւնդ... և ի հաւատարմ ուրացութիւն յո՞ր Քրիստոսն ուսար, կամ գեկեղեցիս հայապատանեաց ուրաւալ և յոյով նախատանօր նախատել, կամ զտարայն բոլոր պահքն ի Ս. (50) օր բերեալ. որպէս Բա գեկալ կանոնս Լ. կամ զամուսնութիւն աշխարհի քահանայի՝ բաւեալ, և զոչ արժանիսն քահանայադործութեան ի գործ սուրբ խորհրդոյն տնել, դու զքո խորհրդովդ գրեց ի միջոյ բո եղբարցս և ի բո պիտոյն և յամենայն եկեղեցոյ որոշեցեր՝ որիչ առանձին կանոնադրութեամբք» (Շնորհաղո, 1860, էջ 55, ձեռ. № 8245, էջ 183):

¹³ Ներսես Տարսնացի վարդապետը 1332 թ. գրած իր հիշատակարանում հայտնում է, որ իր պապներով ընդօրինակվող Աստվածաշնչի գրությունն համար ծախսվել է 1350 դրամ, որից 500-ը իրեն անփոխադարձ ավել է Զաքարիա եպիսկոպոսը. «Եւ ես,—գրում է նա,—յայնժամ յարեալ տնտի և գնացի ի սուրբ առաքեալն Բաղէս՝ առ տէր Զաքարէ արքեպիսկոպոս, և նա Լա ինձ Ծ. (500) դր[ամ]» (ԵժԻ գարի հիշատակարաններ, էջ 246):

¹⁴ Է. Անուայան, Հայկական մատենագիտություն, հատոր Ա, Երևան, 1959, էջ LXXI:

¹⁵ ԵՖրրք տառաւածաքանական, «ի կոչի Գրախոս ցանկալի, շարադրեալ ի Պաղարա տառաւածաքան վարդապետէ Եահեկեցոյ», Կ. Պոլիս, 1775, էջ 638 (հմտ. Է. Անուայան, Երզնկացի, էջ XLVI):

Երզնկացի—Պլուզ—Մործորեցի Կառհարկ մակդիրներով, որ ապրել է, իբր, շուրջ մեկ դար, կյանքի վերջին տասնամյակներում հրաժարվել գաղափարական իր սկզբունքներից ու կնքել իր մահանացուն որպես կաթսիկ եկեղեցու սպասավոր¹⁶։ Այսպես են պատկերացրել Հովհաննես Երզնկացու կյանքն ու գործունեությունը և Գ. Զարուհանալյանը և Ղ. Ալիշանը և նրանց հետևող բույր բանասերները՝ մինչև վերջին տարիներս, երբ միացյալ շանքերով լուծվեց այդ թյուրիմացությունը՝ Պլուզ և Մործորեցի կոչված Հովհաննեսների կրկին տարանջատումով¹⁷։

Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու մասին գրվել են արդեն լուրջ ուսումնասիրություններ, որոնց մեջ արվել է բազմալատատակ այդ մատենագրի երկերի գրեթե ամբողջական ցանկը, հրատարակվել են նրա շափածո ստեղծագործությունների մեծ մասը և այլ գործեր։

Անհամեմատ քիչ աշխատանք է կատարված Մործորեցի Հովհաննեսի կենսագրության և գիտա-մանկավարժական գործունեության կարևոր գրվածքների բացահայտման ուղղությամբ։ Ա. Սրապյանը, ուսումնասիրելով XIV դարի հիշատակարանների հրատարակված ժողովածուն, նշել է, որ նրա կենսագրության հնագույն տվյալը 1302 թվականից է և որ նա Մործորեցի մականունն է բնդունել 1314-ից հետո¹⁸։ Լ. Քյուրդյանը վենետիկի Միսիթարյանց մատենագարանի № 2019 ձեռագրում գտել է «Խոստովանութիւն գաղանեաց», «Խրատք ոգեշահք վասն զղջման և արատաւաց» և այլ խորագրերով մի քանի շափածո գործեր, որոնց հեղինակն է ոմն Հովհաննես Երզնկացի՝ «որոչ գիւղն Պարկանց կոչի»։ Նույն ձեռագրի մեջ գտնվում են նաև նույն Հովհաննեսի խնդրանքով Գևորգ վարդապետի գրած ինչ-որ մեկնություններ։ Այս Գևորգին նույնացնելով նշանավոր Գևորգ Սկեռացու հետ (մհ. 1301 թ.), Քյուրդյանը ենթադրել է, որ Պարկանցի Հովհաննեսն էլ ոչ այլ որ է, քան ինքը՝ Մործորեցի Հովհաննեսը, որ մինչև Արտազում հաստատվելը, իր ծննդավայր դյուղի անունով կոչվել է Պարկանցի¹⁹։

Հարկ է նշել, որ փաստական ոչ մի հիմք չունենք ի հաստատություն այս նույնացումների։ Մործորեցին մինչև Արտաղի համանուն վանք տեղափոխվելը գրել է մի շարք հիշատակարաններ, որոնցից և ոչ մեկում իրեն Պարկանցի չի կոչել, իսկ մի հիշատակարանում, ինչպես կաեսնենք ստորև, ասված է ուղղակի, որ նա «էր ի հռչակաւոր քաղաքէն Եզնկայ կոչեցեալ»։ Անբնդունելի է նաև Գևորգ վարդապետին Սկեռացու հետ նույնացնելը, որը Երզնկայի կողմերում երբեք չի գործել²⁰։ Կարծում ենք, ուստի, որ վերահիշյալ ձեռագրի մեջ հիշատակված վարդապետը՝ նշանավոր Գևորգ Երզնկացին է (մհ. 1416 թ.)՝ Հովհանն Արտանեցու աշակերտն ու Գր. Տաթևացու զուսբնկերը, որ XIV դարի վեր-

16 Կ. Զամչյանց, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ, էջ 271—274։

17 Այս հարցի շուրջ մամուլագրական կարգով արտահայտվել են և, Խաչիկյանը, Լ. Քյուրդյանը, Ա. Սրապյանը և է. Բաղդասարյանը։ Մանրամասնությունները տեսնել է. Բաղդասարյանի «Նոր օվյաղներ Հովհաննես Երզնկացու (Պլուզի) մասին» հոդվածի մեջ («Բաների Հայտատան արխիվներ», 1969, № 2, էջ 131—140)։

18 Արմենուհի Արապյան, Հովհաննես Երզնկացի, Երևան, 1958, էջ 31—32։

19 Լ. Քյուրդյան, Հովհաննես Երզնկացի-Մործորեցի (Նորագյուտ նյութեր Ս. Զաքարյու մեկ նոր ձեռագրին), «Բազմադէպ», 1954, էջ 242—245։

20 Լ. Բաղդասարյան, Գևորգ Սկեռացու «Վարքը» («Բաների Մատենագրարան», № 7, 1964, էջ 399—434)։

ջերին Երզնկայի մոտ գտնվող Կապուսի վանքում դպրոց էր հիմնադրել և իր շուրջ համախմբել ուսման կարոտ մի տասնյակ աշակերտների: Հաժանաբար սրանցից մեկն էր սխալմամբ Հովհաննես Մործորեցու հետ նույնացված Հովհաննես Պարկանցին²¹:

Հովհաննես Երզնկացին, իր իսկ վկայությամբ, եղել է «երջանիկ վարժապետ» Եսայի Նշեցու աշակերտը: Գլաձորի համալսարանում սովորելու տարիներին ընդօրինակել է մի քանի ձեռագիր, բոլորն էլ իմաստասիրական ուշադրով նշութերի ժողովածուներ: 1298 թվականին «ի գաւառիս վայոց ձոր, ի վանս Գլաձոր» արտադրել է Մ. Խորենացու խմբագրած հարատւաւնական գիտելիքների ձեռնարկը՝ «Պիտոյից գիրքը», որի հիշատակարանում իրեն կոչում է «չազնամեղ ծառայ... աշակերտ Բանի»²²: Չորս տարի հետո՝ 1302 թ., նույն վայրում («ի սուրբ և ի գերահռչակ ուխտն Գլաձոր անուանեալ, որ է երկրորդ Ալէէնս»): Հովհաննեսն ընդօրինակել է Ներսէս Լամբրոնացու «Մեկնութիւն սաղմոսաց» աշխատության մի մասը. հաջորդ մասի գրիչ Մկրտիչը իր գործընկերոջը ներկայացնում է ոչ որպէս «բանի աշակերտ», այլ «սպասաւոր... բանի մերձ ի կատարելութիւն», աչսինքն վարդապետական տառիճան ստանալու նախադրանք կանգնած մի անձնավորութեւն²³: Մեկ տարի անց Հովհաննես Երզնկացին հիշատակվում է որպէս որպէս վարդապետ. նրա աշակերտներից մեկը, որի անունը ցավոք անհայտ է մնում. նրա պատվերով ընդօրինակում է քերականագիտական, բնագիտական և իմաստասիրական արժեքավոր հոգւածների մի ժողովածու, որի հիշատակարանում գրվաւում է իր ուսուցչին, ընդգրծելով գրչության արվեստի մեջ նրա քաջավարժ լինելը²⁴: Հաջորդ տեղեկությունը մեր գործչի մասին ստանաւ ենք 1306 թ. Գլաձորի վանքում իր իսկ ընդօրինակած ձեռագրի շափածո և արձակ հիշատակարաններից: Ձեռագիրը պարունակում է ուշադրով և հազվագյուտ բնագրեր՝ Ստեփանոս Սյունեցու և Նանա վարդապետի գրած «Յովհաննու ունեւորանի մեկնութիւն»-ները, Անդրեաս Կապադովկացու «Մեկնութիւն յայտնութեանն Յովհաննու» աշխատությունը և այլ հետաքրքրական բնագրեր: «Դարձեալ,— գրում է Հովհաննես վարդապետն իր աշխատանքի մասին,— լիշենջիք ի Քրիստոս և գիտ՝ զաւրժանեալ մեղսաներկ սգիտ՝ զնուստ Յովհաննէս Նզընկայեցի սպասաւոր բանի, որ հարեալ ցանկութեամբ սիրոյ ի փափաք սորին, գրեցի իմով իսկ ախնդ մատամբս ի մխիթարութիւն վշտացեալ հագւոյ իմոյ, և ի վարժ կրթութեան երկու-

21 Նոյսոյը եղւ. Պողոսեանը վերջերս հրատարակած իր «Հայ գրողներ» արձեւաժողով աշխատութեան մեջ (Երուսաղեմ, 1971, էջ 406) տալիս է այդ աշակերտների ցանկը՝ «Արքայական արեւա, Արիստակէս Մերստացի, Ավետիք կրօնավոր, Հակոբ վրդ. Ղրիմեցի, և Հովհաննէս արեւա Երզնկացի»: Այս Հովհաննէսին նույնացնելով Պարկանցի Հովհաննէսի հետ, լրացնում ենք Նոյսոյը եղիակապտան ցանկը եւաշատտոր կրօնավորի անունով. Սրանք բոլորն էլ վարժ ու ժիւր գրիչներ են եղել:

22 Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 100 (այս ձեռագիրը Ղ. Փիրզաւմէլյանի հաժարած հիշատակարանների ժողովածուն է):

23 «Քայց ասալին սկիզբն գրութեան սորա,— գրում է նա,— եղև... ձեռամբ ուրումն որբազան Բահանայի՝ անն իմաստանոյ և հարտարի, որ էր ամենայն աստուածաշունչ կտակարանութի վարժեալ՝ սպասաւոր գրով բանի մերձ ի կատարելութիւն՝ Յովհաննէս անուն, որ էր ի հայակաւոր քաղաքն Եզնկայ կոչեցեալ» (Մատենադարան, ձեռ. № 6558, էջ 637ր. հմմտ. տժԴ զարի հիշատակարաններ, էջ 5—6):

24 Մատենադարան, ձեռ. № 598, էջ 213ր (հմմտ. ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 17—18):

սէր անձին բանասիրի, և ի չիշատակ արձանի հոգւոյ իմոյ ամենայն նախնեաց»²⁵:

Հաժմանաբար հենց այս տարիներին «ի դառն դադափարաց ստուգեալ», այսինքն վերծանելով դժվարընթեանի ձեռագրեր ու սրբագրելով աղավաղված տեղերը, Հովհաննէս Երզնկացին ընդօրինակել է ևս մի ձեռագիր, որը պարունակում է Վահրամ Բարունու փրկիօտփաշական երկերը, Գր. Նարեկացու «Ողբերգութեան մատեանի», Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Պարապմանց գրքի», Գրիգոր Նյուսացու և Աստվածաբանի աշխատությունների լուծմունքներ և այլ հետաքրքրական նյութեր²⁶:

Արանք են Հովհաննէս Երզնկացու նախածործորջան շրջանի մասին տակա տեղեկությունները: Դրանց համադրումով պարզվում է, որ նա, ծնվել է շուրջ 1270-ական թթ. Երզնկա քաղաքում, XIII դարի վերջին տարիներին սովորել է Գլաժորում. վարդապետական դավադան է ստացել 1302—1303 թթ. ու դարձել նշանավոր ուսումնական այդ հաստատության ուսուցիչ, Սասյի քարանայեռի օգնականներից մեկը, այդ պաշտոնում մնալով, հաժմանաբար, մինչև Մործորի վանք տեղափոխվելը:

Գլաժորում սովորելու և աշխատելու տարիներին Հովհաննէսն ընդօրինակել է մի շարք ձեռագրեր. դրանցից առնվազն չորսը հասել են մեզ ու վկայում են գրչի լայն հետաքրքրությունների մասին: Նա, մասնավորապես, ուշադրություն է դարձնում պիտական և իմաստասիրական ծանրակշիռ աշխատությունների վրա, որոնց վերծանման և ընդօրինակման համար ջանքեր չի խնայում:

Որոշակի ամլյալներ չունենք պարզելու, թե երբ և ինչ պարագաներում է Հովհաննէս Երզնկացին Այոճիքից Աբսաղ փոխադրվել և հաստատվել Մործորի վանքում, բայց դիտենք, որ այդ տեղի է ունեցել 1314 թվականից առաջ: Հենց այդ թվականին «Ճանճին խուղ» կոչված ինչ-որ վայրում նաչիկ անունով մի գրիչ ընդօրինակել է իմաստասիրական ու մեկնողական նյութերի հարուստ մի ժողովածու, որի մեջ տեղ է հատկացրել նաև մեր Հովհաննէսի երեք քարոզներին, դրանցից առաջինի խորագրում՝ Երզնկացի կոչմանն առնթիվ՝ գնելով նաև «որ և Մործորեցի» որոշիչը²⁷:

Մործորյան շրջանի առաջին տարիները դիտական վաստակի առումով Հովհաննէսի համար բեղմնավոր չեն եղել: Մեր վարդապետի կյանքում, ինչպես կատեսենք սուրե, դարձակեալային նշանակություն է ունեցել 1316 թվա-

25 Մատենադարան, Հճ. № 2520, էջ 344ա. չափածո հիշատակարանը գտնվում է ձեռագրի 143բ էջում (Հմմտ. «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 43—44):

26 Մատենադարան, Հճ. № 59, ՏՆ՝ա «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 649:

27 Հովհաննէս Երզնկացու կյանքի ծործորյան շրջանի մասին լրացուցիչ ամլյալներ ձեռք բերելու ակնկալությամբ ուշադիր քննեցինք Մաշտոցի անվան մատենադարանի №№ 626, 627 և 4234 ձեռագրերը և պարզեցինք, որ դրանք ստեղծվել են XIY դարի առաջին երկու տասնամյակների ընթացքում, նույն նաչիկ գրչի ջանքերով: Այդ ձեռագրերից միայն № 627-ի մեջ է նշված «Ճանճին խուղ» այլուստ անհայտ տեղանունը, որ թվում է, թե ինչ-որ բնակավայրի անուն չէ, այլ հայտնի մի վանքի շրջափակում գտնվող մի եկեղ խցի (խուղ՝ նշանակում է հյուղ, խուց, խցիկ) պափկոտական հորջորջում: № 626 ձեռագրի հիշատակագրությունների մեջ նաչիկ գրիչը տալիս է իր (էջ 94ա) և ձեռագրի պատվիրատու Վարդանի անունը, կոչելով նրան սրբազան և երջանիկ, սուրբ և բնորենար նպինկոպոս աչիւ Վարդան» (էջ 28ա): Նույնացնելով այս Վարդանին 1315 թ. Ս. Թադևի վանքում հիշվող Վարդանի հետ, որ պատվիրատուն է Մատենադարանի № 3778 ձեռագրի (սրա խնդրանքով Հովհաննէս Մործորեցին 1316 թ. շարագրել իր

կանք. նրա շուրջ համախմբվել են, ինչպես ինքն է ասում, «քանտաէր ան-
ձինք ի յառումն կրթութեան աստուածաշունչ աստից խողովեան», և նա,
իրագործելով ուսումնական իր ծրագիրը և գոհացում տալով ուսումնասեր
աշակերտների հարցասիրությանը, շարագրել է իր աշխատությունները՝ գի-
տական մեկնություններ, քարոզներ և այլ գործեր:

Ստորև, որոշ հերթականությամբ, ներկայացնում ենք Հովհաննես Սործո-
րեցու մեզ հայտնի բոլոր աշխատությունները, անհրաժեշտ տեղեկություններ
հաղորդելով յուրաքանչյուրի բովանդակության, գրության հանդամանքների,
գիտական ու ճանաչողական նշանակության և հարակից հարցերի մասին:

ա. Համառոտ տեսութիւն ֆերականի

Ամբողջական խորագիրն է «նուստս վարդապետի Յոհանիսի Եղբնկա-
յեցոյ, որ և Սործորեցի, տարեալ Համառոտ տեսութիւն ֆերականի»²⁸:

Գրության հանդամանքների մասին տկնարկներ կան աշխատության
սկզբում գեանդված փոքրիկ հիշատակագրության մեջ²⁹ և բնծայական-վեր-
ջաբանում. ալյտեղ, հաժանաբար գիմելով պատվիրատու վարդանին, հեղի-
նակը գրում է, «Յորմէ տեղեկացեալ քս ներհուն հմտութեամբ ի սակաւ աշ-
խատութենէս բարձողդ արուեստիս՝ մի անճաշակ և զմերս թողցես փափագ,
այլ յիշմամբ բարոյն ի տէր և զմեզ մասնաւորեացես յազեցումն ի Քրիստոս
Յիսուս ի տէր մեր, որ է օրհնեալ ընդ հօր և արարչակից հօգոյն իւրոյ, որպէս
էրն ի սկզբանէ և աշմ և յանբաւ յախտեանս»³⁰:

Քերականության այդ գասագրքի հիմքում դրված է Հովհաննես Պլուզի
Համահաժար «մեկնութիւն ֆերականի»-ն, որ աղբյուր է հանդիսացել նաև
Եսայի Նչեցու, Առաքել Սյունեցու և այլ քերականագետների համար: Նյութի
ընդգրկման առումով հետևելով իր մեծանուն հայրենակցին, Սործորեցի դար-
ձած վարդապետը տարբերվում է հունարան հայերենով շարագրվող նախկին
քերականագետներից իր պարզ լեզվով ու հստակ ձևակերպումներով. «Սիե
նույնիսկ,— գրում է այդ կապակցությամբ Լ. Խաչերյանը,— առանձին նա-
խադասությունների բառային կազմը նրա (իմա՝ Սործորեցու) մաս հիմնա-
կանում նույնն է լինում նրզնկացու (իմա՝ Պլուզի) համեմատությամբ, ապա-
դրանց շարադասությունը ամբողջությամբ փոփոխության է ենթարկվում հա-
մապատասխանեցվելով ժամանակի լեզվամտածողությանը»³¹:

«մեկնութիւն Գանիւլիս աշխատութեանը), կարծում ենք, որ եսայիկ գրիչն աշխատել է հենց
Ս. Թադևի վանքում: Այսպիսով շճանհին իտալացի, կոչվածը մի նոր գրչավայրի անուն չէ, այլ Ար-
տագի նշանավոր այդ վանքի խցերից մեկի ծաղրական հորջորդումը: Սործորի վանքում հաս-
տատված Հովհաննես Եղբնկացին, բնականաբար սերտ կապերի մեջ է եղել մի քանի կիլիմեօր
հեռավորության վրա գտնվող Ս. Թադևի վանքում աշխատող գրչի մշակների հետ, արդեն 1814 թ.
ճանաչված լինելով նրանց կողմից որպէս «տիեզերալոյս վարդապետ» և ստացած լինելով Սոր-
ծորեցի մականունը:

28 Սղտագործել ենք Մանենադարանի № 7037 (էջ 12ա—75ա) ձեռագիրը: Քերականու-
թյունն սկսվում է աշտոյնս. «միշտ բաղձանք բանին բնատրեալ է ի յոգիս բանականաց արար-
չական գրութեամբ, յորմէ դարձուցեալ յօժարիմբ ի բնութիւն սորին, որոյ գտնն և մաս է քե-
րականութեանս արհեստս...»:

29 Հիշատակագրությունն այս է, «...և գեաւաւ աշխատողս Յոհ[աննէս] յաղաթս յիշեալ
Հասացող սորոս զվարդան և զծնողն իւր յիշեցէր ի Քրիստոսս (ձեռ. № 7037, էջ 11բ)»:

30 Ձեռ. № 7037, էջ 75ա:

31 Խաչի Նչեցի, Վերլուծութիւն քերականութեան, աշխատասիրությամբ Լ. Դ. Խաչերյանի,
Երևան, 1966, էջ 28 և հետ:

Այս երկի գիտական արժանիքների գնահատությունը թողնելով լեզվաբաններին, նշենք այստեղ, որ Հովհաննես Մարթորեցին մեծ հիգ է գործադրել Գրեմիսիոս Թրակացու և նրա հայ մեկնիչների ժամանակավրեպ գառազույթյուններից ձերբազատվելու և ժամանակի գիտական պատկերացումներին համապատասխան և ուսումնական նպատակների համար գյուրմատչելի մի ձեռնարկ ստեղծելու համար:

Աշխատությունն արժեքավոր է նաև հեղինակի փիլիսոփայական հայացքների ուսումնասիրության առումով: Մասնավորի (անհատի) և բնահանուրի (տեսակի) հարաբերակցության հարցը քննության նյութ դարձնելով, մեր հեղինակը մերժում է Պլատոնի իդեալիստական տեսակետը, պաշտպան կանգնելով Արիստոտելին. «Յուլամ աեղուջ, — գրում է նա, — արուեստաւորս (իմա՝ Գրեմիսիոս Թրակացին) Արիստոտէլի կարծեացն հետեի, որ դանհատն պատասխանն և առաջին գոյացութիւն վարկանի, քան զտեսակն, թէպէտ Պլատոնը պատասխանեն³² ասաց առաջին, իբր թէ՝ տեսակաց ամանց տիրական զազափարեալս քստ ժամանակի: Բայց Արիստոտէլը պիտի տեսնով, թէ տեսանելն հաստատուն է քան զլուրն, որպէս զարեզակն ոչ ոք կարէ ժխտել, որ է անհատ, իսկ դաներեւելի ինչ՝ քաղումք, վասն որոյ և սա նախադասեաց առաստականին»³³:

«Համառօտ տեսութիւն քերականին» աշխատության մեջ ուշադրով արվյալներ կան հաստատապես պնդելու, որ Հովհաննես Մարթորեցի վարդապետը քաջ լեզվագետ է եղել, տիրապետել է հունարեն, լատիներեն, թերեւ նաև պարսկերեն լեզուներին³⁴:

բ. Մեկնութիւն Մատթէի անտառանին

Հեղինակային բնագործակ խորագիրն՝ աչապես է. «Էրումն թերսն համառօտ տեսութեամբ սրբոյ յաւատարանին որ քստ Մատթէի, հաւարեալ նաւաստ վարդապետի Յովհաննու եզնկայեցոյ, որ և տաի Մարթորեցի»:

Տեղին է նշել, որ Դ. Զանդլյանի «Փերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում» (Երևան, 1954) աշխատության մեջ Մարթորեցու քերականության մասին խոսք չկա: Հեղինակը, հետեւելով արդեն հազիւստիմաթ աշտնդույթին, մի անձնագործության է համարել Հովհաննես Պլուզ և Հովհաննես Մարթորեցի գործիչներին. քստ աչոմ էլ բաժարարվել է միայն Պլուզի քերականական հայացքների վերլուծությամբ:

³² Քիչ հետ տալիս է «առասական» սեխմինի բացատրությունը. «Եւ առասական է որ զհասարակաց Լուսինն ցուցանէ, որդոն՝ մարդ, էի»:

³³ Զեռ. № 7037, էջ 45տ:

³⁴ Պարսկերենի իմացության մասին ավելորդ նշանակի չէ. անդրադառնալով հարաբար քառերեն, Մարթորեցին ասում է, որ այդպիսիք շատ կան թի սրարնից և ի մերս լնու, որպէս նիւ-կոսրով, Զուան-կոսրով, Վարազ-Տրդատ, և մերս Լեւոն, Քաշ-Լեւոն, Քաշ-Վարդան և այլ սոյնպիսիք» (Զեռ. № 7037, էջ 42տ): Հունարեն և լատիներեն լեզուների իմացության մասին աներկրային փաստեր ենթ դանում աշխատության բառերի սեւերին նմիլոված բաժնում. «Սկեք, — կարդում ենք այնտեղ. — ոչ ի գոյութենէ վերանելին, զի ոչ դրնութիւնս յայտենն, այլ զձայնի նշանակս, որք ի յունին և ի հոմալեցին լիով է և յատուկ տեսն արտական և իրական և չէզոքին, զի որք յանաւեց սկզբանս տեսն զով, որպէս ասին ով աշխովս ապօստօյոս (ὁ ἀποστόλος). — որ լին սուրբ առաքեալք՝ արական է, իսկ ասելն իա՝ իա օղակօս (հովանարար՝ ի նշանէ — դերան)՝ իգական է, իսկ սօ քսոյա (հովանարար քօ հնա(ւ) — փայտ) լեզոր է, զի անուն որ ի սկիզբն սօ անի՝ չէզոր է, որպէս և ի վախճանս անուանց յարում պատահին՝ զնոյն վախճանս տներն իսկ հոմալեցոյն ևս յատուկ. քանզի անուն պատահական, որ տներն յանդի իարում զսո՝ արական է, և որ անի զայ՝ իգական է, իսկ զօմ՝ չէզոր է, այնպէս այդտեւ, այդայ, այդումս (Զեռ. № 7037, էջ 38բ):

Ներսես Շնորհալին, մինչև կաթողիկոսանալը, սկսել էր մեկնել Մատթեոսի ալիևաբանը, հասնելով մինչև V դլխի 17-րդ համարը. կարևոր աչդ աշխատանքն ինչ-ինչ պատճառներով սնկաւար էր մնացել. որոշ փորձեր կատարվել էին շարունակությունը լրացնելու, բայց անհաջող: Նկատի ունենալով այդ և բնդառաջելով Մործորի վանքում իր շուրջ համախմբված աշակերտներին, Հովհաննես Երզնկացին 1316 թ. լրացնում է այդ թերին, իր կատարածի մասին գրելով բնդարձակ հիշատակարան, որի կարևոր մասը մեջ ենք բերում սուրբ. «...Ճս՝ նուառաւ ի Քրիստոս և յետին յարգիս Սիսնի՝ ապիկար ոգիս Յովհաննէս Երզնկացիցի ապաւար բանի, բնակեալ ի վիճակ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, ի Վանս Մործորու կոչեցեալ, բնդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, ալլ և ժողովեալ առ մեզ բանասէր անձինք ի յասումն կրթութեան տառուածաշունչ տառից լսողութեան, յորոց յորդորմանէ և ի փափաքելի խնդրոյ եղեալ ի մտի աւնել հաւարումն մեկնութեան սրբոյն աւետարանին Մատթէի, լնլով զթերի նորին ըստ կարողութեան իմում»³⁵:

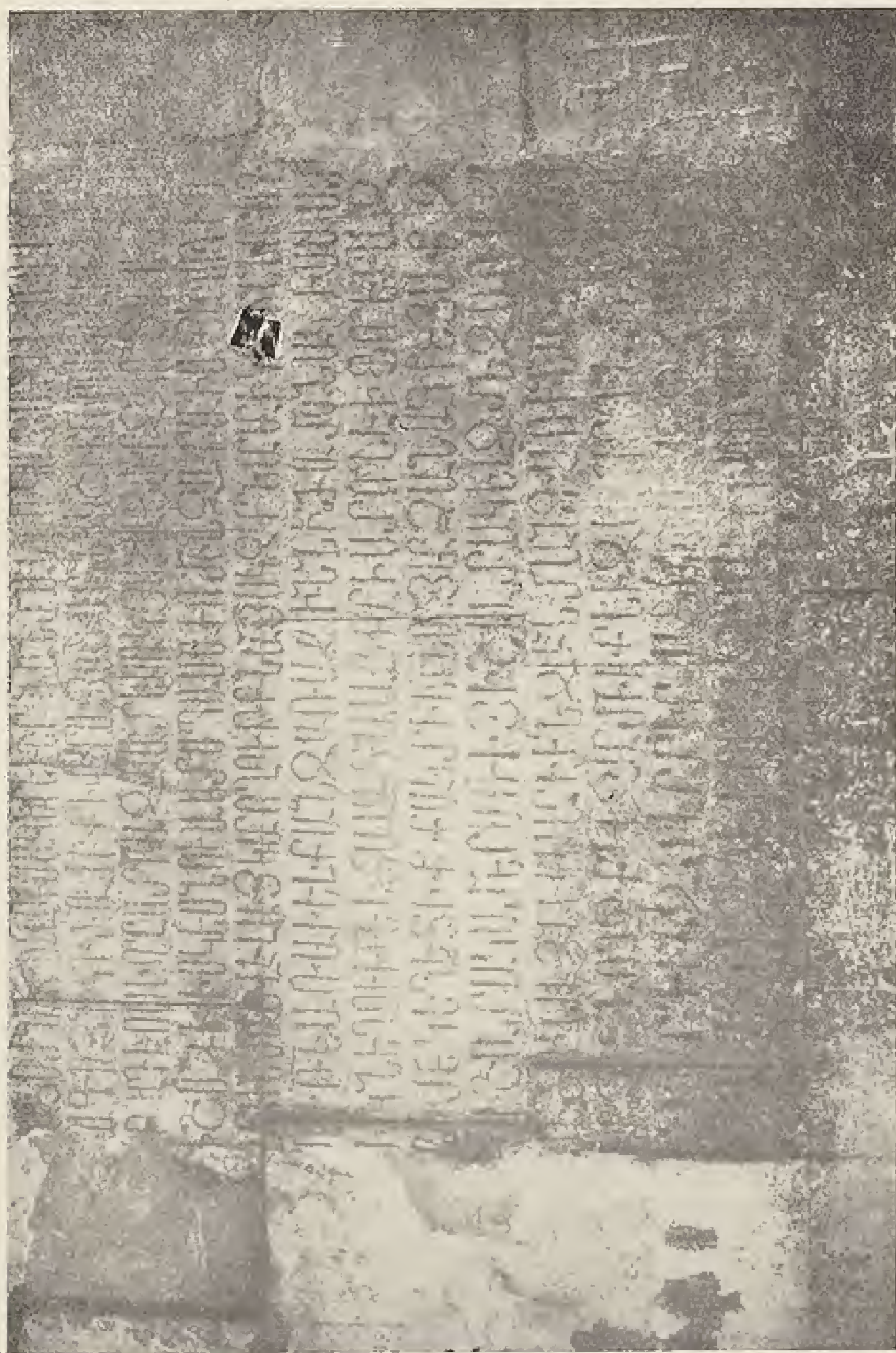
Ղ. Ալիշանի հեղինակավոր կարծիքով Շնորհալու թերին լրացնողը մեծաաղանդ բանաստեղծի «անուշ զրչէն հեռու չի մնար», այսինքն՝ կարողացել է ստեղծել համահավասար մակարդակի աշխատություն³⁶, իսկ Ներսես Տեր-Ներսեսյանի վկայությամբ՝ նա «հմուտ է աստվածաբանական և բարոյական հարցերու»³⁷. Ի լրումն կարող ենք ավելացնել, որ Մատթեոսի մեկնության Մործորեցու բաժինը, կյանքի տարբեր բնագավառներից քաղված հետաքրքրական օրինակներ պարունակելով, օգտակար նյութ է բնձնուում պատմաբաններին՝ ուսումնասիրելու ժամանակի սոցիալ-տնտեսական ալլազան երևույթները: Մի առիթով նա հայտնում է, որ «զան յաշխարհի ըստ քաղաքի-քաղաքի սովորութիւն՝ աալ զարծաթն ի սեղանաւորս շահի», մի ալլ առիթով տրձանագրում, որ շատերը տրտնջում են և, նույնիսկ, մեղադրում արարչին՝ տեսնելով կյանքում սոցիալական անարդարություններ, տեղեկություն է հաղորդում վարձկան հնձվորներին տրվող աշխատավարձի և կերակուրի մասին, լլկիչ ու հալածիչ համարում օտարերկրյա բանակալներին, որոնք «կեղեքեն զկեանս՝ մեր դասնութեամբ և ապա ի հալքենեաց մերոց տրտալածեալ վարեն» և ալլն: Այստեղ կարելի է զանել նաև անապատելի բնագավառների մասին ուշադրով ավլալներ, որոնցից է, օրինակ, մրգերի բարձրորակ տեսակներ ստանալու եղանակի նկարագրությունը, անշուշտ քաղված հալ ալլեգործների կենցաղից. «Թողում աաել և զալն,—գրում է նա,—թէ և զանբան բնութիւն տեկոց կարեն մարդիկ ի հաւանութիւն ածել, որպէս զթուութիւն նաան քալց-բալուցանեն և կամ զգառնութիւն նշի անուշալուցանեն ի ձեան արուեստին, զի զրեկնի եպերկիս փալա վարսեալ ուաւմը շարմաա տաալեալ անկոցդ՝ փոփոխեն զբնութիւն»³⁸:

³⁵ Ամբողջը տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայագրատում, Բ, էջ 512—513, 2. Տուշան, Մայր ցուցակ, էջ 338, «ԺՂ դարի հիշատակարաններ», էջ 124—125 և ալլն:

³⁶ Ղ. Ալիշան, Հայագրատում, Ա, էջ 120:

³⁷ «Բաղմավէպ», 1960, էջ 115:

³⁸ Մեկնութիւն սուրբ աւետարանին, որ ըստ Մատթէոսի, արարեալ ի սրբոյն Ներսիս Շնորհալոյ մինչև ի համարն 17 հինգերորդ դլխոյն, և տեաի աւարտեալ յերաներոյն Յովհաննէս Երզնկացոյ, որ և կոչի Մործորեցի, Կ. Պոլիս, 1825, էջ 536, 422—390, 129 և 178 (էջերը մատնացուլց են արված ըստ վերահիշյալ օրինակների հերթականության):

Մարտիրոսի անուան հայկազանի քանդակի վրա գտնվող արձանագրությունը

Մինչ «Մեկնութիւն Մատթէի աւետարանին» աշխատության մասին մեր ասելիքն տվարտելը անհրաժեշտ է անդրադառնալ ներսես Տեր-Ներսեսյանի «Պատարադ վասն ննջեցելոց» հոգվածին, որի 12-րդ բաժինն ամբողջապես նվիրված է Հովհաննես Մործորեցու դավանաբանական հայացքների վերլուծությանը: Հարգելի բանասերը իրավամբ նշում է, որ խնդրո առարկա աշխատության Կ. Պոլսի տպագրության մեջ կատարվել են աղճատումներ՝ կոծկելու համար հեղինակի կաթսիկ հիկեղեցու դավանանքին հարած լինելը, բայց ինքն էլ շեղվում է ճշմարտությունից, երբ Մործորեցուն ներկայացնում է որպես հայոց եկեղեցու դավանաբանական սկզբունքների շատագույն³⁹: Նա հաշվի չի առնում, որ Արտազ տեղափոխվելուց և Զարբրիա եպիսկոպոսի կուսակիցը դառնալուց հետո՝ աչսինքն դոմինիկյան քարոզիչների Հայաստան ներթափանցելուց շուրջ մեկ տասնամյակ առաջ, Հովհաննես վարդապետն արդեն ծառայադրվել էր ունիթորական շարժմանը, ձայնափողը դառնալով կաթսիկ եկեղեցու:

դ. ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ մարգարէութեանն Դանիէլի

Այս մեկնության մատենադարանյան քնագիրը (ձեռ. № 1187, էջ 305ա—379բ)՝ սկզբից և միջին մասերից թերի է⁴⁰, բայց վերջում ունի քնդարձակ հիշատակարան. դրսւթյան հանդամանքների մասին տվյալներ կան նաև աշխատության միջին մասերում, նեոսի դալատյան և աշխարհի կործանման կանխադաշակումների կապակցութեամբ արված գաղաղություններից հետո: Ըստ այդ տվյալների շարադրված է 1316 թվականին. Մործորի վանքում, Վարդան վարդապետի խնդրանքով⁴¹, նախորդ մեկնիչների՝ Հիսուդիտի, Եփրեմի և Վարդան Արեւելցու աշխատությունների քննական օգտագործման հանադարձով (ինչպես ինքն էլ ասում՝ «չդկեալ քառ շափու տարազու մասաց մերոց»):

Միջնադարյան քննիչցողի համար այս մեկնությունը զգալի հետաքրքրություն էր ներկայացնում, մանավանդ իր այն մասերով, որոնց մեջ աեղեկություններ կան պրանցված Հին Արեւելքի պատմության և ուսումնասիրանության մասին՝ ի լրումն Հին կաակարանի մեջ առկա պատմությունների:

Աքեմենյան Իրանի մասին, օրինակ, ի թիվս այլ տվյալների տալով է նաև հետևյալը. «Յեա Կիւրոսի յարեալ Դարեհ, ապա Արաաշէս Բւշեդ, ապա Արաաշէս Քսերքսէս, և շորբորգն մեծացի (") յեաինն Դարեհ, որ յարեալ ի վերայ Թագաւորութեանցն Յունաց, զոր սպան Աղեքսանդր՝ որդի Փիլիպոսի, և երարձ զթագաւորութիւնն Պարսից, որ տեևաց ամս ՄԼ. (230)⁴², Բայց գիտել պարտ է, զի նշանաւորան ասաց Դ. Թագաւոր, ապա թէ ոչ՝ շորբատաւան Թագաւոր նստան Կիւրոսի և վերջին Դարեհիւ ամսն Պարսից, որ զօրաժողով եղև ի վերայ Աղեքսանդրի»⁴³:

39 «Բաղմադէպ», 1960, էջ 114—124.

40 Այդպէս թերի է նաև Երուսաղեմյան օրինակը՝ ձեռ. № 207, էջ 363ա—446ա (տե՛ս Մայր ցուցակ, Ա, էջ 584—585):

41 Նորայր Էպո. Պողոթյանը այս Վարդան վարդապետին, որ, ինչպէս ասացինք, պատմի-րատուն է եղել նաև «Համառօտ տեսութիւն բերականի» աշխատության, հնարաժող է համարում նույնացնել Վարդան Բարձրեկոցցու հետ (տե՛ս «Հայ պոզնէր», էջ 35): Հաղիվ թե ճիշտ լինի այս ենթադրությունը:

42 Մի ուլ տեղ, այս նույն տվյալը հաղորդելուց հետո, ասում է, որ «այլք Մեթ (243) ամ կալեալ տակն Պարսից Թագաւորութիւնն»:

43 Ձեռ. № 1187, էջ 364—365ա:

Ծործորեցին մի երկու տեղ փորձ է կատարում Հին Արևելքի պատմության առանձին գրվածքների մասին Աստվածաշնչի և թարգմանական պատմական երկերի մեջ տեղա տվյալները շաղկապելու Հայոց Հին պատմության իրեն հայտնի տվյալների հետ: Բնի մասին խոսելիս, օրինակ, նա անհրաժեշտ է համարում հիշեցնել, որ Հայոց նախահայր Հայկն է նեոտեորել ու սպանել նրան և այլն:

Ասացինք, որ այս մեկնությունը գրության հանգամանքների մասին կարևոր տեղեկություններ կան հեղինակային հիշատակարանի և շարագրանքի մեջ: Նախ ծանոթանանք գլխավոր հիշատակարանին.

«Ընդ որում և մեզ լիցի մասն անարժանի անձինս սակաւ ինչ վաստակողի ի բանս սրբոյս՝ նուառտ Զահանիսի Եղընկեցոյ, որ և Ծործորեցի կոչեցելոյ, վայելել ի փառս շնորհաց նորա, հանդերձ կրկին ծնողօր, ի գլխովեանն հօր ամենակալին և չաւեժախաղաց պարզև սրգոյն միածնի Յիսուսի Քրիստոսի տեսան մերոյ և յախս սիրոյ մարգարէր հոգւոյն աստուծոյ, որում վայել է փառք անեղբորական և պատիւ վայելչական և դոհութիւն անվարձան ալժմ և միշտ:

Եղև աշխատութիւնս մեր ի նպաստաւորութենէ հոգւոյն սրբոյ և սրբոց հարցն մերոց վարդապետացն առաջնորդաց՝ Հիպոդիտեայ, Եփրեմի և Վարդան վարդապետի և այլոց, ի թիվս Հայոց ԶԿԵ⁴⁴ (1316) և ի մարգեղութենէ ամաց Յիսուսի Քրիստոսի ՌՅ. և ՓԶ ամին, գրեալ և յղկեալ քառ շափաւ տաւրազու մտաց մերոց, և կշիւս աս բանին եղեալ գմեկնութիւնն ի գաւառս հոշակաւոր Արտաղ կոչեցեալ, ի վիճակ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս Ծործորու կոչեցեալ, ձեռամբ նուառտ սպասաւորի Զահանիսի Եղընկեցոյ, ի խնդրոյ եղբօր մերոյ բանի աշակերտելոյ Վարդան կոչեցեալ վարդապետի, և յիշատակ ինձ՝ անարժանիս հոգւոյ և մարմնոյ, այլ և ձեզ մասն եղիցի ընդ չիշման յիշեցելոյս անմտաց չիշումն արարչին, որում փառք յաւիտեանս, ամէն»⁴⁵:

Հիշատակարանի բնույթ ունեն նաև նեոի գաղտնյան ժամանակի կապեցությամբ արված դատողություններին հաջորդող ստորև մեջբերվող տողերը. «...Ս: դարձեալ, ոչ գնեաինն ժամանակ թուէ աստ, քանզի դոչն ի վեր անդ ասաց, այլ թուէ չառաջին գաղտենէն տեսան այսչափ ամ, յորում կարապետք նեոինն քառ վարդապետութեանն և առաքելոցն հալածեն և շարչարեն, վշտացուցանելով ղեկեղեցի, կեղեքելով ղկեանս քրիստոնէից հոգեպէս և մարմնապէս, սրպէս տեսանեմք այսօր: Իսկ ի լրմանց ամաց նախ քան ղգալ նեոինն անդորրաւալ եկեղեցի և խաղաղանալ տա ժամանակ մի, և բարձցի գոլթաւկոտիւնք, և ալլաւեռիցն կրօնք և հերժուածողաց խափանեացի, և տաւաբանն պաշտօնաւալ ընդ ամենայն տիեզերս, և եկեղեցի բարձրանալ, և ասպ յետոյ երկի նեան, և լիցի լրումն աշխարհի:

Արդ՝ ի գրելս մեր գմեկնութիւն թուոյս էր թիւն տեսան քառ մեզ մարգեղութեանն ՌՅ. և ՓԶ. ամ. և յորժամ այս հասանէ յերեսուն և հինկն, ղի է պակաս ԺԹ. ամ, կատարին ասացեալ երանութիւնքս ի մարգարէէս ի վերայ համբերողաց: Ս: դու եթէ ժամանեացես ի թիւն յայն և տեսցես գրաբութիւնն

⁴⁴ Ձեռագրում, ընդօրինակողի գրիգորյան, գրված է ԶԿԵ (1318). ուղղում ենք փոխական թվականի, մյուս հիշատակարանում սակաւ տվյալի, ինչպես նաև Գ. Հարպանդյանի (Պատմ. մատյան հայ. գրք., էջ 765) հիման վրա:

⁴⁵ Ձեռ. № 1182, էջ 379ր:

եկեղեցւոյ՝ յիշեացեա և զնաւաստս Յոհան Եղնկեցի, որ և Մարծորեցի, զի եւ աշտպէս զթիւս զաշտ մտածեցի, և եթէ ոչ լիցի աշտ, բնկալ գտաւջին տաւցեալն ի սրբոցն, որ վասն աւուրց նեոխն, և զմեզ ազատ ի պարստամեաց արտացեալ⁴⁶:

դ. Քարոզներ

Միջնադարյան քարձրագույն դպրոցների ծրարների մեջ հատուկ նշանակություն էր արժույթ այն գիտելիքներին, որոնք անհրաժեշտ էին նկատվում կրթա-քարոզչախոսական ու խրատական բովանդակությամբ քարոզներ հյուսելու համար: Վարդապետացու ուսանողը, մինչև գաժազան ստանալն ու խնքնուրույն գործունեության տաղարեզ մտնելը, հրապարակով պետք է ցույց տար իր ձեռք բերած գիտելիքներն ու շնորհքը, հա՛վուք պառչաճի քարոզ կարգալով՝ տառվածաշնչից քաղված որեւէ բնաբանի շուրջ կամ եկեղեցական որեւէ տոնի կապակցությամբ:

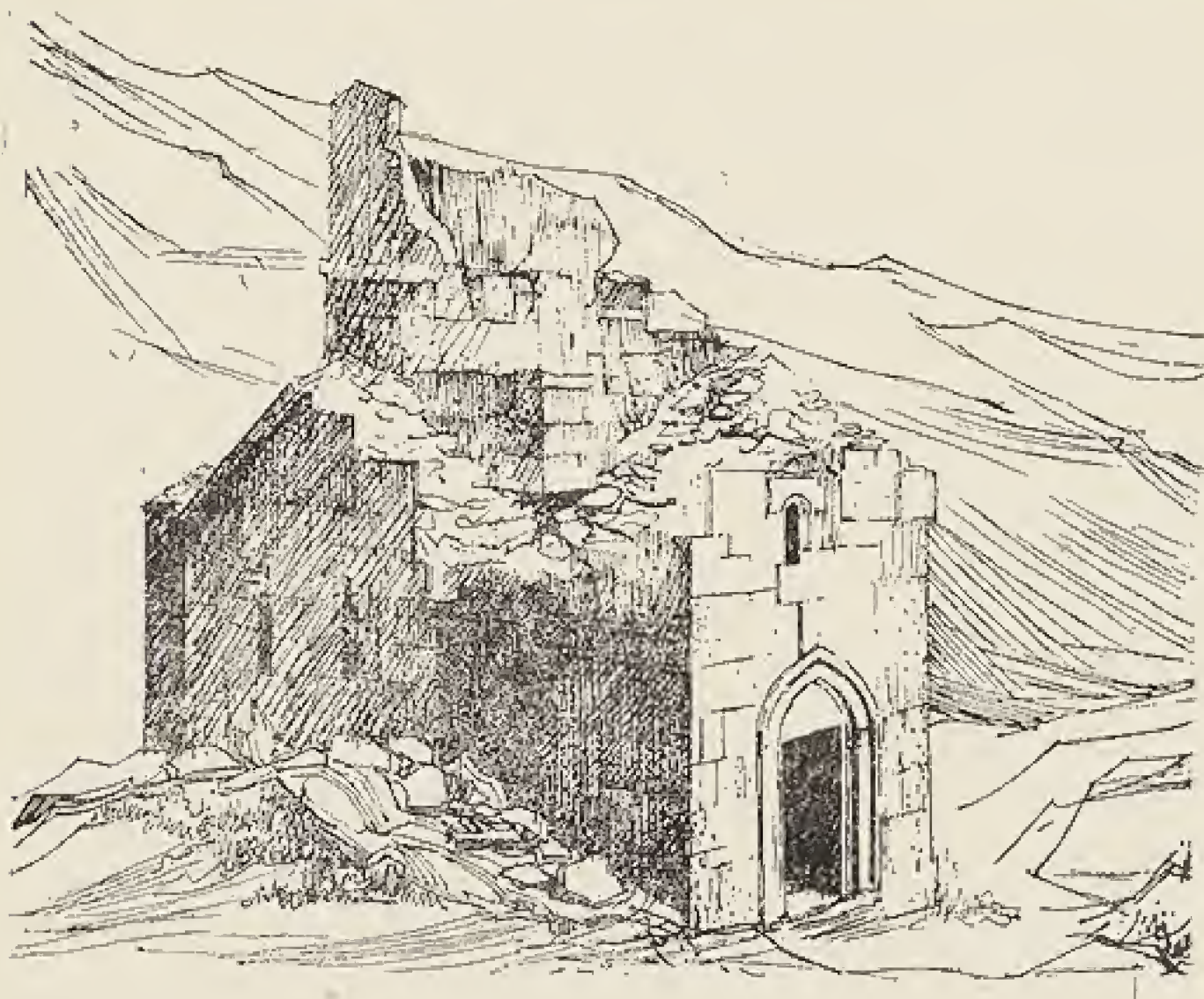
Ըստ ձեռի և բովանդակության կառու և զեղեցիկ քարոզներ շարադրելու հմտությամբ անհրաժեշտ նախապայման էր համարվում Գլաձորյան համալսարանի շրջանավարտների համար: Դրանով պետք է քաջատրել այն հանգամանքը, որ պահպանվել են այդ ուսումնական հաստատության կամարների տակ ստեղծված՝ ավարտուն քարոզներ կամ քարոզների նախաբան ու վերջաբաններ պարունակող մի քանի ձեռագիր ժողովածուներ: Դրանց մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ հնարավոր է լինելու ավելի հանդամանորեն քաջահայտել միջնադարյան Հայաստանի ուսումնական կենտրոնների կազմակերպչական սկզբունքների, ուսանողներին հրամցվող գիտելիքների, ուսուցման եղանակների հետ աննշվող խնդիրները⁴⁷:

Հովհաննես Երզնկացին, լինելով Գլաձորյան համալսարանի շրջանավարտ ու դատախազ, չէր կարող այս կամ այն շախով շանջվել քարոզչական աշխատանքին: Եվ իրոր, աշխարհասփյուռ հայերեն ձեռագրերի էջերում պահպանվել են և՛ առանձին՝ հանուկենա քարոզներ, և՛ մի շարք քարոզներից քաղկացած փոշեր՝ մեր հեղինակի անունով: Ձեռքի տակ չունենալով քարոզչական այդ նյութերի ամբողջական բնագրերը, հնարավորությամբ չունենք այսօր հանդամանալից խոսք տանելու նրանց բոլորի բովանդակության ու պատմա-գիտական նշանակության մասին: Բավարար ավյալներ չկան նույնիսկ որոշելու քարոզներից շատերի շարադրման ժամանակը, պարզելու, թե որոնք են դրանցից հնագույնները, երբ և ում կազմից են շարադրավել կողք-կողքի՝ փոքր ու մեծ խմբերի դոյուցման հիմք հանդիսանալով և այլն: Ըստ այդմ Հովհաննես Մարծորեցու դրավոր ժառանգության այս բնագավառի համակույժմանի ուսումնասիրությունը վաղաժամ համարելով, փորձելու ենք սոսկ խորհրավորել առկա նյութը:

Հովհաննես վարդապետի Մարծորի վանքում հաստատվելու ժամանակը որոշելիս անդրադարձել ենք արդեն Մատենադարանի № 627 ձեռագրին, որի

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 373ա—373բ:

⁴⁷ Այս տարածվ որոշ քան արդեն արված է (տե՛ս մեր «Գլաձորյան համալսարանը և նրա տաների ավարտական առեկաթխությունները» հոդվածը, տպագրված Երևանի Պետ. համալսարանի գիտական աշխատությունների XXIII հատորում, 1946, էջ 423—450), սակայն ձեռագրական նորահայտ նյութերը հնարավորությամբ են բնօրինակ հաջողությամբ շարունակելու և խաթանելու ձևեր բերված արդյունքները:

Նկ. 5. Մործորի վանքի ավերակները

մեջ ընդօրինակված է Մործորեցու երեք քարոզներից բաղկացած մի փունջ, դրանցից առաջինը վերնադրված է այսպես. «Յոհաննիսի եզնկաեցո, որ և Մործորեցի տիեզերալոյս վարդապետի ասացեալ» (սկսվում է «Յարարշահան բանէ անեղական լուսոյն հաստատեալ զոչացան բոլոր և մասնաւոր արարածք...» բառերով). քարոզն ամբողջական չէ. ձեռագրերի մեջ հաճախակի հանդիպող քարոզից նախերգանքների կամ Գլաձորյան համալսարանի սաների ավարտահոսների բնծաշական մասի տղապարսթյուն է թաղեում:

Երկրորդ քարոզը՝ «Յոհաննիսի Մործորեցո հոգացեալ զբանհա» խորագրով (սկսում է «Վստահացեալ յուսո քաջութեամբ...» բառերով)՝ պահպանվել է անվթար: Հակառակ այն բանի, որ խորագրի մեջ հեղինակն արդեն Մործորեցի է կոչված, բովանդակությունից պարզվում է, որ շարադրված է ուսանողության տարիներին: Վերջաբանում կան տողեր՝ ուղղված այնպիսի սնկնդիրների, որոնք գիտաթխամբ կատարչալ են, մտքով՝ լուսավալլ. նրանցից հեղինակը ներողամտություն է հայցում⁴⁸: Ըստ այդմ՝ այս քարոզը շարադրված

⁴⁸ «Եսկ մեր,—գրում է նա,— բառ մերում տկար զօրութեան սող ինչ պատճառ տվաք բանիս, վստահեալով առաջի կատարելացդ, և զկատարեալն տեսովին՝ հոգին շնորհաց՝ բաց է առաջի լուսավալլ մտայտ ձերոց: Եւ մեր ի լրման բանիս զօրհնեալն ամենայնի բանական սեռից անլուելի ձայնիս բարեբանեացուք, և անծախելի շնորհաց նորին, հանդերձ երկրպագութեամբ, զոհութիւն մատուցուք, ինզրելով՝ խաղաղութիւն պարգեւա ամենայն աշխարհիս (ձեռ. № 627, էջ 37ա):»

պետք է լինի Գլաձորյան համալսարանում, որպես ավարտաճառ: Զդուլի հետաքրքրություն է ներկայացնում դիտական բովանդակություն ունեցող հատվածներով. օգտակար տվյալներ է պարունակում միջնադարյան բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում դասավանդվող առարկաների բնույթն ու տարածությունը որոշելու համար: Մասնավորապես ուշադրով է քարտզի աչին հատվածը, որ նվիրված է մարդկային հոգու բնական ու ստացական կարողությունների բացահայտմանը. «Արդ,—ասված է այնտեղ,— բնական զօրությունը չերկուս բաժանին՝ ի գիտնականս և ի կենդանականս. և են այսօրիկ՝ տրամախոհությունը, միտք, կարծիք, երևակաություն, զգեսություն, կամք, քնարողություն, յօժարություն, բարկություն, ցանկություն... Իսկ ստացական զօրությունը հոգոյն այն իսկ է՝ յարժամ գիտըհարցս աճեցուցանելով ի բնին ելցել ուսման և կամ առաքինություն, և ստացի իմաստասիրություն, որ է գիտություն փականցս, և դտրամտրանական հանճարս: Եւ սորօք են մասունք ուսմանց՝ զքերականություն տանմ, զճարտասանություն, զաստեղարաշխություն, զերաժշտականություն, զերկրաշափություն, զթվականություն և զայլսն, որ տեսակք են տեսականին: Եմանապէս և զգործնականին մասունք՝ զօրէնսդրություն և զգատողություն, և կամ ըստ այլոց՝ զանտեսություն, զբարոյականություն և զքաղաքականություն, և կամ զէս բարձրագոյնն՝ զանախաություն վարուց, զարդարություն, զօղջախոհություն, զպարզմտություն, զհեղություն, զչափաւորություն» և այլն⁴⁹:

Քարտզի մեջ կան նաև հեթանոսական հովատաւիքների և տիեզերագիտական պատկերացումների (մասնավորապես՝ Արամազդի մանկունք կոչվող երկնային մարմինների) մասին հետաքրքրական տեղեկություններ:

Սրբորդ քարտզը, որ № 627 ձեռագրում կրում է «Նուրն Յովհանէս վարդապետի ասացեալ ի փոխումն սուր կուսին և ի ծնունդն» խորագիրը, միջնադարյան ձեռագրերում հանդիպում է նաև առանձին քնդորինակություններով⁵⁰: Այն տեղ է գրավել նաև Մարժոբեցու քարտզների ժողովածուի մեջ, որին տեղադրանալու ենք քիչ հետո:

Արանցից քացի տեղեկություն ունենք մեր հեղինակի «միտչնակ» քնդորինակված երկու այլ քարտզների մասին ևս: Մեկի միայն խորագիրն է հայտնի. «Ա. Յօհաննոյ երգե[կացոյ], զոր մականուն Մարժոբեցի յորշուրջի. մեկնուրին տեսարանի Մարկոսի ի Ե. կիրակէին ազունացիցն, վասն մանու և կատարածի աշխարհի. ի բանն որ ասէ. Աբրուն կացէք, գի ոչ գիտէք յորում ժամու զոյ գայցէ» (սկսվում է «Նախախնամությունն աստուծոյ և բարերարությունն յամենայն ժամ յաշունի...» բառերով)⁵¹: Մյուսի մասին տեղեկություն ենք քաղում Ղ. Այիշանի «Հուշիկը հայրենեաց Հայոց» աշխատությունից. վերնագրված է այսպես. «Յովհաննէս վարդապետի Մարժոբեցոյն արաւեալ ի բանէն Եսայեայ, որ ասէ. Հոգի տեսոն ի վերայ իմ». վերջաբանի մեջ, գոհա-

⁴⁹ Ձեռ. № 627, էջ 35ա:

⁵⁰ Գրանցից են, օրինակ, հետևյալ ձեռագրերը. № 734 (էջ 67ա—89բ), № 2176 (էջ 361ա—370բ) և № 5933 (էջ 65ա—82բ): Մրանցում հեղինակի տեւունք չի հիշատակված: Վերջին (№ 5933) ձեռագրի մեջ քարտզը վերնագրված է այսպես. «Յաղագս արարչադարձութեանն աստուծոյ և յուսաւորացոյ, որ ի չորերշարթի արարան, և փոխման տիրամօրն, և վասն մերո հոգոյս բաժանման»:

⁵¹ Յուցակ հայրենի ձեռագրաց Ձմմաթի վանքի մատենադարանին, հատ. Բ, «Անտոնյան հաւաքածո», Վիեննա, 1971, էջ 116:

քանական խոսքեր ուղեղով ասածուն, հեղինակն անվանի մի գործչի և իր անձի մասին ուշադրով տկնարկներ է անում. «Եւ ի մտաւորն ծնունդ և ի քանին ծնողութիւն և յերկունս մտաւոր աշխատութեանցն արժանացաչ տկար և ցաւաղին մարմնով. և ի մէջ ծփան ալեաց ծովածուի աշխարհիս և տրամաբեր կրից կենցաղոյս, առաջնորդեաց ինձ հոգին և էառ առ սառ քաջիսք նաւուղելի և իմաստուն կատարողապետի»⁵², Ըստ Ալիշանի՝ այս խոսքերը վերաբերում են Գլաձորի բարձրագետ Եսայի Նշեցուն, սուտի քարոզը շարադրված է Հովհաննեսի ուսանող եղած տարիներին: Կարծում ենք, սակայն, որ մեջ բերված տուգները վերաբերվում են Արաւոյի վեհաշուր եպիսկոպոսին. կատարողապետ քառք, որ քահանայապետ-եպիսկոպոս է նշանակում, պատշաճ է գալիս Զարարիս Ծործորեցուն, որն նախադգի⁵³ դեր ստանձնելով՝ փորձում էր Հայոց եկեղեցին առաջնորդել հոսմեական եկեղեցու հետ համաձուլելու ազդագով հանապարհով: Իր մարմնի «տկար և ցաւաղին» լինելու մասին հեղինակի տկնարկը նույնպես խոսում է հոգուտ ալն ենթադրութեան, որ այս քարոզը հորինված է Հովհաննեսի կողմից Ծործորի վանքում հաստատվելուց տարիներ հետո:

Տարբեր ժամանակներում, այլևայլ տախտիկով Հովհաննես Ծործորեցու շարադրած քարոզներից ամսվազն 15-ը, համախմբվել են մի ժողովածուի մեջ նրա երախտավոր աշակերտներից մեկի կողմից, որը մեծարել է իր ուսուցչին «աղբիւր իմաստից», «այր կորովամիտ» հորջորջումներով և օժտել ժողովածուն «Երանաշնորհ և քաղմիմաստ քարունապետի Յովհաննես Ծործորեցու կորովարի բաւցն տեսութիւն» խորագրով:

Քարոզների այդ ժողովածուից հայանի է երկու քնդորինակութեան. մեկը Երուսաղեմի մատենադարանի № 1003 ձեռագիրը, մյուսը՝ Վիեննայի № 646-ը⁵⁴:

Ն. Պողարյանն ու Գ. Զարպհանալյանը Ծործորեցուն են վերաբերում իրենց ձեռքի տակ եղած ձեռագրերի մեջ տակա քարոզներից 20-ը, ըստ Հ. Ռուկչանի նկարագրութեան՝ մեր հեղինակին են պատկանում նրա անվան տակ շարահարված քարոզներից 15-ը: Այս խնդիրը կարող է հասուկ ուսումնասիրության: Ըստ երևույթին հշոյրիտ է դուրս գալու վերջին կարծիքը, քանի որ Զարպհանալյանն ինքը, թվարկելով իր ձեռքի տակ եղած ձեռագրի մեջ եղող 20 քարոզները, ժՁ քարոզի կատակցութեամբ նշում է, որ սրա սկզբնավորութեանը նույնն է «ընդ շորեքստասներորդ հաւին», իսկ ժէ քարոզի աւթիվ

52 Վ. Ալիշան, Հուշիկը հայրենեաց Հայոց, Ա. ստղագրութեան, Վենետիկ, 1869, էջ 479, Բ. տպագր., 1921, էջ 420—421:

53 Արապես (սնտուղիդս ձեռով) ենք օրրագրում քարոզից մեջ բերված հատվածի «նաւուղելի» ազնատված քառք, նրան աւելով «դեկն իր ձեռն առած նախադետ» իմաստը:

54 Այդ ձեռագրերը նկարագրված են Նարայր եպո. Պողարյանի (Մայր ցուցակ ձեռագրաց օրրոց Յակոբեանց, հասար շորքորդ, Երուսաղէմ, 1969, էջ 4—6) և Հ. Համադասոյ Ռուկչանի («Տուցակ հայերէն ձեռագրաց Միթիթարեան մատենադարանին. ի Վիեննա», հատ Բ, Վիեննա, 1963, էջ 130) կողմից: Քարոզների այդ ժողովածուն ծանոթ է եղել նաեւ Գ. Զարպհանալյանին (տե՛ս «Պատմութիւն հայ պոքրութեան», Վենետիկ, 1897, էջ 762—763), շրիտեկ, սակայն, եւ ձեռքի տակ ունեցել է վերահիշյալ ձեռագրերից որեւէ մեկի նկարագրութեանը, թե՛ այդպիսի մի ձեռագիր էլ պահվում է Վենետիկի Միթիթարյանների մատենադարանում:

1966 թվականին երուսաղեմում ուսումնասիրել ենք № 1003 ձեռագիրը, որը քաղվածքներ կատարել տառնձին քարոզներից, բայց նրանց հեղինակային պատկանելութեան հարցն այն ժամանակ մեր տեսողաշարից դուրս է եղել:

ազում, որ այժմանց ի գրչագրաց՝ Տիրատուր վարդապետի կը տրուի այս հառ»։

Քարոզչորքի առաջին միավորի խորագիրն է. «Բանն որ առ Յովք. Զինչ երկիր իցէ յորում լոյսն ազանիցի»։ Ասել ենք արդեն, որ այս քարոզը շրջանառության մեջ է եղել նաև որպես առանձին միավոր, ինչպես և Մարծորեցուն պատկանող երկու այլ քարոզների հետ շղթայված շարքով։ Հինգերորդ քարոզի վերջում պահպանվել է հեղինակի բնօրինակն-վերջարանը, հասցեագրված «Ներշանիկ լուսաւորիչ տանա Արեւելեան», «չաճ անշիջանելի» կոչված նշանավոր մի գործչի, որի ջանքերով նրա գերդաստանի պաշաղատները մեծ գիրքի են հասել և այլն։ Մարծորեցին մազթում է, որ նա և նրա մերձավորները՝ «անտառան կենօք, հոգեկան և մարմնական հոխալեամբ լզփացեալ՝ ժառանգեացեն զսեփական հայրենիքս մինչ ի խորին ծերութիւն»։ Այս խոսքն, անատրակոյս, ուղղված է Զաքարիա եպիսկոպոսին ու Արատգի ավատատեր հայ գերդաստանի իշխանաշուք անդամներին⁵⁵։

Այս հիշատակարանի առկայությունն իսկ բնդհանուր շարքի մեջ մտած ու հինգերորդ տեղը գրաված քարոզի վերջում ամրապնդում է մեր եզրակացությունը՝ Մարծորեցու քարոզների ժողովածուի առանձին միավորների տարբեր առիթով ու տարբեր ժամանակներում գրված լինելու և հետագայում, ուրիշ մեկի կողմից, մի կազմի տակ համախմբվելու մասին։ Այս կարծիքն ավելի է ամրապնդվում ԺԲ համարը կրող քարոզի ուսումնասիրությամբ (վերննայի ձևապարտմ սրան համապատասխանում է ԺԳ քարոզը)։ Սրա վերջում էզող հիշատակարանից պարզվում է, որ նրա հեղինակը Մարծորեցու սշակերտներից մեկն է, ամենայն հավանականությամբ հենց այն աշակերտը,

55 Ստորև մեջ ենք բերում այդ վերջարան-հիշատակարանը առանց կրճատումների, հաշվի առնելով նրա մեջ գրանցված աճյալների ու տեղաբեկների պատկարությունը Արատգի հայ ավատատերերի, մասնավորապես Զաքարիա Մարծորեցու գործունեության ուսումնասիրման համար. «...նոցին և մեզ մանաւորեացէ թաղաւորս փառաց եկեալ յաշխարհ՝ արքայութեանն իւրոյ հաւորդս լինել, և զընտիր վիճակ ազգիս Հայկոյ գրահանալովիւն և զթագաւորութիւն պահնացլ, և թէ ինչ ի բարին, որուն ընդ բարիսք տեղանցն իցէ մշակեալ յանգատաւնս եկեղեցոյ՝ արմատաքի խնացլ, և լոյսն նշմարիտ Քրիստոս, որ լուսաւորէ զամենայն մարդ, որ պալոց է յաշխարհ, լուսաւորեացլ զայս սրտից միտց և ընդ ծագման լուսոյ առաւօտոս ծագեացլ Քրիստոս զգով տեճաւելի խնամոց յարարածս իւր, և ընդ զգալի լուսոյս առաւօտման արեւակն արդարութեան Քրիստոս ծաւալեացլ զայս հոգեւոր գիտութեանն իւրոյ յամենայն ուղղա քրիստոնէից, և լուսաւորեալս բանին նշմարութեան զերջանիկ լուսաւորիչ տանն արեւելեան, լոյսն մշանչեւատը պահնացլ զսա շահ անշիջանելի ի սարս եկեղեցի, և զլաւանը հոգւոյ սորա պալմատալոյսցլ օրրոտօրէ հնչել ի խորս տեճաւ գիտութեան նորա, և ամենայն ներհալիք սորա՝ երեւիլի և աներեւելի՝ տաղաւելոցին ի ներքոյ ստից սորա, և զիցլ զսա իւրեւ զվէմ անպամանցեալ պարտոյին հաւատոյ, զի ամենայն որ սք հարցի ընդ սա՝ փշրեացի, և լոյր վերայ անկցի՝ հասեացլ պատ։ Եւ որք սովաւ կարցեալ են իշխանութիւնս և ի դարմից օտրին շատաւիցեալք բարեպաշտ պարտաւր՝ գորութիւն բարձրելոյն հովանի լիցի նոցա յիս և ի մուտ, և եպիսկոպոս յամենայն գործս քաջութեան, և տեստան կենօք, հոգեկան և մարմնական հոխալեամբ չղջաղեալք ժառանգեացեն զսեփական հայրենիքս մինչ ի խորին ծերութիւն, տեսանելով զարգիս և զարգիս սրդոց մինչ յերիս և շորս ազգս, սրգէս զի մի պակասեացլ հիս օրհնութեան և զաւակ բարեպաշտութեան ի ստեղն յայնմեմ՝ մինչ ի գալուստ երկնաւոր թաղաւորին Քրիստոսին (Երուսաղեմ, ձեռ. N° 1063, էջ 68)։

Քարոզի միջին մասերում ևս կան Զաքարիային հասցեագրված մեծարանքի խոսքեր. գրանցից է. «Թինակ, հետեալը. «Նոյնպէս և զու բաւ անարգամեծար լնայիաբհիկ բոյին հոխալեանց, ընդունելով զմերս ի գահութիւն անկորոտին փառաց վերացուցեալ։ Եւ արդ՝ օն առեալ զազօթն քո՝ մխնացուք ի բնութիւնս (նուրն ձեռագիր, էջ 57)։

որին հանձնարարված է հզել տարբեր ձեռագրերի մեջ ընդօրինակված քարտզական նյութերի համախմբումով և խմբագրությամբ ստեղծել իր աւսուցչի քարտզների մի փունջ: Անունն անհայտ խմբագիր-աշակերտը սրանց մեջ ազուցել է նաև իր հեղինակած մի քարտզը, որի վերջում փառքի գովք է հյուսել իր աւսուցչի մասին, հաշտեկով, որ նա՝ քարտնայեա Հովհաննեսը «յայտն իրակերտութեան գործոյ հզե նպատա և առիթ՝ չորդորական բանիւք քաշաւերս տալով»⁵⁶:

Այս նախաբանից հետո մեջ ենք բերում այստեղ Հովհաննես Մործսեցու քարտզերի ամբողջական ցանկը, հիշեցնելով՝ նախ, որ նրա մեջ կան նաև ուրիշ հեղինակների պատկանող միավորներ (հատկապես վերջին մասերում), և որ Մործսեցու ոչ բոլոր քարտզներն են տեղ գտել այս ժողովածուի մեջ:

Երանաշնորհ և բազմիմաստ բարունապետի Յովհաննես Մործսեցույ կո՛ւրծարիք մաալն տեսութիւն.

- ա. Բանն որ առ Յովք. «Զինչ երկիր իցէ յորում լոյսն աղանիցի».— Եթէ որ իմաստուն խորհրդով ներակրթել գինքն կամիցի...
- բ. «Մի երկնչիր հօտ փորրիկ, գի հաճեցաւ հայր ձեր առլ ձեզ զարքայութիւն».— Թէպէտ և ըմբոն ուրեմն էր մեզ աստանօր...
- գ. «Կապեացէ գորթոյ զյաւանակ իւր».— Յազազս խորհրդոյ լուսափալլ տօնիս...
- դ. «Տէր զլուր քո լուսոյ և երկեայ».— Զոր օրինակ մշակ ոք հմուտ, որ երկրագործութեան արուեստին իցէ հրահանգեալ...
- ե. «Այր ոմն ազնուական գնաց յաշխարհ հեռի».— Աստուածն բան հրամայէ ուրեք յիւրում վարդապետութեանն...
- զ. «Սչլ մեզէն հզեալ ականատեա նորա մեծութեանն».— Թէպէտ հրաման ի տեսունէ բնկալար ոչ հօգալ չարժամ չատեան կոչիցիմք...
- է. «Ահա ես առաքեմ զհրեշտակ իմ».— Յիրաւի ի սկիզբն նախադրութեան բանիս եպերեցայ ի գերահրաշ և ի հոգիահրաւէր ժողովոյդ...
- ը. «Լուր Բարայէլ, աէր աստուած մեր տէր մի է».— Վստահացեալ յաւոյ քաշութեամբ...⁵⁷:
- թ. «Սրպէս շուր ցուրա՝ ծարուելոյ անձին տխործելի է».— Ի հոգին սուրբ:— Բոնադատիմ ահա և յոյժ վարանիմ չերկաքանչիւր կողմանց...
- ժ. «Ժամանակ ծնանելոյ և ժամանակ մեռանելոյ».— Բանական բնութիւնք արարածոց չերկուս մասունս բաժանեալ են...
- ժա. «Առ քեզ, տէր, համբարձի զաշօ իմ».— Եւ ո՞րպէս համբառեալ անձն առ աստուած...
- ժբ. «Ահաւանիկ ես առաքեմ զհրեշտակ իմ».— Յերիս բաժանի բանական բնութեանս սևոք...
- ժդ. «Ես իմաստութիւն բնակեցայ ի խորագիտութեան».— Յարարչական բանէ անհզական յուսոյն հաստատեալ գոյացան...

⁵⁶ Նորայր Եպս. Պողոտեան, Մայր ցուցակ..., հատոր չորրորդ, էջ 5:

⁵⁷ Վիեննայի ձեռագրում այս քարտից հետո՝ Զ-րդ համարի տակ՝ ընդօրինակված է Երուսաղեմի ձեռագրից բացակայող հետևյալ քարտը. «Խորհուրդն, որ ծածկեալն էր յախտեանց, խորհ[եալ] գրարիս առ[եալ և] մարդկան».— Բարի առեւելն չերեք տեղ է՝ ի խորհուրդն, ի բերանն, ի դործն... (Հ. Ոսկչան, Զուցակ..., էջ 130):

- ժգ. «Զի՞ բարի և գինը վաճելուչ գի բնակեն»,—Հրամայէ տէր ի սրբում
տեւտարանին, թէ որ խնդրէ ի քէն՝ տուր...
- ժե. «Ահա տաքիկ ես ամից զծառայ իմ զծագումն».—Յարեւելեաց տառի
աշինը քղձալի գոյ քան զսիրելեացն կատարել քաղձանս...
- ժզ. «Փարք էի ես յեղբարս իմ».—Յերիս բաժանի բանական բնութեանս
սեւք...
- ժէ. «Զխորհուրդ արքայի ծածկել բարութք է».—Եթէ որ ի մարդկային բնու-
թենէ մարբեցաւ...
- ժը. «Յո ահա շորս կտոր ելանէին».—Բազում ինչ տանեմք զոր ոչ կարեմք...
- ժթ. «Երգուաւ տէր Դաւթի ճշմարտութեամբ».—Որպէս յաստեղս արեգակն և
ի կենդանիս գիմտէն...
- ի. «Ի քէն է, տէր, ողբիւր կենաց».—Ի կալոց բանիս հաշիւով երիս խորհուրդս
ծանուցանի մեզ...⁵⁸

Այս քարոզներէց հինգերորդի մեջ Մործորդեցին, պատասխանելով «զի՞նչ է առակ» հարցին, հայտնում է, որ սուրբ դրքի մեջ առակ բառն օրինակ բառի իմաստով է գործածվում. «Իբր թէ օրինակաւ յաշանի կացուցանել զբանին իմաստ յորժամ լսողքն անկատարք իցեն, որպէս տանեն կատարեալ վարժապետք ծանրալուր ծանօթից»⁵⁹։ Ղեկավարվելով այս սկզբունքով, Մործորդի վարդապետը, ինչպէս իր քարոզներում, այնպէս էլ մյուս աշխատութիւնների մեջ, հաճախ է կիրառում կշանքի տարրեր բնագավառներից քաղված հանրամատչելի օրինակներով «ծանրալուր» մարեր բացահայտելու եղանակը։ Այլև ալ տախթներով նա անդրադառնում է վարձկաններին, շեշտելով այն հանգամանքը, որ նրանք աշխատում են վարձ ստանալու համար միայն. «Քանզի մարդկան սովորութիւն է, — գրում է նա, — որքան ոչ են ընկալեալ զվարձաւաստակացն՝ արաջ են ի փայթն, իսկ յորժամ ընդունին՝ ծուրանալով կտաին ի գործուն»⁶⁰։ Մեկ ուրիշ քարոզի մեջ ապում է, որ «Վարձեանն գրովանդակ զգործս տեսնե կատարելով և ոչ զմիով իւրք անցանէ ի գործեացն, ապա վարձուցն արժանապիս»⁶¹։ Քանիցս նա անդրադառնում է ծառա և ազատ մարդկանց դրսավիճակի տարբերութեանը. «Զսր օրինակ, — գրում է մի տախթով, — ի տան իշխանի տա որդիս սիրելի և առ ծառայս է տեսանել զանագանութիւն»։ Երկուսն էլ հլու հպատակ են իրենց հոր կամ ամբողջ հրամանին, բայց նրանց հնազանդութեան հիմքում ընկած են միանգամայն տարրեր գործանների. ծառա «ըստ առաջի ախորժակաց», այսինքն իր ազատ վիճակի քաղցր հաշիւը փայտիւնելով, միշտ տենչում է ազատագրվել սարկական կապանքներից. նա ենթարկվում է ամբողջ կամքին՝ տանջանքի երկյուղից. «Ոչ ի սիրոյ ապաստուրեալ յորդորի, բայց... պակուցեալ յերկիւղէ տանջանացն՝ ամենայն հրամանին պատկառ կալ հնազանդութեամբ»⁶²։ Մի ալ տախթով գրում է. «Զսր օրինակ ծառայ սպաստամբ հեռացեալ ի տեսանէ իւրմէ, կցոթղ լիալ զողոց և տա-

⁵⁸ Այս ցանկն արտագրել ենք Պ. Զորպահանյանի վերահիշյալ աշխատութիւնից, որբարելով ու ճշտելով մյուս աղբյուրներով (տե՛ս 54-րդ ծանոթագրութեանը)։

⁵⁹ Երուսաղեմ, Աեռ. № 1003, էջ 60։

⁶⁰ Եւսյն տեղում, էջ 31։

⁶¹ Մատենադարան, Աեռ. № 627, էջ 36ա։

⁶² Երուսաղեմ, Աեռ. № 1003, էջ 23։

զակաց և զծառանդութիւնս տեառն իւրոյ գերեալ՝ ի ծառայութիւն վտարէ յաշխարհ հետի» և այլն⁶³։ Ազիլի ուշադրով է ծառաների և ազատ մարդկանց իրավական վիճակի մասին Սործորեցու մի դատադատութիւնը. «Քէ իշխանի ուրաք ծառայ հարուստ իցէ և այլ սք ազատ և աղքատ, ոչ կտրէ նախագահ լինել ծառայն ազատին։ Նոյնպէս և նախադրութիւնն իրք ազատ իմն նախագահեցաւ մակըալիս, իսկ սա վասն փարթամութեանն՝ զկնի»⁶⁴։

Ժամանակի սոցիալ-տնտեսական կշանքի տարբեր բնագավառների, դասակարգերի, նրանց փոխհարաբերութիւնների ու պայքարի և հարակից հարցերի մասին Հովհաննէս Սործորեցու բարոյների մեջ առկա մեծաքանակ ու կարեւոր տվյալները բարձրացնում են նրանց հանաշուզական արժեքը, նպաստելով միջնադարյան պատմութեան մէջին ժաշերի լուսարանման գործին։

Ե. Զափածո ստեղծագործութիւններ

Փրձորյան համալսարանի սաների ընդօրինակած ձեռագրերից շատերի մեջ կան շափածո հիշատակարաններ⁶⁵։ Արանից կտրելի է հետեցնել, որ միջնադարյան Հայաստանի ուսումնական բարձրագույն հաստատութիւնների ուսանողները ծանոթացել են նաև շափածո գրվածքներ շարահարկու տարրական հնարանքներին։ Զափ ու հանգի մասին ընդհանուր գիտելիքներ ձեռք բերած, տնակաւ տառերով սրել անուն կամ բառ հոգելու եղանակներին ծանոթացած երիտասարդները գրանով, իհարկե, բանաստեղծ չէին դառնում, բայց ավարտելով Համալսարանը և գործունեութեան տաղարեզ մտնելով, ըստ անհրաժեշտութեան՝ առավել կամ նվազ հաջողութեամբ՝ շարագրում էին շափածո հիշատակարաններ, սղեր ու զանձեր։

Ուսանալու գրվածքներ էր հորինում նաև Հովհաննէս Երզնկացին։ Դեռևս Փրձորում գտնված տարիներին նա շափածո մի հիշատակարան էր հյուսել 1306 թ. ընդօրինակած իր ձեռագրի մեջ, զովերգելով ուսումնական այդ հաստատութիւնը, բացահայտելով իր աշխատանքի հետ կապված գծվարութիւնները։

Տալիս ենք ստորե 26 տալից բաղկացած այդ հիշատակարանը.

Կարգիս և զանձն փմ եղկելի
 ևւ մեղատների արհեստ գրչի,
 Զոր և մտաւմբ ծրադրեցի
 Ես՝ Յոհաննէս՝ աղքատ սղի,
 Տառապանօք իանձրագունի,
 Կարօտութեամբ անպատանելի,
 Սակալն փափաք յուժ տենչալի
 ևւ ախորժանք տնքննելի,
 Զիս յորդարեաց ցայս գործ իրի՝
 Զսա շարել ի քարախաի
 Զի յայս տեղիքս յորում էի

⁶³ Նույն տեղում, էջ 65։

⁶⁴ Այս նախադրութիւնը բաղված է Հովհ. Սործորեցու «Համաստ տնտութիւն քերականիս աշխատութիւնից (տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 7937, էջ 63ա)։

⁶⁵ Տե՛ս օրինակ, Մխիթար, Սահփանոր, Կարգան և եղկելի գրիչների հիշատակարանները («ԺԳ դարի հիշատակարաններ», էջ 103—104, 745, 165, 300, 302 և այլն)։

Էր դպրութիւն հրաշալի,
 Եւ եւ կարօտ աշամ տառի,
 Զի յիւր աեղին սա հասանի՝
 Շտապեցաւ լաւէտ կարի,
 Բաշց իւր տեղոջն ոչ հասուցի,
 Զի եկն եհտա սա ի կարգի
 Ընթեանելոյ ի հանդիսի.
 Տակաւ կիսով շափ է թերի,
 Հանդէտ գոչով սա աւարտի:
 Զոր ազաշեմք, որք հանդիպի
 Աստուածաբօտ աշա մատենի,
 Յիշման դոչով զմեզ արժանի
 Զենման դասինքն առաջի,
 Եւ մտղթանք աղերասալի
 Խոշորութեամբ ներկէի⁴⁶:

Հիշատակարանը, ինչպես տեսնում ենք, շարադրված է կանոնավոր շա-
փածոյով և զուրկ չէ բանաստեղծական ներշնչումից: Ուստի բնական է ենթա-
դրել, որ սրան նախորդել ու հաջորդել են շափածո ալլ ստեղծագործության
ներ: Եվ եթե ավելի վաղ շրջանի նմուշներ չեն պահպանվել, հետագա տարի-
ների ստեղծագործությաններից հայտնի են մի քանիսը: Գրանցից մեկը հա-
սել է մեզ՝ մուտք գործելով XV դարի սկզբներին ստեղծված «Գանձարան»
կոչվող ժողովածուի տարբեր խմբագրությանների մեջ, կոչվելով մերթ զանձ,
մերթ էրզ կամ քարոզ, ասելով լավ ծննդյան երկրորդ կամ երրորդ թերթին և
ջրօրհներին. բաղկացած է 12 աններից, որոնց սկզբնատառերով հաղվում են
«Ճահաննիսի երգ» քառերը⁶⁷: Իր կառուցվածքով նմանվում է ավելի շարակա-
նատիպ ստեղծագործությանների, ձայնադրված է հաշվական հին խաղերով,
սուտի հորինվել է սրդես երգ, վիսչություն տալով նաև հեղինակի երաժշտա-
կան դիտելիքների մասին: Տարբեր խորագրերից նախնական կարելի է հա-
մարել «Երգ ջրօրհնաց»-ը, որ պահպանվել է № 5951 ձեռագրում (էջ 42ա—
44ա):

Illegible text

Յոսէկէնայն ժամ արհնեմք զարհնեալ փրկկիշդ էմանուէլ՝
 ծնեալդ ի կուսէն,
 եւ վերբարին ծընընդեամբ մկրտեցար աշտար ի Յորդանան
 ի Մըկըրշէն,
 նորին բարեխառնութեամբ ընդալ զազաշանս քոց պաշտանէից,
 աղաչեմք:

66 ատիշ գարի հիշատակարանն էր, էջ 43—44։

67 Պարզապահիկ է բաղմամբիվ ձևապրերում, որոնցից մի մասի խորությունը բացակայում է հեղինակի Հովհաննես Մարթոբեցու անունը: Հեղինակի մասն փխայթթյուն պարզապահիկ էն Մարջ-տոցի անվան Մատենադարանի №№ 474, 5899, 5951, 6489 և այլ ձևապրերը, ինչպես նաև Հիմառի փանրի № 510 ձևապրեր (անհ. թվադր. հաս. Բ, էջ 198):

Հեղցես և չիս առատ զհոգին,
 Արժիաւոր զիմաստ բանին,
 Աննույ զտիպ, որ առա քերին
 Առակաւոր խորոց խրթին,
 Նմանել տոհմի Իսրայէլին,
 Որ աչս պարպե վայելեցին...
 Եկեղեցոյ սուրբ ժողովին,
 Առնել և զիս հաղորդ նոցին,
 Արքել սիրով յաղտից զմարմին,
 Այլ և զհոգիս իմ անմարմին՝
 Ի փառս քս սուրբ տաճարին,
 Արգել զերիս սուրբ սրովքէին...
 Էիզ յուսոյ հօրդ երկնային,
 Այլ և որդոյ քում միածնին
 Բրդխման հոգոյդ ի մի բնութիւն
 Եւ կատարեալ երբեակ տնձին,
 Այծմ և չանցեալն, տպագային
 Տալ արհնութիւն զյաւիտենին,
 Նման իննեակ զառուց յերկին
 Որք են սկսեալ և ոչ դադարին⁷²:

Ներսէս Շնորհալին ունի երեք ստեղծագործություն՝ նվիրված հայոց աւ-
 րարենի տառերին, որով փորձում է նորապարտ մանկանց սրտերում բորբոքել
 սեր հանդեպ եկեղեցին, ուսումնաւոր դիտությունը.

- Այրն անբակիզքն առէ զաւատաւ,
 Անեղ բնութիւն՝ ոչ արարաւ...
 — Այրն աւտուծոյ զքեզ մերձակայ
 Խրատ չինել, թէ հաւատա...
 — Այրն տառչին քզքեզ, տրդայ,
 Հանել յիմաստքն դերակայ...

Ահա սրանք են միջնադարյան Հայաստանում շատ տարածված այդ գե-
 ղեցիկ ստեղծագործությունների սկզբնատողերը⁷³:

Հովհաննէս Մործորեցին սրանց նմանողությամբ հօրինել է իր «աչքըն-
 նականը», որի մեջ նույնպէս կենտրոնական տեղ է զբաղում խրատը, հնա-
 զանդության բարոյքը, ուսման գովքը: Այս բանաստեղծության վերջում, դար-
 ձյալ Շնորհալու հետեւողությամբ, գրված է շափածո հորդորակ-հիշատակա-
 րան՝ «Յոհաննիսի բան» տնական բառերով, որից հետո բնագործնակված է
 Թ. Սաղմոսի մասին գրված մեզ արդեն ծանոթ բանաստեղծությունը, և ապա՝
 այս եզրափակիչ նախադասությունը. — «Տունք ԻԳ (23), աչքուքենիւ, ՄԹ (59)
 Ընդ ամենայն, ԶԶԳ»⁷⁴: Եվ իրաք, շափածո հորդորակը՝ Սաղմոսի գովքի հետ
 միասին, պարունակում է 23 երկտող տուն, իսկ «աչքըննականը»՝ 36 քառա-
 տող տուն, ընդամենն՝ իսկապէս 59 տուն: Վերջում գրված ԶԶԳ-ը, անտարա-

⁷² Մատենադարան, ձեռ. № 2407, էջ 201ա—201բ, № 2679, էջ 143բ: Երկրակ տողերի
 սկզբնատառերով հոգվում են «Յոհաննիսի և բանն բառերը:

⁷³ Ն. Շնորհալի, Բանք շափաւ, էջ 335—245, 351—367, 369—379:

⁷⁴ Ձեռ. № 2079, էջ 143բ:

կույս, միմյանց կից գրված շափածո գրությունների հորինման թվականն է՝ 1324 թ., որը Մործսրեցու ձեռքով գրված ու մեզ հայտնի ամենավերջին տա-
րեթիվն է:

Ստորև, ընդհանուրի մասին գաղափար տալու համար, մեշ ենք բերում ուշադրով այդ բանաստեղծության բուն մասից մի քանի քառյակ, իսկ հար-
դարակ-հիշատակարանն՝ ամբողջությամբ:

Ֆեհաննէս վաղապետի Մործսրեցոյ
ոգեալ ի շափ մերոյին տապից՝
սաաճաւոր ձեռով

Այբն՝

Աքարած գրեզ առէ
Մահկանացու ի քնութենէ,
Մերկ ես եկեալ ի յարդանդէ,
Մերկ դառնալոց ես յաշխարհէ:

Բենն՝

Բանալ տա քեզ զաչքս հոգոյ
Բնաւ չըսիրել զկամըս մարմնոյ,
Զի մի քոչոք բառնաւ յետոյ
Զունայնութեան զհեա երթալոյ...

Կենն՝

Կատարած քեզ ե յազումն,
Կաթն խմաստից առ ի յարբումն,
Այլ ե կենաց կըցորդ զուսումն,
Զի մի յետոյ դաս ի զղջումն...

Շայն՝

Շուրջ պատեացես ուսման գրոց,
Որ գմիտս առնէ զինչ բով հալոց,
Մաքրագործէ ի յարբունուց,
Եւ արասցէ հազորդ վերնոց...

Զեն՝

Զանիս ստիցէ քզքեզ ի խրատ,
Զի գիտութիւն ապես առատ,
Եւ մի մնացես յուսմանց աղքատ,
Զի տալցես վրէժ ե դատ...

(Յորդորակ)

Յորդորական ձալնիս գոչեմ,
Նախ եկեղացքդ բողոքեմ,
Որ գրեցի գրանքս պատմեմ՝
Ես Յոհանէս ձեզ ծառայ եմ.

Հետի եղէք, ահա տսեմ,
Յախտից մարմնոյ, զձեզ աղաչեմ:
Ահա եհաւ տարբն զըրեմ
Եւ ժամ մահու, որ ժամանեմ,

Նեղիմ տապալ, զոր աշժմ երկնեմ,
 Զունիմ ջուանդ, պատասխանեմ,
 Ի դատաստան ես մտանեմ
 Եւ չիմ մեղացն չսյժ ամաշեմ,
 Սրբոցն փառս, զոր տեսնեմ,
 Վիշա տանջանօք զանձս կոծեմ.
 Ի մեղական մարդ, զայս գիտեմ,
 Բնութեան նոցին հաւատար եմ,
 Բայց ի գործոցն չսյժ հետի եմ,
 Զներհակ նոցին, և մքտածեմ,
 Այս ինձ կրկին / / / գործեմ
 Զի զլաւն ալլոց ուսուցանեմ,
 Նման լեսանի՝ զայլքս սրեմ,
 Ի սրոյ բանին զիս չսյժ բթեմ⁷⁵:

Հովհաննես Մարծորեցու շտիածս ստեղծագործությունների մեջ հատուկ տեղ են զբաղում հանելուկները, որոնց անդրադառնում ենք առանձին պարբերությամբ:

դ. Հանելուկներ

Ներսես Շնորհալու՝ ժողովրդական բառ ու բանով համեմված, գյուրալար և հեռաքրքրաշարժ հանելուկները սիրված ստեղծագործություններ են եղել և լայն տարածում գտել ամենուրեք: Նրանց նմանողությամբ միջնադարում ստեղծվել են հանելուկների նոր շարքեր, որոնք, ընդօրինակվելով հետագայում Շնորհալու հանելուկներին աղբյւր՝ ձուլվել են նրանց հետ, զրկվելով իրենց հեղինակացույց խորագրերից⁷⁶: Շնորհալուց հետո հանելուկներ են ստեղծել Հովհաննես Պլուզը, Գևորգ Երզնկացին, Գրիգոր Մերենց Խլաթիցին⁷⁷, Հովհաննես Մարծորեցին և ուրիշներ: Մարծորեցու հանելուկների մեղ հայտնի միակ ընդօրինակությունը պահպանվել է մեր մատենագրարանի № 7035 ձեռագրի մեջ, բաղկացած լինելով 20 միավորից: Նկատի ունենալով զրանց բանասիրական արժեքն ու հանաչադական նշանակությունը՝ ստորև հրատարակում ենք ամբողջությամբ:

⁷⁵ Զեռ. № 2079, էջ 142ա—143բ:

⁷⁶ Հատուտապես Ն. Շնորհալուն են պատկանում շուրջ 120—140 հանելուկներ (տե՛ս «Բանք շտիաւ», էջ 609—639, Զեռ. № 7035, էջ 117ա—120ա և այլ ձեռագրեր): Կան, սակայն, բազմաթիվ ձեռագրեր (օրինակ № 2079, էջ 278բ—283բ), որոնցում հանելուկները բաղմացել են ի հաշիվ այլ հեղինակների նմանատիպ ստեղծագործությունների: Ն. Շնորհալու հանելուկներն արժանի են մանրակրկիտ ձեռագրադիտական ուսումնասիրության, որով պարզվելու են այդ ուղագրով ժանրի ստեղծման ու զարգացման ընթացքի հետ կապված լուսարանության կարգու շատ խնդիրներ:

⁷⁷ Այս երեք նշանալի մատենագիրների հորինած հանելուկների մասին տեղեկություն ենք բազում Տրդատ վարդապետ Պալլանի «Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Միսն և Ս. Կաթարիչ Կիւղեցեաց ի Մաղերօս (Զմիւռնիոյ վիճակ)», Զմիւռնիոս, 1897» աշխատությունից (ձեռք տակ ունեցել ենք Նույնի հատվածաբար ապագրությունը «Արեւիկան մամուլ» պարբերականի մեջ՝ 1897 թ., էջ 140—142): Այստեղ նկարագրված է 1526 թ. Ազիլամարում ընդօրինակված մի ժողովածու, որի մեջ եղել են 6 հանելուկ Հովհաննես Պլուզից, 5 հանելուկ՝ Գևորգ Երզնկացուց և 16 հանելուկ՝ Գրիգոր Մերենցից: Ս. Պալլանը լուսարանչյուրից մեկական օրինակ նմուշ է բերել:

Յոհան վարդապետի Մործոսկան
արարեալ հաներուկս

1. Տեսի արուեստ մի դարմազան,
Զի նշարակով զերկիր բանան,
Հանեն արիւն անդի զինչ թան
Եւ զիր զրեն կայսերական: (Քարն)
2. Եկ և տես ալլ սոսկալի,
Զի յատոցով երկիր բրբի,
Ելնէ կենդան և ոչ կենդանի,
Ասնէ կարմիր զգոյն սպիտակի: (Ուղն)
3. Ի սուրտանին մեծ քարխանայն
Կայր մին ստթայ խիստ աննման,
Առանց հորի և մաքորայն
Գործէր բարակ գործ անխաբան: (Սանդ)
4. Զերդ աղեղան լար է բարակ,
Հանց հնարս զերդ աղուսեակ,
Ի յամէն շորս եղանակ
Նա նորանա զերդ արծուակ: (Աւծ)
5. Ըսա արարչին մեծ սահմանի,
Նա բարգն և հիմն է աշխարհի,
Աստուածալէն տանն է տեղի,
Մարդկան սաից անկոխելի: (Մասիս)
6. Ազի ունի զինչ առիւծու,
Կնճիթն է սուր զերդ աղուսեու,
Խաւարասէր է որպէս բու
Եւ ձայն ածէ որպէս հաւու: (Մուկն)
7. Քան ըզշուն ինքն է վազան,
Միւներն երկայն՝ զինչ զպարան,
Է թեաա արլալ նրման,
Կամ հաւառար ըզտու կոզան: (Մաքի)
8. Ի կարուսէէ հանճարեղին
Կարեալ կապա զանմաշելին,
Զնիւթն ի քարէ կակղացուցին,
Ասեզն՝ սալն է դարբընին: (Զրեհ)
9. Ի լերկու կոզմանց է ծուռ,
Կուշան կապած խիստ և կուռ,
Թէ կորովի է սք և փուռ,
Յրուէ զոսկերս մարդկան զերդ բուռ: (Աղեզն)
10. Զինչ խեչեփառ ստուի ունի,
Ընդ որ երթայ՝ հետն երեի,
Ընդ որ երթայ՝ հետն երեի,

- Նա ի մազէ կամուրջն անցնի,
Թէ և թընդալ՝ հող չթափի: (Մկրտա)
11. Ոչ է մարդ և ոչ կընիկ,
Բայց բարասուն գերդ առեւծիկ,
Թէ պիտենալ՝ բեզ է թախարիկ,
Եւ թէ կամիս՝ լինի սալլիկ: (Ջորի)
12. Է գովելի կարիճ աղելի,
Անուն կռին իւր դարապէկ,
Ձինչ ըզսե անէ զբնձէկ մէկ ("),
Լծուի և գալ չուս և ի թէկ: (Մըջիմն)
13. Ղարապէկիս կայր շէկ հզբայր
Ձինչ թախարիկ ձի սընձար ("),
Որ գոլորշաւք ցափն յերկար,
Նա հարմութիւն գիտէ ճարտար: (Մեղու)
14. Ի յերկու սալի միջի,
Ինքն բնակէ գինչ ի փորի,
Եւ թէ մահու տալսի՝ ըմպելի,
Նա խոտ օլլալէ ու շմեռանի: (Կրա)
15. Անուն անեղն առել ի Գրոց,
Բայց ինքն վառի սրպէս դրոց,
Անճառ փալլիւն առնէ գունոց
Եւ հաշտութեան նըշան ամպոց: (Միածան)
16. Ի հրոյ ունի նա զգոյութիւն
Վառէ և գհուր ներգործութիւն
Խաբս ցաղնոյ յինքն միութիւն,
Բայց ոչ ալքէ նա քան զբնութիւն: (Ս[իրանի"] ծով)
17. Մանուկ մի կայր խիտտ հրաշատես,
Անիւ սալլի և հուր ի ներս,
Չորս կենդանի լծեալ ետես
Եւ մարդ յաթսուն՝ նըման քեզ: (Եղեկիէլ)
18. Ձինչ պօղոսիկ գերան ի ցից,
Կառաց լծեալ գիմաց չորից,
Նա վերանայր լերկինս երկնից
Բազմեալն առտուած էր ամենից: (Կառքն)
19. Էին հրեշտակք աթոռ եղեալ,
Մին ըզչորից երես տոեալ,
Նըման կառանց չաւորդ թռեալ՝
Յնրուապէմ ի յօթ իջեալ: (Ալլ)⁷⁸
20. Էր ինքն բոլոր գերդ արեղակ,
Ունէր սանակ խաշատեսակ,

⁷⁸ «Ալլ» նաեւով նկատւում է Նախար (18-րդ) հանելուկի պատասխանը՝ «Կառք»: Եղեկիէլի կառքի մասին է նաեւ վերջին հանելուկը:

Անիւ սալի համարատակ
 Եւ կենդանիա քառագիղակ⁷⁹:

Այս հանելուկներից մի քանիսը հետադաշում վերագրվել են ներսես Շնորհալուն և, նույնիսկ, հրատարակվել նրա անունով⁸⁰, բայց հաստատագրելու պատկանում են Հովհաննես Մործորեցու գրչին: Այս աղագրություն է նաև այն իրողությամբ, որ № 7035 ձեռագրի մեջ Մործորեցու հանելուկներին նախորդում է Շնորհալու շարքը, բաղկացած շուրջ 140 միավորից. ձեռագիրն քննարկող գրչին քաջ հայտնի է եղել և՛ Շնորհալու և՛ Մործորեցու վաստակը նույնատիպ այս ստեղծագործությունների հորինման մեջ:

Մործորեցի բանաստեղծի շափածոն, վկայելով հեղինակի շնորհքի ու հմտության մասին, մատնել է տալիս, որ նա ստեղծագործած պետք է լինի նաև այլ գործեր: Եվ կարելի է հուսալ, որ գիտական շրջանառության մեջ չգրված հայերեն ձեռագրերից որևէ մեկի ծալքերից առաջիկայում⁸¹ լույս աշխարհ են քերվելու մեր հեղինակի բանաստեղծություններից ուրիշ նմուշներ ևս:

է. Գիրք խորհրդոց եկեղեցւոյ

Կաթուղիկ եկեղեցու նշանավոր գաղափարախոս Պետրոս Լոմբարդացու (մհ. 1164 թ.) «Վկայությունք» (Sententiarum) կոչվող քառահատուկ աշխատությունը մինչև աեֆորիստիայի դարաշրջանը տարածված էր ողջ Եվրոպայում և ճանաչված որպես կաթուղիկ դավանանքի համադարձակ ուղեցույց: Այդ աշխատության մասին գրվել են տասնչափ մեկնություններ, որոնց մեջ ուրույն տեղ է գրավում Քովմա Արվինացու համառոտ վերլուծությունը՝ «Գիրք խորհրդոց» (Liber Sacramentorum) խորագրով⁸²:

Արևելյան երկրներում, մասնավորապես հայկական միջավայրում կաթուղիկ եկեղեցու աղգեցությունը տարածել ցանկացող գործիչները, բնականաբար, ձևերի տակ պետք է ունենային դյուրալուր սեով շարագրված համադարձիակ մի ձեռնարկ՝ կաթուղիցիղմի հիմնական սկզբունքների մասին խոսել և բարոյել կարենալու համար: Եվ ահա՝ համանման աշխատություններից լավագույնն է ճանաչվում Քովմա Արվինացու վերոհիշյալ «Liber Sacramentorum» հատորը: Հովհաննես Մործորեցին, լատիներեն իմանալով և կաթուղիկ դավանանքին հարած լինելով, հարմարապես անձն է նկատվել այդ գրվածքի թարգմանությունն իրագործելու: Եվ այդ պատասխանատու աշխատանքը հաջողությամբ նա ի կատար է տնել Հովհաննես ԻԲ պապի կարգադրությամբ («հրամանաւ պապին Հռոմա»), Զաքարիա Խախակապոսի հոգածությամբ և Մարադայում բուն գրած Բարթուղիմեոս ֆանեկ Եպիսկոպոսի օժանդակությամբ՝ 1321 թվականին, անկյունաքարը դնելով հայ ունիթորական գրականության:

Հաջորդ տասնամյակների ընթացքում, ինչպես Մործորի վանքում, այնպես էլ՝ ավելի մեծ ծափալով՝ Քոնստանդ և հայ ունիթորների մյուս եկեղեցու-

⁷⁹ Ձեռ. № 7035, էջ 130ա—132ա:

⁸⁰ Այս հարցի հանդամանակից քննությունը դուրս համարելով մեր նպատակից, մասնաշնչում ենք № 2079 ձեռագիրը (էջ 232բ) և Հակոբ Մեղապարտի «Տաղարանը» (Վենետիկ, 1513, էջ 52—53), որոնցում պետեղված Ն. Շնորհալու հանելուկների շարքի մեջ տեղ են գտել նաև Հ. Մործորեցու հանելուկներից տասնմեկն միավորներ:

⁸¹ Միջնադարյան հայկական ձեռագրերում կոչված է «Գիրք խորհրդոց եկեղեցւոյ» կամ «Յաջագո ևսին խորհրդոց եկեղեցւոյ»:

ներում, Հովհան և Հակոբ Քանդեցիները, Բարթուղիմեոս Մարագացու, Պետրոս Արագոնացու և բազմաթիվ այլ հայ ու օտարազգի քարոզիչների ջանքերով ստեղծվում է հայ-կաթոլիկական ինքնատիպ մի գրականություն. ծիսական մատյաններից բացի հայերեն լեզվով շարադրվում կամ լատիներենից թարգմանվում են փիլիսոփայական մեկնություններ, քերականագիտական երկեր, դատաստանագիրք, քարոզգիրք և բազմաթիվ այլ աշխատություններ, որոնց գիտական ուսումնասիրությունը գեղես չի կատարված⁸²:

«Գիրք խորհրդաց եկեղեցւոյ» երկի թարգմանության վերջում Հովհաննես Մործորեցին թողել է բնագրձակ հիշատակարան գրքի արժանիքների և իր կատարած աշխատանքի մասին, որ բազմիցս հրապարակվել է հայագիտական աշխատություններում⁸³: Զմեառի վանքի մատենադարանի «Անտոնյան հավաքածու» շարքի մեջ պահվում է աշխատության մի քնդօրինակություն (ձեռ. № 105), որ կարող է Մործորեցու ինքնագիրը լինել⁸⁴:

Ը. Այլ գրվածքներ

Վերահիշյալ աշխատություններից բացի, Հովհաննես Մործորեցին, անշուշտ, գրել է նաև այլ գործեր, որոնց մասին միջնագարջան աղբյուրներում կան ակնարկներ և ստուգման կարող վկայություններ:

Այսպես՝ Ամբղուս վանքի «Վարդապետական գրեանց» ցուցակի մեջ, որ կազմել է Վարդան Բաղիշեցին XVII դարի վերջերին, ՇԻԶ (126-րդ) համարը կրող ձեռագիրը նկարագրված է այսպես. «Ա. Գիրք Յովհաննու Երզնկացւոյ Պլղոյ ասացեալ ժամանակագրութիւնք և բազում նախերգանք և ասացուածք վարդապետաց. մանաւանդ բազում ասացուածք երկարք միւս Յովհաննու Եզնկացւոյն արարեալ, ոչ Պլղոյն, այլ Յովհաննու Մործորեցւոյն»⁸⁵:

«Բազում ասացուածք երկարք» արտահայտության տակ ի՞նչ պետք է հասկանալ, Մործորեցու քարոզչները, մեկնողական գրվածքները, թե՛ մեղհատած որևէ այլ աշխատություն. դժվար է պատասխան տալ այս հարցերին:

Նրուտաղեմի մատենադարանի № 1171 ձեռագրում (էջ 335—339) ընդօրինակված է «Յոհանէս Մործորեցւոյ ընդդէմ սուրբ պատարագին» խորագրով մի բնագիր, որ սկսվում է «Տէր ամենակալ, աստուած հօօր, արարիչ ամենայնի...» բառերով⁸⁶: Սրա բովանդակության մասին ավելի բան չգիտենք:

82. Բենիթորական գրականության ցանկը, կարևոր պարզարանումներով տվել է Markus Antonius v. d. Oudenrijn-ը՝ իր «Linguae Haicanae Scriptores» (Bern 1960)) մեծաբժեք աշխատության մեջ. այդ գրականության գիտական ուսումնասիրությունը, սակայն, գեղ չի կատարված:

83. Տե՛ս օրինակ, Գ. Զաւղեանայան, Մատենադարան թարգմ. Նախնեաց, էջ 274—275, Հ. Տաշյան, Մայր ցուցակ, էջ 777, «Թաղմավէլոյ», 1906, էջ 257, «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 173—174, Մ. Ա. v. d. Oudenrijn, էջ 182—183 և այլն:

84. Նոր Զուգայի հայերեն № 614 ձեռագրի մեջ (85ա—91բ) ընդօրինակված է «Նուստ վարդապետի Յոհանու Եզնկացւոյ, որ և Մործորեցի թարգմանեալ գիտորուրդ պատկին ի լատին լեզուէ ի հայ բարբառ» խորագրով մի փոքրիկ բնագիր (Տե՛ս Լ. Մինասյան, Ցուցակ ձեռագրաց Նոր Զուգայի Ա. Ամենափրկչեան Վանաց թանգարանի, հտ. ք, Վիեննա, 1972, էջ 91): «Գիրք խորհրդաց եկեղեցւոյ» աշխատության և ձեռագրական այս հասմածի բաղդատումից հետո միայն հնարավոր էլինի որոշել սրբայն մի աշխատություն՝ և սա, թե՛ Քովմա Արվինացու վերահիշյալ գործի մի բաժնի ատանձնակի ընդօրինակություն:

85. «Այս են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամիրդուս՝ համարով անդինց յիշատակ գրեալ խմբօ ձեռածք Վարդանայ վարդապետի» («Արարատ», 1903, էջ 187):

86. Լ. Պաղարյան, Մայր ցուցակ, Գ, էջ 270:

Մեր մատենադարանի № 3522 ձեռագրում (էջ 171բ—186ա) գտնում ենք Զաքարիա Եպիսկոպոսի Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհան Թրքելին ուղղած պատասխան-նամակի մի ընդօրինակությունը՝ աշտարակի խորագրով. «Թուղթ և պատասխանի առարկութեանցն ընդդէմ հակառակորդաց, արարեալ մեծի և իմաստնայն Յոհանու Մործորեցոյն»։ Հովհաննեոսի անունն աշտակ էրառել է բացատրվել զրչազրական վրիպակով, իսկ եթե այն դալիս է նախադադար օրինակից, ապա պետք է ենթադրել, որ Հովհաննեոս Մործորեցին զործոն մասնակցություն է ունեցել Առաքելաց թեմի առաջնորդ Զաքարիա Եպիսկոպոսի ստորագրած դրույթունների շարադրման ու հարգարման աշխատանքներին։

Մործորեցու անունը թյուրիմացաբար տանջվել է նաև Մխիթար Գոշի առակներին։ Մեր մատենադարանի № 2189 ձեռագրի մեջ ընդօրինակված են Գոշի ԾԿԱ—ԾՂ առակները, ինքնուրույն համարակալությամբ (Ա—ԻԸ)՝ «Առակք ստեղծականք պիտանիք առնուլ ի գրույցատրութիւնս և լսասցուածս, արարեալ Յոհանու Մործորեցո» խորագրով, վերջում ունենալով աշտարակի հիշատակագրություն. «...և զվերջացեալս ի բարեաց զործոց՝ զտարտամ գրիչս զՅոհաննէս ծանոթ բանի և տեղեաւ Եղեկացի, իսկ այժմ Մործորեցի, տղաչեմ շնորհաւ ի բարիս զիս և զիմոն ամենայն, ի թվականիս փրկչին ԹՅԺԶ (1316)»⁸⁷։

Ահագեմիկոս Ե. Մառը, մանրակրկիտ ուսումնասիրելով այս ձեռագիրն ու հիշատակագրությունը, հանգել է այն հիշատակագրության, որ սխալմունքով պետք է բացատրել վերահիշյալ խորագրի մեջ Մործորեցու անվան ներմուծումը։ Նա, 1316 թվականին սոսկ ընդօրինակել է Մխիթար Գոշի առակների վերջին բաժինը՝ շնչելով հեղինակի անունը։ Տարիներ հետո (1394-ից առաջ) Գրիգոր անունով մեկը, առաքանակ նյութերի հետաքրքրական մի ժողովածու կազմելով, Հովհաննեոս Մործորեցու ձեռագրից արտագրել է նաև այդ առակները, բայց սխալ մեկնաբանելով Մործորեցու հիշատակագրությունը, իրեն այլուստ անծանոթ առակների հեղինակ է համարել զազափար հանգիսացող ձեռագրի գրիչ Մործորեցուն⁸⁸։

Աշտարակով ժխտվում է Հովհաննեոս Մործորեցու մասնակցությունը միջնադարյան հայկական առակների ստեղծման աշխատանքներին, բայց բացահայտվում է, որ նա 1316 թ. երբ Մործորի վանքում ծախել էր գիտամանկավարժական հասնգուն գործունեություն, ժամանակ է դրել շարունակելու ձեռագրերի բազմացման իր համար սովորական աշխատանքը՝ այս անգամ ընդօրինակման նյութ գարծնելով Մխիթար Գոշի առակների «Առակք ստեղծականք» բաժինը⁸⁹։

⁸⁷ Մառացի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 2189, էջ 424ա—434ա։ Նույնը, ուղղադրական աննշան տարրերությամբ, գտնում ենք նաև Երուսաղեմյան № 1376 ձեռագրում (էջ 497—524)։

⁸⁸ Ի. Մ. Марр. Сборники притч Вардана, часть I, СПб, 1909, էջ 73—74։ Ե. Մառի հղբակացությունն բնա ամենայնի նիշա է. պետք է ամենայնի միայն, որ մեր մատենադարանի № 2189 (նախկին 2238) ձեռագրի նյութերի համախմբողն ու գրիչը ինքը՝ Գրիգոր Տաթևացին է։ Ըստ այդմ՝ բովանդակուից այդ ժողովածուն թանկագին մի մասունք է, արժանի հատուկ ուշադրության։

⁸⁹ Հմմտ. Մխիթար Գոշ, Առակներ, տեքստը ձեռագրերի համեմատությամբ և ներածություներ էմ. Պիլագյանի, Երևան, 1951, էջ 119—123։

Պետք չէ տարակուսել, որ դեռևս չուսումնասիրված հայերեն ձեռագրի միջից հայտնաբերվելու են Հովհաննէս Մործորեցու ստեղծագործութիւններին առնչվող նոր նյութեր, ամբողջացնելով մեր գիտելիքները նրա կյանքի ու վաստակի մասին:

* * *

Հովհաննէս Երզնկացին մշտական բնակութիւն հաստատեց Մործորում՝ նորակառույց աչգ վանքին կից բարձրագոյն դպրոց ստեղծվելու կապակցութեամբ: Նրա աշխատութիւնների մեծագոյն մասը՝ Քերականի մեկնութիւնը, Մատթեոսի և Դանիէլի մեկնութիւնները և այլն, շարադրված են հենց ուսուցողական նպատակներով, իր շուրջ համախմբված բանասեր անձանց և դրոց աշակերտների հորդորներով: 1318 թ. Մործորի վանքում շարադրած իր մի հիշատակարանում Մխիթար գրիչը, ժամանակի նշանավոր անձանց՝ Հայոց թագաւորի, կաթողիկոսի, Արաաղի եպիսկոպոսի անուններից անմիջապէս հետո, արձանագրում է Հովհաննէս Մործորեցու անունը, մեծարելով նրան «վարժապետ և ուսուցիչ» տիտղոսով⁹⁰: Մործորեցու աշակերտներից մեկ ուրիշը, որի անունը չի պահպանվել, բայց արժանի է հիշատակութեան, որպէս խմբագիր իր ուսուցչի քարտզներից կազմված ժողովածուի, վերը հիշատակված ԺԲ քննադի բնծայական-հիշատակարանի մեջ իր բարունապետին համահավասար է համարում Հովհան Ռսկերեբանին և Գրիգոր Աստվածաբանին, հատկապէս շեշտելով նրա հայրական խնամքն իր աշակերտների նկատմամբ⁹¹:

Մործորի բարձրագոյն դպրոցն սովորաւոր և վարդապետական դավապան ստացած անձնավարութիւններից հայանի է Խորաշէլ բարունին⁹², որ հի-

90 «Յորժամ գծագրեցաւ մատենան» զօյրս,—գրված է աչգ հիշատակարանում,—Թուական Հաոց 284Է (1318) էր, և թագաւոր Սշին, և կաթողիկոս տէր Կոստանդին, և բնակութիւնս Մործորում վանք, և տեղոյս ատաշնորդ տէր Զարարիայ, և վարժապետ և ուսուցիչ Յոհաննէս՝ ստացող դրոցս, և տեսնե զժողիս Մխիթարս (ձեռ. № 2104, էջ 164բ):

91 Այս պեղեցիկ ներքոջանք, որ պարունակում է Հովհաննէս Մործորեցու մասին կենսագրական և բնութագրական տեղեկներ, մեջ ենք բերում ստորև գրեթէ ամբողջութեամբ.

«Եւր այժմ ի մէջ բացաւ դպրեւորն իմաստից՝ դայքն կորովամբա՝ զշրեղացեալն դանդան իմաստիք բանականութեանն արդաստօք, դերկութիւն Ռսկերեբան, և կամ համարժակեցայց տալի Աստուածաբան, պհւջի մեր հոգեւոր, պարունակեան Յոհան Որ գի թէպէտ եղեալ ամանք և փայլեալք ի վերայ երկրի, և են, և լինին, որք համբաւեալ հոշակին ի խումբս աստուածեղէն աստիք, տակալն ոմն այսաւ և ոմն այնաւ շնորհացն պայծառութեամբ յարգին քառ տաւրեւոյ, և քառ տիւմ և զգոյթութեանն տարան մրցանակ, և կամ տանին իակ նա պրովանդակն բնկալաւ իմաստ, և բարբին հղեւ ընդանակ հանճարոյ Քանգի թէպէտ մասն էր ինքն բարբին, սակալն պհանարցն և զմասունցն աստքաւ գիտութիւն, և ի ձեռն վարժից կրթութեան, և բնական շնորհացն արդարեւան, եաւն աստքինի և հեղ վարուցն պարկեշտութեան և թէ քառ մասցն անսոգութեան և ձեռնպական գոյսն ի պիտոս Դեպրից դարձուածոց բանից՝ արադ էր բան դամենեանան, և թէ քառ տաւա և յարգաբարձի բանին բղխողութեան, և համեղ և ախորժ ի շահ սքսութեան ի յար յարգաց՝ ամենեկուն էր ետ ըզձալի: Զորս գամենեանան ի բաց թուեալ իրոն դաւառինս, զմին միայն ետի յիշեցից, զպոթ հայրական իմաստցն, որ առ մեզ, զի սեւոյց և վարժանց զմեզ յաջնարեղան խրատութեամբ, իրքն գարգի սքսինի, և կամ պհշմարտագոյնն տանլ՝ ի վեր քան դրեական սիրտին ցայաւորութիւն, վասն զի կրկնակի տաժմանն եցոյց առ իս սքինակ, մանտանդ յայտմ իրականութեան զործոյ եղեւ նպաստ և առիթ՝ յորդորական բանից բաշարեա տալովս (Թերուսաղեմ, ձեռ. № 1003, էջ 119, հմմտ. Ն. Պոպարչան, Մալք ցայակ, Գ. էջ 5):

92 Մեսրոպ վրդ. Փեղիշյան. Ծացակ հայերեն ձեռագրաց Զմամի վանքի մատենադարանին, Վրեննա, 1964, էջ 579:

շատակված է նաև Հովհան Քոնեցու հետ միասին «Ֆռանդաց գաւառութիւն» ընդունած 12 վարդապետների շարքում, իր հայրենակից Ասաբել վարդապետի ընկերակցութեամբ («Ասաբել և Բարայել վարդապետք՝ ի գաւառէն Արտա-գու»)՝⁹³։ Սրանք ևս Մործորեցու աշակերտներից են։ Ուրիշ տեղեկություններ մեր բարունապետի մասնավարժական աշխատանքի և սնուցած աշակերտների մասին չենք գտել։

Հովհաննես Մործորեցու գործունեութեանը վերաբերող բոլոր վկայություններն ամփոփելու համար նշենք այստեղ, որ նա, Զաքարիա եպիսկոպոսի հետ միասին, մասնակցել է 1317 թ. Ադանա քաղաքում գումարված եկեղեցական ժողովի աշխատանքներին, այդ մասին սկզբնաղբյուրներում կան ուղղակի վկայություններ⁹⁴։ Բանասեր Հ. Քյուրդյանը չի համարում գրանց արժանահամարութեանը՝ նշելով, որ 1317 թվականին Մործորեցին գտնվում էր Արտագում, գրադված լինելով գրական աշխատանքներով⁹⁵։ Այս պնդումը, սակայն, հիմնադրել է. Հովհաննես վարդապետի 1316 և 1318 ու հետագա թվականներին Մործորի վանքում լինելը վկայված է սկզբնաղբյուրներով, մինչդեռ 1317-ի մասին ոչ մի տեղեկություն չունենք։ Ուստի հարկ չկա տալու մասնակցել Ադանայի ժողովի աշխատանքներին։ Հակված ենք կարծելու, որ այս համփոփութեանը չի սահմանափակվել Կիլիկիայով։ Մործորեցին, հավանաբար, ուղևորվել է նաև Ալիքիսն ու տեսակցել Հովհան ԻԲ պապի հետ։ Քիչ առաջ ասացինք, որ Քովմա Աբդինացու «Գիրք խորհրդոց եկեղեցւոյ» երկի թարգմանութեանը նա ձեռնարկել է, ինչպես ինքն է գրում, «հրամանաւ պապին Հռոմա», իսկ այդպիսի հրաման Մործորեցի վարդապետը կարող էր ստանալ՝ անձամբ տեսակցած լինելով կաթոլիկ եկեղեցու վեհապետի հետ, հռոմեական և հայկական եկեղեցիների միավորման հետ առնչվող տեսական ու գործնական հարցերի շուրջ բանակցելու համար։ Պետք չէ մոռանալ, որ 1317 թ. կաթոլիկ եկեղեցու առաջնորդները նախապատրաստվում էին ավելի աշխույժ քարոզչական աշխատանք ծավալելու արևելյան երկրներում, այնտեղ առաքելով զամիրիկյան մի խումբ կղերականների ու ստեղծելով եպիսկոպոսական նոր թիւմ։

Այս փաստերի լույսի տակ Հովհաննես Մործորեցին ներկայանում է պատմության դատական ասլանին, որպես մի գործիչ, որ հայրենի երկրի ազատագրման ու բարգավաճման հեռանկարները շաղկապած լինելով եվրո-

93 Մատենադարան, ձեռ. № 1361, էջ 341ա։

94 Զաքարիա և Հովհաննես Մործորեցիների անունները բացակայում են ժողովականների ցուցակից, բայց նրանց մասին տեղեկություն է հաղորդում Հովհան Քոնեցին, սեւ. ի մէջ եպիսկոպոսաց, որք եկեալ էին այն ժողովն եւ եղև արհեպիսկոպոսն Զաքարիա, որ էր իշխող եկեղեցւոյն որոշն Քովմասի առաքելոյն... եւ ի մէջ նոցին էր և մեծ վարդապետն Յոհան Մործորեցին (Վղեմէս Կալանոս, Միարտնութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն քնն մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմայ աշխարհի, Հռոմ, 1690, էջ 517—518)։ Համանման տեղեկություն գտնում ենք «Պատմիչ ժողովոցն Կիլիկիոյ» աղբյուրի մէջ. «Զինդերորդ ընդհանրական ժողով,—գրված է արեւել,— եղև ի մայրաքաղաքին Ատանայ Կիլիկիոյ... լամի տեսան ՌՅԺԷ-ին և ի թվ. Հայոց ՉԿԶ-ին, այսու պատճառաւ, զի տղւոր և կամապաշտք ոմանք միակեանք խոսովէին զպարզամիտս իրր թէ ժողովն Մաս իցնր հակառակ աւանդութեանց որոշն Լուսաւորչին... համադամարեցին ի քաղաքն Ատանայ, քնն որս էր և մեծ արքեպիսկոպոսն Մեծին Հայաստանի Զաքարիայ... և վարդապետն հռչակաւոր Յոհան Մործորեցիս (Հ. Տաշլյան, Մայր ցուցակ, էջ 115)։

95 Հ. Քյուրդյան, Էրիզա և Եկեղեաց գովառ, հտ. Ա, Վենետիկ, 1953, էջ 195—196, 241։

պակասն երկրներից ակնկալվող ռազմական օգնության հետ, բնդառաջ էր գնում կաթուղիկ եկեղեցու գաղափարական և կազմակերպչական պահանջներին, հրաժարվել էր Հայոց եկեղեցու սրաշ ծեսերից ու ավանդույթներին, բնգունել պապի դերի իշխանությունը և այլն: Անհետատես ու վնասակար այս քաղաքականությունը դործունյա պաշտպաններից մեկը դառնալով, Սործորեցի վարդապետը, սակայն, բնավ չէր մտածում լուծարքի ենթարկել Հայոց եկեղեցու հինավուրց կազմակերպությունը, դարձնելով այն սուսկ հոռմեական եկեղեցու կամադուրի կցորդը: Նա ջառագով էր ավելի նկուն ու զգուշավոր քաղաքականության: Այդ մասին սրաշակի ավյալներ է ունեցել Մ. Չամչյանը: Անգրադառնալով Սյունյաց մեարդպալիտ Հովհան Սրբելի և Զաքարիա Սործորեցու պաշարի գրվաղներին, նա հայտնում է, որ Արաագի եպիսկոպոսը, հեռակելով Հովհաննես Սործորեցու հորդորներին, ի վերջո համազվել է, զր հնարավոր չէ բնդառաջել կաթուղիկ եկեղեցու քուրը պահանջներին, ուստի սրղեղրել է ավելի զգուշավոր մի գործելակերպ. «Զայս թուղթ Ռապէլի առեալ Զաքարիայ,—կարդում ենք Չամչյանի մոտ,—թէպէտ և ինչ ոչ անպայ նմա, բայց քաա խորհրդոյ Յովհաննես վարդապետի Սործորեցոյ՝ որ էր առ նմա՝ սկսաա այնուհետե զգաատութեամբ վարիլ առ արաագս, զգուշացեալ յՌապէլ և յայլոց. քանզի ետես և ինքն, թէ անհնարին իմն էր միահաղացն յայտնի կատարել դամենացն զոր կամէր կաթուղիկսան»⁹⁶:

1316—1325 թթ. գիտա-մանկավարժական աշխույժ գործունեությունից հետո Հովհաննես Սործորեցին կարծես շրվում է ասպարեղից: Ոմանք ենթադրել են, թե նա կնքել է իր մահկանացուն 1326 թվականին, հավանաբար ելնելով այն փաստից, որ նրա կողմից շարադրված հիշատակարանների մեջ նշված վերջին տարեթիվը 1325-ն է⁹⁷: Հայանվել են նաև այլ կարծիքներ⁹⁸: Սործորեցու մահվան հզգրիա թվականն աչսոր էլ անհայտ է մնում, բայց վերջերս գիտական շրջանառության մեջ գրված մի հիշատակարան հնարավորություն է բնծեռում նոր լույս սփռել նրա կյանքի վերջին շրջանի վրա: Սործորեցու մեղարդեն ծանոթ աշակերտներից Իսրայել րաբունին 1337 թ. Արաագի գաղառում, հավանաբար հենց Սործորի վանքում, բնգորինակել է ավել արժեքավոր նյութերի մի ժողովածու, որի մեջ կենարանական տեղ է գրավում Պետրոս Արազանացու աշխատասիրութեամբ հայացված «Գիրք դատաստանաց»-ը⁹⁹: Զեռադրիս հիշատակարանում այս Իսրայելի մասին ասված է, որ «Աա սնեալ և վարժեալ եղև առ սաա ամենապարկեշտ ծերունւսն և մաքրամիտ րաբունապետին՝ որ մականունն Սործորեցի, և որ գասախարակեալ զսա յերկեղն աատուծոյ և ի սյաշտօն եկեղեցւոյ բազում աշխատութեամբ և խնամօք փոյլ ա-

⁹⁶ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 308:

⁹⁷ Այս թվականին է մարտադրվել ու շրջանառության մեջ գրվել Թ. Արվինացու «Գիրք խորհրդոց եկեղեցւոյս աշխատութեան Հ. Սործորեցու թարգմանութեանը»:

⁹⁸ Պատշաճ է տպանղ ծանոթանալ այս հարցի մասին Ա. Սրապյանի ուսումնասիրության մեջ առկա օտղերին. «Ղ. Այիշանը և Գ. Զարգանեայանը (Հովհ. Նրդնեպոսե) հաճարել են մահացած 1326 թվականին, Մ. Պատարյանն ու Ա. Զամբեյանը՝ 1332-ին: Ա. Զոպանյանը՝ 1330-ին կամ 1340-ին և այլն: Հ. Քյուրտյանը հավանական է համարում 1325—1326 թվականները» (նշվ. աշխ., էջ 31):

⁹⁹ «Գիրք դատաստանաց և կանոնաց թարգմանեալ ի լաթին լեզուէ ի հայ րարբաա եպաատարութեամբ Զրա Պետրոսի ի կարգէ Դամիսկոսի, միշնորդութեամբ Առաքել վարդապետի ի մերս կարմէլ՝ նոցին գպրութեան հետեղին (Զմատի վանքի մատենադարան, ձեռ. N 251, էջ 290ր):

բարեալ վասն սորա, մինչև յարբունս կատարելութեան հասուցեալ, զոր ըստ վաստակոցն և աշխատութեան նորա տէր հասուցէ յերանաւէտ կեանսն»¹⁰⁰:

Կասկած չի կարող լինել, որ «ամենապարկեշտ ծերունի» կոչված Սործորեցի բարունապետը այս հիշատակարանի գրության ժամանակ, այսինքն 1337-ին դեռ կենդանի էր, բայց համրում էր իր կյանքի վերջին օրերը. ըստ այդմ նա կյանքից հեռացած պետք է լինի հավանաբար 1338 թվականին:

4. Սործորի դպրոցը Հովհաննեսից հետո.— Հովհաննես Սործորեցուց հետո խամրում է նրա ծավալած դիտա-մանկավարժական աշխատանքի շնորհիվ համրավ ձեռք բերած ուսումնական հաստատությունը: Բայց շարունակում է իր գոյութիւնը ևս մի քանի տասնամյակ: Հավանաբար դեռևս Հովհաննես բարունապետի կենդանության օրոք Սործորի վանք էր տեղափոխվել Ֆրանցիսկյան միաբանության անդամ Ֆրա Պոնցիուս կոչված վարդապետը¹⁰¹, որ ճանաչված էր որպէս իմաստուն մի մարդ՝ «յսլծ հմուտ հայոց գրոյն»՝ «Քաշ բարունապետի» համրավ ձեռք բերած եվրոպացի այս քարոզիչը Սործորի վանքում գրադվել է դիտա-մանկավարժական աշխատանքով, թարգմանել է մի շարք երկեր, օգնական ունենալով Իսրայել վարդապետին:

Նրա թարգմանած գործերից մեզ հայտնի են հետևյալները.

Մեկնութիւն սրբոյ անտարանին, որ ըստ Յովհաննու... արաբեալ մեծ վարդապետին Նիկոլայոսի Լիււացայ:

Նշանավոր աստվածաբան ու քարոզիչ, Ֆրանցիսկյան միաբանության անդամ Նիկողայոս Լյուրացին կամ Լիրան (մհ. 1340 թ.) գրավել է Սործորում գործող գրադետների սեեռուն ուշագրութիւնը: Ծագումով հրեա այս աստվածաբանը գրել էր հին և նոր կտակարանի բոլոր գրքերի մեկնութիւններ՝ լայնորեն օգտագործելով հրեական գրականության տվյալները: Նրա գրվածքները մի քանի դար շարունակ կաթողիկ աշխարհում ճանաչված էին որպէս անգերազանցելի ձեռնարկներ: Եվ ահա 1341 թվականից մի քանի տարի առաջ, այսինքն հեղինակի կենդանության օրոք¹⁰² Զաքարիա Եսիսկոպոսի հանձնարարությամբ և Իսրայել վարդապետի աշակցությամբ Ֆրա Պոնցիուսը հայերին է թարգմանում Լիրայի «Մեկնութիւն սրբոյ անտարանին, որ ըստ Յովհաննու» ծավալուն աշխատութիւնը:

Այս թարգմանության ձեռագրերից մեզ հայտնի են երեքը. մեկը մեր մատենադարանի № 6903 ձեռագիրն է, արտագրված Նորավանքում, Ղուկաս գրչի

¹⁰⁰ Մեսրոպ վրդ. Քեչիշյան, Յուցակ, էջ 579:

¹⁰¹ Ֆրանցիսկյան այս վարդապետի անունը հայերեն ձևադրելուց առաջադրված ենք գտնում Պոնցիուս, Պոնցիուս, Պոնցի, Ազոնց ալլադան ձևերով: Հավանաբար Bonifacius անվան համապատասխան է, կամ էլ Bonifacius-ի ազնա ածը: Պոնցիուսն ըստ երկուսիցն է, Արա-գոնացի է եղել. այդպէս ենք կարծում հաշվի առնելով այն փաստը, որ «Յովհաննու անտարանի մեկնութեան» սրա կատարած թարգմանության ձեռագրերից մեկում, որ դարիս սկզբներին խիստ բայցաչված լինակում պահվելիս է եղել Տաթևի վանքում, ավելի է եղել թարգմանչի Արա-գոնացի լինելու մասին (Ս. Եզանյան, Տաթևի գրատան ձեռագրերը, սեփական Մատենադարանի, № 9, էջ 423):

¹⁰² Մատենադարանի № 6903 ձեռագիրը տառային, որ ընդօրինակված է 1341 թ., Ղուկաս գրչի կողմից, Նորավանքում: Այդ փաստից դժվար չէ հետևել, որ թարգմանութիւնը կատարվել է 1341-ից առնվազն 2—3 տարի առաջ: Այդքան, դուցե և ավելի ժամանակ էր հարկավոր թարգմանութեան օրինակներից մեկը Արտագի օտիթարական միջավայրից դուրս բերելու, Մյուս-նիք փոխադրելու և ընդօրինակելու համար:

կողմից 1341 թ.¹⁰³, մյուս ձեռագիրը՝ Մատենադարան է մուտք գործել վերջերս ու գրանցվել 10539 համարի տակ, իսկ վերջինը՝ Երուսաղեմի № 789 ձեռագիրն է, որ շնայած ուշ ժամանակի ընդօրինակություն է (1740 թ.), բայց արժեքավոր է ամբողջական ու լրիվ լինելով: Այս երեք ձեռագրերի մեջ առկա տվյալների համադրությամբ սուրև տալիս ենք քննարկվող բնագրի խորագիրը, հիշատակարանը և միջին մասերում եղած ընծայական պարբերությունը, որի մեջ կարևոր տվյալներ կան Զաքարիա եպիսկոպոսի և նրա ազգակիցների մասին:

Ամբողջական խորագիրն է.

«Մեկնութիւն սրբոյ աւետարանին որ ըստ Յովհաննու, ի խնդրոյ և ի հարկեցուցիչ հրամանէ արհիական զլիսոյն և մեծ դիտապետին տէր Զաքարիայ՝ սպասաւորի սուրբ առաքելոյն Քաղեոսի, թարգմանեալ ի լատին գրոց ի մերս բարբառ, արարեալ մեծ վարդապետին նիկոլայոսի լիւրացւոյ, որ ի կարգէ սրբոյն Ֆրանչիսկոսի»¹⁰⁴:

Թարգմանության մասին պահպանվել են այսպիսի հիշատակագրություններ.

ա. «Կատարեցաւ մեկնութիւն, որ ըստ աւետարանին Յոհանու ի վերայ բնարանիս ի ձեռն վսեմախոհ վարդապետի Ֆրա Պօնցի և քերթելով քաջ հոգևորի Իսրայէլի, որք ընթեռնութ և կամ օրինակէք յիշեցէք յաղօթս»:

բ. «Արդ, թարգմանեցաւ գիրքս այս ի լատին լեզուէ ի հայս հրամանաւ մեծ դիտապետին և արհիական զլիսոյն, աթոռակալի սուրբ առաքելոյն Քաղեոսի արժանաւոր եպիսկոպոսի տէր Զաքարիայի, զոր քաղում ըղձիք և սիրայեղձ փափազանօք թարգմանեալ ետ զսա ի նեղ և ի դառն ժամանակի, ի լուսաւորութիւն Հայաստանեայցս եկեղեցոյ և խրախութիւն և ի վայելումն մանկանց Սիոնի, զոր թարգմանեաց քաջ բարունապետն Ֆրա Պօնցիոս կոչեցեալ, միջնորդելով վարդապետին Իսրայէլի»¹⁰⁵:

Բուն մեկնությունը օժտված է նախադրությամբ, որի վերջում թարգմանիչ Ֆրա Պօնցիոսը կամ նրա հայ գործակից Իսրայել բարունին՝ Զաքարիա Սործորեցու դովքն է հյուսում. նրա անունն ստուգաբանելով «յիշող տեառն» կամ «օգնութիւն տեառն» բառերով: «Օգնութիւն տեառն,—գրում է նա,—վասն առատամիտ և մշտածիր արոցն, որ տա աղքատս և կարօտեալս, որք են տնդամբ Քրիստոսի և վասն պահպանութեան և խնամակալութեան իւրոցն հնազանդեցոց». այսանդ մեծարվում է պարսնտեր Զաքարիան, շեշտվում նրա ուժմիտյն հոգևոր, այլև աշխարհիկ ավատատեր լինելու հանդամանքը: Այնուհետև ներքողյան հիշեցնող այս հատվածի հեղինակը փորձում է որոշել իր մեկնատեք բացառիկ տեղը հայ եկեղեցու պատմության մեջ, նրա գործունեու-

¹⁰³ Ձեռագիրը մինչև առաջին աշխարհամարտի զմեղակ տուրինները պահվելիս է եղել Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս նախավկայի վանքում՝ առաջարտ վիճակում, վերջում ունենալով հիշատակարան թարգմանության և ընդօրինակության հանդամանքների մասին: Ամբատ Տեր-Ավետիսյանը 1904 թ. նկարագրել է ձեռագիրը և արտագրել 424ա—424բ էջի վրա եղած հիշատակարանը: Ձեռագիրը հետադարձում տարվել է Փավլիզ, գրվել սկզբի ու վերջի թերթիկից և այդպես թղկաված վիճակով բերվել Մատենադարան:

¹⁰⁴ Խորագիրը արվում է ըստ մատենադարանի № 10539 ձեռագրի:

¹⁰⁵ Ս. Տեր-Ավետիսյան, Ձեռագիրը նախավկայի վանքի Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս, որ ի Գողթն (Յուդական այժմ պահվում է Մաշտոցի անվան մատենադարանի անտիզ ձեռագրացուցակների հավաքածուում):

թյունն անմիջապես շաղկապելով Թաղեոս առաքյալի և Գրիգոր Լուսավորչի հետ: Լուսավորիչը՝ Թաղեոս առաքյալի «որդիացեալը»՝ «քնդարձակեալ տա-
րածեաց» ճշմարիտ հավատը Հայաստանում, — դրում է նա, — իսկ Զաքարիան
այդ «ճշմարիտ հավատի» (այսինքն կաթողիկոսականների) պայծառացնողն
է նոր ժամանակներում, ուստի որդին է հենց Գրիգոր Լուսավորչի¹⁰⁶:

Այս փառաբանությունները ծարձակում են պարարտ այն հողի վրա,
որ ներքողյանի հեղինակը հակիրճ բնորոշել է այսպիսի տողերով. «Տէրս Զա-
քարիա զինքն նուստս և հնազանդ ունի և հրամանակատար յաջորդին Պիա-
րոսի»¹⁰⁷:

Որոշակի հետաքրքրութուն է ներկայացնում № 10539 ձեռագրի մի ման-
րանկարը: Որի պրծեքն ավելի նշանակալից կլիներ, եթե տվյալներ լինեին
պարզելու, որ այն արտադրված է թարգմանական առյժ ընտրի նախորինա-
կից: Այստեղ, էջմիածնի մայր տաճարի ֆոնի վրա, նկարված է Թաղեոս ա-
ռաքյալը՝ նստած դիրքով. մեկ ձեռքին գավազան, մյուսին՝ ավետարան. Ս.
սեղանի մի կողմում Գր. Լուսավորիչն է, նույնպես նստած և գավազան ու ա-
վետարան բռնած: Մի վեղարավոր նրա բուսիկ ոտքն է համբուրում, իսկ գա-
հի ետնամասում կանգնած են երեք այլ հոգևորականներ. սեղանի առջև
ծնրադիր աղքատ է կաթողիկոսական ղեկաավորում և կարմիր վեղար ունե-
ցող մի կղերական, որ հավանաբար Զաքարիա արքեպիսկոպոսն է, նրա մոտ
կանգնած են երկու վեղարավորներ: Նկարված է նաև լատինացի մի վարդա-
պետ, որ երկրպագում է արքեպիսկոպոսին (սրա պատկերի վերին մասում
գրված է «Պատկերս լատինացւոց վարդապետին է, որ արարեալ է դիրքս»:
բոս այդմ կարող է Ֆրա Պոնցիուսի նկարը լինել): Բացի այդ, զանդակաանից
ներքև մի խույց է նկարված, որի մեջ՝ մի վարդապետ, կից ունենալով այսպի-
սի մակագրություն. «վարդապետ մի տեսի ի մէջ պատուհանին, նստում է և
կարդում է»¹⁰⁸:

Ֆրա Պոնցիուսի ջանքերով թարգմանված է նաև Լյուրացու մեկնություն-
ներից մեկ ուրիշը՝ «Մեկնութիւն թղթոյն Պօղոսի. որ առ Էբրայեցիսն... Նիկո-
լայոսի Լիւրացոյ»: Այս աշխատության ընդարձակ խորագրի վերջում բառա-
ցի տալիս է, որ թարգմանությունը կատարվել է «ի ձեռն վսեմախոհ վարդա-
պետի Ֆրա Պօնցի, լատին լեզուէ ի հայոս»¹⁰⁹:

Պոնցիուսի աշխատասիրությամբ թարգմանված մյուս երկը ֆրանցիսկ-
յանների մեծ գաղափարախոս Բոնավենտուրայի (1221—1274) գրած սուրբ
Ֆրանցիսկոսի վարքն է, «Մեծի կաղիճաբին և անլախ վարդապետին սուրբ
Լեկեզցոյն Հոռմա Բոնավենտուրէ վասն վարուց սրոյն Խաւնցիսկոսի»:

¹⁰⁶ Բառացի տալիս է այսպես. «Զորս և զճշմարտութիւն այսմ հաւատոյս որդիացեալն նմա
(Թաղեոսի առաքելոյն) Լուսաւորիչն սուրբ Գրիգորիոս ընդարձակեալ տարածեաց. բնդ սրս և
զայն հաւատոյ ճշմարտութիւն և զամենայն բարեկարգութեան ուղղութիւն ի վերջին դարս և
լատին ժողովանկա տէրս մեր Զաքարիոս երկաջան վաստակօր նորոգեալ պայծառացոյց: Եւ զի
սուրբն Գրիգոր կոչի որդի սուրբ առաքելոյն Թաղեոսի՝ վասն հետեման նորին, նմանապէս և
տէրս մեր Զաքարիոս անձայնի որդի սրբոյն Գրիգորի»: (Երուսաղէմ, ձեռ. № 789, էջ 148):

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 149:

¹⁰⁸ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 10539, էջ 2 ր:

¹⁰⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 1412, էջ 2ա—75բ (նույնն է նաև սրանից ընդօրինակված
№ 1411 ձեռագիրը):

խորագրով: Դրա հիշատակարանում կարգում ենք. «Թվ. 229 (1339) թարգմանեցաւ» ձեռամբ Ապօնցի Ֆրա մնուրի»¹¹⁰:

Բացի մեկնադական երկերից, Ֆրա Պօնցիուսը թարգմանել է նաև ծիսական մատյաններ, որոնցից հայտնի է «Գիրք պատարագի» կոչվածը: 1381 թ. Բաղնիսյում փրականացվել է այս թարգմանության մի ընդօրինակություն, որի հիշատակարանում կարևոր տվյալներ կան գրանցված թարգմանչի մասին. «Որ էր թարգմանած ի լաթին գրոյն ի հայկաջական բառս մեր, զոր բացատրեալ էր և մեկնեալ Ֆրա Պօնցիոսն՝ ի կարգէն սրբոյն Ֆրանցիսկոսի՝ իմաստուն վարդապետ և լոյժ հմուտ հայոց գրոյն»¹¹¹:

Այսպիսով, Հովհաննես Սործորեցու, Ֆրա Պօնցիուսի և նրանց գործընկերների ջանքերով Սործորի բարձրագույն դպրոցը XIV դարի առաջին հիսնամյակում դիտարկում էր իրեն ինքնուրույն իշխանությունների կարևոր միջազգային դարձավ: Հատկապես նշանակալից եղավ ուսումնադիտական այդ հաստատության գերը կաթողական սքոլաստիկայի կարկառուն ներկայացուցիչների՝ Նիկողայոս Լյուրացու, Թովմա Արվինացու, Բոնավենտուրայի և այլ հեղինակների կարևոր երկերի հայերեն թարգմանություններն իրականացնելու մարգում:

Դպրոցի մայրամուտն սկսվեց 1340-ական թվականներից. դամիսկյան բարոգիչները, որ հաստատվել էին Քոնստանդնուպոլսում և ստեղծել իրենց բարձրագույն դպրոցը, շուտով կորոզանում են իրենց շուրջ համախմբել կաթողիկոսության հակված բոլոր հայ գործիչներին, որոնց թվում նաև ֆրանցիսկյանների ազդեցության տակ գանձող ծործորեցիներին: Ֆրա Պօնցիուսից հետո այդ դպրոցը գրեթե դադարում է դիտարկում ինքնուրույն մտքի կենտրոն լինելուց: Մեծ հավանականությամբ Քոնստանդնուպոլսում Սործորի դպրոցի վարդապետները՝ Իսրայել բարունին և ուրիշներ, փնդեալ և դպրոցի շուրջ համախմբված աշակերտների մեծ մասը: Որոշ ժամանակ Արտագի շրջանի հայ կաթողիկոսների մշակութային գործունեության կենտրոն է դառնում Մակու գյուղաքաղաքը՝ հայ իշխանների նստոցը՝ Սուրբ Աստվածածնի անվան իր մենաստանով: Այստեղ՝ «ի մենաստանիս ի Մակու, ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնի» XIV դարի 80-ական թվականներին գործում է «իմաստուն հոռոր» կոչված Կարապետ բարունապետը, օգնական ունենալով Մատթեոս անունով մի վարդապետի¹¹²: Մեկ տասնամյակ հետո՝ 1392 թ., նույն Մակու գյուղաքաղաքում որպես բարունապետ հիշատակվում է արգեն վերահիշալ Մատթեոսը, իսկ 1406 թվականին՝ Միխիթարիշ բարունապետը¹¹³: Արանց մանկավարժական և մատենագրական աշխատանքների մասին տեղեկությունները պակասում են: Հայտնի է, որ նույն այս տարիներին Մակվի անառիկ բերդում ապահով պահելու համար Սուրբ քերում են 50 լիար ձեռագիր մատյաններ, բոս երևույթին գրանց մեջ կային նաև միտրաքական շարժման հետ տանջվող գրքեր ու գիվանական փաստաթղթեր¹¹⁴:

110 Մատենադարան, ձեռ. № 1736, էջ 141ա:

111 M. A. Oudendorp, Նշվ. աշխ., էջ 256—257:

112 Արանց համանաբարությամբ 1383 թ. այստեղ իրեն «սպասաւոր բանի» կոչող Սործորի բնագործնակում է Բարթոլոմեոս Մարագացու Փարոգիբեքը (տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 2259, էջ 297բ, ԵԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 545):

113 ԵԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 61:

114 ԵՀայտարարություն, Ա, էջ 123:

Մախվի Հայ կաթողիկոսների գիտա-մանկավարժական գործունեության մասին առկա տվյալներն ամբողջացնելու համար անհրաժեշտ է նշել, որ Մործորի վանքը որպես վանական հաստատության գոյություն է ունեցել ընդ-հուպ մինչև XVII դարի վերջերը: Այլ առիթով նշել ենք արդեն, որ փրեն Մոր-ծորեցի էր կոչում Գրիգոր անունով կաթողիկոսին վարդապետը, որ 1670-ական թվականներին թարգմանություններ է կատարել, տալեր ու կրոնական երգեր հարինել: Մործորի անվան վերջին այս հիշատակությամբ էլ ավարտվում են մեր գիտելիքները միջնադարյան Հայաստանի մշակութային այս հաստատու-թյան մասին: Վանքի ավերակները այսօր էլ կանգուն են Մախվի շրջանի Բա-րսն գյուղից հարավ:

* * *

Արտադի հայկական իշխանությունն ու նրա մշակութային կենտրոնի պատմությունը նվիրված այս աշխարհին վերջական դնելուց առաջ եզրափա-կիչ խոսքի կարիք է զգացվում:

Հայոց պատմության Արշակունյաց և մարզպանական ժամանակաշրջան-ներում կենտրոնական դիրք զբաղող Արտադի ցամաքում, երկարատև ընդ-միջումից հետո, XIII դարի կեսերին վերականգնվում է հայկական կիսան-կախ իշխանությունը: Արտադի հոգևոր և աշխարհիկ ավատատերերը, գլխա-վարությամբ Թադևոս առաքյալի նորաստեղծ եկեղեցական թեմի պարսնաեր-նայիսկապոսների, կարողանում են ի շահ իրենց զերդաստանի օգտագործել մոնղոլների և Կիլիկյան հայկական թագավորության միջև կնքված դաշնա-դրով քրիստոնյա եկեղեցիների նկատմամբ մոնղոլների կողմից խոստացված բարյադակամ կեցվածքը: Ընդհանրելով Կիլիկյան հայ արքունիքի և կաթողիկո-սարանի եվրոպական կողմնորոշմանն ու լատինամետ քաղաքականությունը, Արտադի հայ իշխողները գտնում են հայ ժողովրդի ազատագրական խղճերի իրականացման առումով վնասակար ու անհեռատև այդ քաղաքականության կամակատարները: Մեծ Հայքում, և քաջ առ քաջ գիշումներ կատարելով, ի վերջո դավաճանում են ազգային ավանդություններին և ընդունում կաթողիկե եկեղեցու դավանանքը:

Նրանց մշակութային կենտրոնը դարձած Մործորի վանքում, Հովհաննես Մործորեցի բարոնապետի ու նրա հետևորդների ջանքերով, գրվում են հայ սնդիկորական գրականության հիմնաքարերը, լատիներենից հալերեն են թարգմանվում Նիկողայոս Լյուրացու, Թովմա Արվինացու, Բանավենատուրացի և այլ հեղինակների մի շարք երկեր, ստեղծվում են խոսքնորոշյալ աշխատու-թյուններ՝ ի պաշտպանություն կաթողիկե եկեղեցու դավանաբանական սկզբունքների:

Մեծ Հայքի աշխարհիկ ու հոգևոր տերերը, միասնական հակառակորդ-ծելով, անհաշա օրացքար են ծվալում ինչպես հայ սնդիկորների, այնպես էլ եվրոպայից կրեկոթ առաքվող կաթողիկե քարագիշների դեմ՝ ի դեմս ազգային հնամենի տվանդություններին կառչած Հայոց եկեղեցու առանկելով ազատա-գրական պայքարի գծվարին ճանաչարհն ընտրած ժողովրդի համախմբմանը սատարող մի կազմակերպություն:

Արտադի հայ աւերների անհեռատև քաղաքականության դեմ ծավալված պայքարը, որ գլխավորում էին Մյունխաց հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդնե-րը, ամենամյակներ է տևում: Թադևոս առաքյալի մեծ թեմի առաջնորդական

պաշտոնը բնագործվում է Արտազի կաթողիկ տերերի գերզատանից. նրանց հոգևոր իշխանությունը սահմանափակվում է միայն Մակվի շրջակայքով, տա-
րածվելով միայն կաթողիկ դավանանք ընդունած հայերի վրա: Օտար բնա-
կալների դեմ մղված անհավասար մարտերում շլատվում է նաև Արտազի հայ
իշխանների առգմական ուժը: Ապովինելով Մակվի ամրություններին, նրանք
հաջողությամբ վանում են շատ գորեզ թշնամիների ձեռնարկած դրոհներ (ի-
թիվս որոց նաև Լուկ-Քամուրի հրոսակներին), բայց ի վերջո, կորցնելով
իրենց տիրույթի ծալքազավաները, նրանք ամփոփվում են Բերդադաշտի
տարածության մեջ, և կորցնում իրենց բազմաթիվ իշխանության վերջին
պատվար Մակվի բերդը՝ 1326 թվականին:

Արտազի շրջանի կաթողիկ դարձած հայ բնակչությունը, կտրված ազգու-
յին ավանդություններից և հայրենի մշակույթի հետ ունեցած կապերից, ար-
մատախիչ ծառի նման՝ թռչնում է ու շարանում: Այդ համայնքի խղճակ մնա-
ցորդները XVII դարի վերջերին մահմեդականություն են ընդունում, մի ավե-
լորդ անգամ հաստատելով այն ճշմարտությունը, որ «ծառ արմատով է ծառ,
սուն հիմամբ է տուն»:

Л. С. ХАЧИКЯН

АРТАЗСКОЕ АРМЯНСКОЕ КНЯЖЕСТВО И ЦОРЦОРСКАЯ ШКОЛА

(Р е з ю м е)

В середине XIII в. в Артазской области Васпуракана восстанавли-
вается монастырь апостола Фаддея (Тадеоса), создается новая армян-
ская епархия, границы которой охватывают ряд районов Васпуракана
и Персармении, а также столицу ильханства Тавриз. Армянскому фео-
дальному роду, дававшему епископов для этой епархии, удается до 20-х
годов XIV в. овладеть всем Артазом и, сосредоточив в своих руках как
духовную, так и светскую власть над этой областью, играть видную
роль в политической и культурной жизни Армении.

Автор статьи вводит в научный обиход новые материалы и на их
основе показывает, что армянские епископы Артаза, в особенности
архиепископ Закария (1298—1347 гг.), становятся в центральной Ар-
мении приверженцами политики сближения с латинской церковью, про-
водимой армянскими католикосами в Киликии и, шаг за шагом делая
уступки католической церкви, в конечном итоге отступают от нацио-
нальных традиций и становятся исполнителями воли латинских миссио-
неров, распространявших католичество в восточных странах.

В статье показано, что Артазское княжество просуществовало
вплоть до 1426 года, когда Искандар Кара-коюнлу захватывает у ар-
мянских князей, уже принявших католичество, их крепость Маку.

Вторая часть статьи посвящена истории Цорцорского монастыря,
ставшего культурным центром армянского Артазского княжества. При-
ведены данные, касающиеся научной деятельности Закария и Ованнеса

Цорцоречи, и показана роль Цорцорской школы в переводе на армянский язык целого ряда произведений выдающихся представителей европейской схоластики — Фомы Аквинского, Николая Лиры, Бонавентуры и др.

L. S. KHATCHIKIAN

LA PRINCIPAUTÉ ARMÉNIENNE D'ARTAZ ET L'ÉCOLE DE TSORTSOR

(Résumé)

Au milieu du XIII siècle le monastère de l'Apôtre Thaddée (Thaddeos) de la région d'Artaz du Vaspourakan fut restauré et un nouveau diocèse fut créé, dont les frontières comprenaient un certain nombre de provinces du Vaspourakan et de l'Arménie Persane, ainsi que Tauris, la capitale de l'Ilkhanie. Dans les années 20 du XIV siècle la maison féodale arménienne d'où sortaient les évêques de ce diocèse, réussit à s'emparer de tout l'Artaz, à concentrer dans ses mains le pouvoir spirituel et laïc et à jouer un rôle important dans la vie politique et culturelle de l'Arménie.

L'auteur de l'article fait connaître au monde scientifique des documents nouveaux et s'y appuie pour montrer que les évêques arméniens d'Artaz et surtout l'archevêque Zakharie (1298—1347) deviennent en Arménie centrale les partisans de la politique de rapprochement avec l'Eglise latine que menaient les catholiques arméniens de Cilicie et en faisant graduellement des concessions à l'Eglise latine en arrivent enfin à renoncer aux traditions nationales et deviennent les exécuteurs de la volonté des missionnaires latins qui propageaient le catholicisme dans les pays orientaux.

L'article montre que la principauté d'Artaz exista jusqu'en 1426, quand Iskandar Kara-Kouyolou conquît la forteresse de Makou des princes arméniens devenus déjà catholiques.

La seconde partie de l'article est consacrée à l'histoire du monastère de Tsortsor qui devint le centre culturel de la principauté arménienne d'Artaz. Des données concernant l'activité scientifique de Zakharie et de Hovhannes Tsortsoretsi sont citées qui montrent le rôle de l'école de Tsortsor dans la traduction en arménien des ouvrages de représentants éminents de la scholastique européenne. Thomas d'Aquin, Nicolas de Lyra, Bonaventure, etc.